

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Міронова І. С.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

Навчальний посібник

Миколаїв – 2023

УДК 930(075.8)

М63

Рекомендовано до друку вченою радою Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Протокол № 4 від 19 травня 2022 р.)

Рецензенти:

Кузнець Т. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Лазуренко В. М., доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету;

Морозова О. С., доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та політології Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

М63

Міронова І. С. Джерелознавство, історіографія та методологія історії : навч. посіб. / І. С. Міронова. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. – 212 с.

ISBN 978-966-336-442-1

Навчальний посібник висвітлює актуальні питання джерелознавства, історіографії та методології історії, подає лекційний матеріал, рекомендовану літературу, проблемні питання, завдання для контролю знань студентів, містить короткий словник термінів та понять. Побудований у формі нарисів.

Видання призначене для науковців, студентів, вчителів, а також для всіх, хто цікавиться проблемами джерелознавства, історіографії та методології історії.

УДК 930(075.8)

ISBN 978-966-336-442-1

© Міронова І. С., 2023

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2023

ЗМІСТ

Передмова	4
РОЗДІЛ 1. Наукове історичне дослідження, його сутність і завдання	9
Тема 1. Етапи та емпіричні методи наукового історичного дослідження	9
Тема 2. Методологія наукового історичного дослідження	20
Тема 3. Методи аналізу історичних джерел	35
РОЗДІЛ 2. Історична наука XX–XXI ст.: соціальні теорії та історіографічна практика	53
Тема 4. Теорії історичного процесу	53
Тема 5. Еволюція теоретичних основ школи «Анналів»	81
Тема 6. Нова інтелектуальна історія	98
РОЗДІЛ 3. Нові напрями і підходи методології історичного дослідження	124
Тема 7. Історія повсякденності і мікроісторія	124
Тема 8. Усна історія	145
Тема 9. Гендерна історія	163
РОЗДІЛ 4. Завдання для контролю знань студентів	184
Семінарські заняття	184
Самостійна робота	189
Контрольна робота	191
Перелік питань до іспиту	193
Термінологічний словник	196
Список рекомендованої літератури	204

ПЕРЕДМОВА

Особливу роль у професійній підготовці історика відіграють такі дисципліни, як джерелознавство, історіографія, методологія історії. Це ті три кити, на які спирається історик у своїй роботі і без яких не можна говорити про його професіоналізм. Освоєння цих наук передбачає оволодіння не тільки обсягом знань, але й навичками проведення відповідного аналізу. *Історіографія* – це наука про закономірності розвитку історичного знання і методи роботи з історичними творами, їх оцінки та аналізу. *Джерелознавство* включає систематизовані уявлення про властивості та зміст основних видів історичних джерел, а також методи їх вивчення. *Методологія історії* розробляє спільні та приватні питання здобуття історичного знання.

Таким чином, у кожній з виділених історичних дисциплін є методичний блок, дуже важливий для організації повноцінного дослідження. На перший план у змістовній частині джерелознавства, історіографії, методології історії виходять теоретичні побудови, пов'язані з осмисленням об'єкта і предмета цих дисциплін, але, на жаль, методика отримання цього знання, тобто ті інструменти, «рецепти», якими користуються дослідники, нерідко залишаються в тіні.

Проведення наукового історичного дослідження характеризується цілеспрямованістю та організованістю. Це діяльність, пов'язана із здобуттям нового знання з опорою на суворі прийоми збору, систематизації, аналізу та синтезу наукової інформації. Вона заснована на розумінні того, які питання потрібно вирішити в ході дослідження та які методи та засоби пізнання для цього необхідні. Організаційний елемент у науковій творчості є обов'язковою передумовою отримання нового знання.

Дослідницька практика – процес суб'єктивований, він невіддільний від особистості дослідника, його здібностей, рівня кваліфікації, який багато в чому визначається інформаційною культурою, тобто системою знань та навичок ефективної роботи з інформацією. Зрештою, кожен учений формує свій стиль роботи, відбираючи той інструментарій та організаційний план, який найбільше відповідає його особистісним можливостям. Кожен дослідник має певні навички мислення, вміння спостерігати, фіксувати інформацію, читати літературу, працювати з документами.

Головний підхід у будь-якому історичному дослідженні орієнтований на визнання об'єктивності наукового пізнання та

можливість отримання достовірних знань про минуле. Помічником у вирішенні цього непростого завдання стануть наукові методи, що забезпечують можливість пізнання та верифікації отриманих висновків. Але треба пам'ятати, що для отримання об'єктивної картини минулого необхідне усвідомлення дослідником того інструментарію та методологічних принципів, якими він оперує. Методологічна рефлексія, спроба знайти своє місце у колі використовуваних науковим співтовариством парадигм та інструментів дослідження є обов'язковою умовою, яка дозволяє в результаті досягти науково значущих результатів.

Методологічна рефлексія включає вирішення певного кола питань, які умовно можна поділити на дві групи:

1. Теоретичні (методологічні) проблеми, пов'язані з вибором базової концепції дослідження, яка залежить від специфіки об'єкта дослідження, його тимчасових рамок і того, наскільки теоретична модель, що використовується, дозволяє відобразити і коректно оцінити його розвиток. При цьому наївно вважати, що будь-яка із загальноприйнятих методологічних теорій може дати відповіді на всі питання. В одних випадках цивілізаційний підхід дозволяє отримати найбільш адекватну картину досліджуваного явища, в інших – необхідне звернення до формаційної теорії, в третіх – пошук інших концептуальних схем.

2. Практичні (методичні) проблеми, направлені на формування інформаційно-аналітичної бази дослідження. До них належить вибір методів збору, систематизації, аналізу та синтезу інформації, що забезпечують достовірність та доказовість результатів. Розробка методики, тобто сукупності застосовуваних прийомів і способів роботи з інформацією, визначається предметом дослідження, а також характером інформації, що вивчається.

Таким чином, перед кожним істориком постає завдання методологічного та методичного самовизначення. Вирішення цього питання ускладнюється тим, що ставлення до методологічних практик, зокрема методів, у істориків неоднозначне. Воно визначається, з одного боку, недооцінкою їх важливості, з другого – існуючим серед істориків методичним невіглаством, яке, на жаль, нерідко сприймається як норма.

У навчальному посібнику виділено три тематичні розділи, в яких розглядаються: 1) види і структура наукового історичного дослідження, його сутність та завдання; 2) соціальні теорії та історіографічна практика в історичній науці ХХ–ХХІ ст.; 3) нові напрями і підходи методології історичного дослідження. Звісно,

зібрати і систематизувати всю інформацію про концепції, теорії, підходи і методи, що застосовуються в історичній науці, дуже складно. Спектр прийомів постійно розширюється. Особливо це стосується методів збору та аналізу історичних джерел, де постійно апробуються нові технології вивчення текстів. У цих умовах неминуче якась проблема опиняється поза увагою. У зв'язку з цим відбір навчального матеріалу здійснювався з урахуванням основних тенденцій розвитку методологічних підходів до дослідження та їх включеності у процес історичного пізнання, тобто дана характеристика тих підходів і методів, які отримали визнання та широке застосування серед істориків.

Програма навчального курсу «Джерелознавство, історіографія та методологія історії» ставить за **мету**:

- ♦ сформувати у студентів уявлення про сучасний рівень стану наукових знань в області теоретичного і практичного вивчення джерел з історії України з найдавнішого часу до наших днів;

- ♦ ознайомити студентів з основними напрямками в історичній науці, діяльністю історичних шкіл та історичними концепціями провідних українських і зарубіжних науковців XIX – початку XXI ст.;

- ♦ показати різноманіття методологічних підходів і принципів, які існують в сучасному історичному знанні, умови і межі застосування популярних прийомів і методів історичного дослідження.

Програмою передбачено обсяг і рівень знань, необхідний для вивчення актуальних проблем джерелознавства, історіографії та методології історії.

Структура програми ґрунтується на визначенні основних подій, фактів, ідей та тенденцій, що розкривають процес становлення наукового історичного знання у контексті світової та вітчизняної історії. Вона акцентує увагу на виявленні сутнісних елементів становлення наукового історичного знання, на аналізі найважливіших його характеристик. У спеціальній підготовці історика ця дисципліна має надзвичайно велике значення, оскільки саме опанування методології та технології наукового дослідження становить серцевину професійної культури історика.

Завдання курсу полягають у тому, щоб:

- ♦ ознайомити студентів із загальними питаннями теорії та методології джерелознавства, з основними видами, родами і різновидами джерел з історії України, прийомами їх виявлення, аналізу та використання, а також у виробленні вміння і конкретних навичок роботи з ними;

- ♦ допомогти в оволодінні навичками критичного ставлення до інформації історичного джерела, а також історичної літератури в дослідницьких практиках, у засвоєнні основ теоретико-методологічного знання через прояв творчої активності студента;

- ♦ сформувати у студентів підхід до суспільних явищ з позицій історизму, діалектичного розуміння багатогранності, різноманітності, багатоваріантності та суперечності історичного процесу.

Очікувані результати навчання:

Знання:

- ♦ предмету, методів і структури історичного джерелознавства, основних теоретико-методологічних проблем;

- ♦ теорії джерела та його інформативних можливостей, процесу формування конкретних типів і видів історичних джерел;

- ♦ змісту, фактологічної цінності та достовірності найбільш значимих документальних пам'яток з історії України;

- ♦ методів аналізу джерел і синтезу джерельної інформації, архівознавчих та археографічних аспектів, пов'язаних з джерелами;

- ♦ багатогранності і багатства здобутків сучасної української історіографії, її досягнень у сфері входження в європейську та світову історичну науку;

- ♦ основних тенденцій розвитку теорії та методології історії в сучасний період;

- ♦ ведучих вітчизняних та зарубіжних теоретичних шкіл і напрямків в методології історії;

- ♦ основних принципів, підходів і методів наукового історичного дослідження.

Уміння:

- ♦ вироблення у студентів навичок самостійної роботи з історичною літературою, вміння акумулювати, оцінювати, інтерпретувати досвід, накопичений історичною наукою;

- ♦ орієнтуватися в різноманітних і суперечливих поглядах, що існують в сучасній історичній науці;

- ♦ аналізувати ключові поняття і методологічні компоненти в конкретних історичних текстах;

- ♦ формування у студентів практичних навичок зі складання історіографічної, джерельної і методологічної частини дипломної роботи.

Кінцеві результати вивчення курсу включають:

- ♦ вміння узагальнювати, критично осмислювати та визначати можливості використання позитивного чи упередження модифікованого повтору негативного досвіду;

- ♦ набуття навичок застосування історичної та джерельної інформації в ході аналізу та корегування сучасних історичних явищ та процесів;

- ♦ вироблення у студентів наукових теоретичних і методологічних підходів до суспільних явищ з позицій багатогранності, різноманітності, багатоваріантності та суперечності історичного процесу.

Навчальний посібник подає розлогий фактичний матеріал курсу, словник термінів та завдання для індивідуальної та самостійної роботи студентів.

Курс «**Джерелознавство, історіографія та методологія історії**» включає в себе лекції **(18 годин)**, групові заняття **(36 годин)**, самостійну роботу **(96 годин)**, систему контролю та обліку знань. Передбачає написання і захист наукової роботи, підсумкової контрольної роботи та складання іспиту.

Іспит є підсумковою формою контролю знань студентів і проводиться в усній формі. Робота студентів оцінюється за підсумками виконання основних видів завдань. Якщо студент не відвідував курс лекцій, семінарські заняття і не виконав контрольні завдання, а, отже, не набрав необхідної кількості балів, то він, за рішенням кафедри, не допускається до складання іспиту.

Сподіваюся, що запропонований у посібнику матеріал виявиться корисним для дослідників-початківців і дозволить по-новому поглянути на інструментарій історика.

РОЗДІЛ 1.

Історичне дослідження, його сутність і завдання

ТЕМА 1.

Етапи та емпіричні методи наукового історичного дослідження

1. *Поняття наукового історичного дослідження.*
2. *Етапи наукового історичного дослідження.*
3. *Емпіричні методи наукового історичного дослідження (методи збору історичної інформації).*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Архівні джерела, джерельна база, емпіричні методи, історичне джерело, історичне дослідження, історіографія, історія, методи, методика, методологія, наукове пізнання, об'єкт дослідження, предмет дослідження.

1. Поняття наукового історичного дослідження

Наукове історичне дослідження – це діяльність історика, спрямована на отримання істинного знання про об'єктивну реальність. У той же час, історичне дослідження – це особливий тип наукового пошуку, який багато в чому відрізняється від природничих наук. Справа в тому, що історія, на відміну від інших наук, позбавлена можливості безпосередньо спостерігати за предметом свого вивчення, оскільки вона вивчає те, чого вже не має. Об'єктом дослідження історії є минуле, яке вже не можна повернути назад, і яке вже не може бути об'єктом прямого спостереження. Ця обставина, зрозуміло, ускладнює процес наукового пізнання.

Але минуле не зникає безслідно. Сліди, які воно залишає після себе, називаються історичними джерелами. Вони містять різноманітні відомості про минуле і, в той же час, самі є різноманітними. Історичні джерела поділяють на такі типи (способи кодування інформації): речові, усні, зображальні, лінгвістичні і писемні. У свою чергу, писемні джерела поділяються на два основних види: документальні та наративні. Проблема дослідження історичних джерел полягає в тому,

наскільки історична наука здатна опанувати їх та на їх основі відновити минуле в його суттєвих об'єктивних рисах і проявах.

У цьому випадку, звичайно, історик має використовувати традиційні засоби наукового дослідження. Однак сам об'єкт вивчення робить висновки, отримані за допомогою цих та інших методів (реконструкція історичного минулого, інтерпретація історичних джерел, генералізація тощо) часом досить відносними, дискусійними і неповними.

Узагалі, від історичної науки не можна вимагати однозначних висновків, неможливо очікувати отримання «істини в останній інстанції» або оцінок за принципом «добре – погано». Навпаки, наукове історичне дослідження передбачає багатозначність оцінок, дискусійність результатів, постійну зміну загальноновизнаних ідей, повалення авторитетів тощо. Саме на цій основі і створюється наукове історичне дослідження, що дозволяє зрозуміти минуле, пояснити сьогодення і передбачити майбутнє.

2. Етапи наукового історичного дослідження

При проведенні наукового історичного дослідження найважливішу роль відіграє його організаційний план: з чого потрібно почати, яку послідовність дій обрати тощо. Різні автори пропонують різний алгоритм дослідження. Ми розглянемо найпоширеніший, який застосовується при написанні студентських курсових та кваліфікаційних (дипломних) робіт, дисертацій та наукових монографій.

Виділимо такі етапи наукового історичного дослідження:

1. Постановка проблеми дослідження;
2. Актуальність теми дослідження;
3. Визначення об'єкта і предмета дослідження;
4. Формулювання мети і завдань;
5. Хронологічні і територіальні рамки дослідження;
6. Наукова новизна дослідження;
7. Практична значущість теми дослідження;
8. Оцінка рівня наукової розробленості теми (історіографія проблеми);
9. Джерельна база дослідження;
10. Вибір методології і методів дослідження.

Проблема дослідження. Будь-яке наукове історичне дослідження починається з визначення проблеми, яка виокремлюється для спеціального вивчення. Наукову проблему можна розглядати як питання, відповідь на яке має бути отримано на завершальному етапі

дослідження за допомогою наукових підходів, принципів і методів. Наукова проблема має бути пов'язаною з конкретним і реальним об'єктом, але ні в якому разі не повинна бути надуманою. Вона має бути такою, яку можливо розв'язати за наявною джерельною базою та визначеною методикою.

Актуальність теми повинна виражати напрямок дослідження на зміну існуючого положення з цього питання, або на встановлення будь-якої залежності між проблемами та їх вирішенням. Висвітлення актуальності має бути аргументованим, але небагатослівним. Автору достатньо показати головне – суть проблемної ситуації, яка має вказувати на наявність факторів та причин, що зумовлюють необхідність дослідження наукової теми.

У цілому, оцінка досліджуваної наукової теми може розглядатися за такими критеріями: «нерозроблена», «слабо розроблена», «недостатньо розроблена», що має підкріплюватися наявністю достатньої інформаційної бази. Але значення теми не повинно обґрунтовуватися лише малим ступенем її вивченості. Значним показником щодо дослідження проблеми може бути введення в науковий обіг нових або уточнення вже відомих фактів, узагальнення матеріалів, необхідний вибір інших нових методологічних підходів або принципів наукового пізнання тощо. Обґрунтування теми передбачає також її зв'язок із суміжними сферами знань, запровадженням нових понять, термінів, визначень.

Для обґрунтування актуальності теми дослідження необхідно вибрати нерозроблені чи недостатньо розроблені наукові проблеми та відповісти на запитання: «Який стан досліджуваного питання історії на даному етапі наукового знання і яким він має бути? Навіщо ці проблеми слід вирішувати? Кому це цікаво та потрібно? Що дасть дослідження для сучасного історичного знання і чим воно може бути корисним для майбутнього?».

Обов'язковим елементом дослідження є формулювання його об'єкта та предмета. Об'єкт та предмет дослідження як категорія наукового процесу співвідносяться між собою як загальне та приватне.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, яке породжує проблемну ситуацію та обране для вивчення, носій досліджуваної проблеми. До об'єкта входить вся сукупність зв'язків, відносин, видів діяльності, властивостей, які об'єктивно існують у джерельній базі дослідження та мають відношення до проблематики наукових пошуків. Для розширення чи звуження об'єкта необхідне вагоме обґрунтування, про що має бути вказано у вступі роботи.

Предмет дослідження – це те, що знаходиться в межах обраного об'єкта дослідження. Це предметна область, що включає в себе ті сторони та властивості об'єкта, які у найбільш повному вигляді виражають досліджувану проблему (приховують у ній протиріччя) та підлягає вивченню. Саме на предмет дослідження має бути спрямована основна увага історика.

Мета дослідження – це ідеальне уявлення кінцевого результату, те, чого потрібно досягти. Формулювання мети обов'язково має узгоджуватися з назвою роботи. У її визначенні зазвичай використовують низку стандартних початкових слів: «обґрунтувати», «розробити», «виявити», «комплексно проаналізувати» тощо. Мету корисно сформулювати у вигляді загальної тези, в якій встановлюється, що автор передбачає показати і довести в роботі.

Завдання дослідження. Мета відноситься до стратегічних параметрів дослідження і веде за собою постановку тактичних завдань, що визначають шляхи та методи, засоби та прийоми вирішення проблем, які планується виконати в ході роботи. Завдання повинні відображати шляхи досягнення поставленої мети. Їх зміст впливає зі змісту основних розділів дослідження. Формулювання завдань робиться у формі перерахування, використовуючи низку стандартних початкових слів: «вивчити», «уточнити», «описати», «розглянути», «встановити», «виявити», «сформулювати», «розробити» тощо.

Хронологічні рамки – це певні часові межі історичного дослідження. Як правило, вони фіксуються у назві роботи, але у вступі необхідно аргументувати їх вибір. Якщо в центрі дослідження лежить якась подія, то хронологічними рамками буде її початок і закінчення. Отже, хронологічні межі поділяються на нижню та верхню рамки. Нижня рамка – це початок події, а верхня – його закінчення. Особливо важливо аргументувати нижню та верхню межі хронологічних рамок, якщо в назві дослідження вони визначені без вказівки точної дати: наприклад, «наприкінці XVIII – на початку XIX ст.» або «середина 1940-х – середина 1950-х рр.». Відсутність переконливого пояснення того, чому ці роки є рубіжними для предмета дослідження, показують наукову неспроможність автора і різко знижують якість роботи.

Територіальні рамки дослідження. Однією з найважливіших характеристик наукової роботи є територіальні чи географічні рамки дослідження. Це поняття має на увазі опис у науковій праці історичних та територіальних кордонів, що розглядаються у дослідженні історичних подій. Територіальні межі наукового дослідження зазвичай визначаються темою роботи і конкретизуються у випадку, якщо для конкретизації території історичних подій, що розглядаються, потрібні

додаткові роз'яснення. Зазвичай необхідність таких роз'яснень пов'язана зі зміною як назв, так і меж адміністративно-територіальних одиниць в історичному аспекті.

Наступна частина праці є експертно-оціночними положеннями дослідження і, як правило, пишеться після завершення роботи. Вона є своєрідною самооцінкою характеру наукової діяльності за результатами дослідження, які визначають наступні параметри: новизна результатів дослідження, тобто оригінальність отриманих результатів та їх практична цінність.

Наукова новизна дослідження визначається на основі виявлення відмінності рис даної роботи від праць на аналогічну тематику. Новизна дослідження може розглядатися за такими параметрами – *«вперше»* або *«повніше розглянуті»*:

- оригінальність постановки проблеми;
- наукове обґрунтування актуальності теми;
- виявлення нових історичних, біографічних та інших фактів;
- предмет дослідження раніше не вивчався, був вивчений недостатньо, на цю тему в предметі дослідження зроблено фактологічні, аналітичні, теоретичні, понятійно-термінологічні та інші доповнення;
- запровадження нових наукових понять, категорій, обґрунтування термінів;
- глобальність мети, масштабність завдань, поставлених у дослідженні;
- методи дослідження раніше не застосовувалися при роботі з цих проблем, теми.

При описі новизни навчально-наукового дослідження слід підкреслити, наприклад, що *«на відміну від..., автором встановлено..., виявлено..., проаналізовано..., обґрунтовано..., запропоновано..., розвинуто уявлення..., доповнено..., узагальнено..., типологізовано..., класифіковано ...»* тощо.

Новизна та самостійність є суттєвими критеріями оцінки якості наукового історичного дослідження. Новизна не повинна довільно вигадуватись або безпідставно декларуватись, вона має бути дійсно підтверджена необхідними положеннями текстового об'єкта.

Практична цінність наукового дослідження. Прикладне значення наукової роботи полягає у перерахуванні тих галузей наукового знання, навчальної діяльності або організаційних установ (музей, школа, вуз, громадські організації тощо), спеціалістів гуманітаріїв та інших категорій професіоналів, де результати дослідження можуть використовуватись. Також можуть бути зазначені проблеми, які

виявились у ході дослідження та до яких надалі можуть звернутися інші дослідники.

3. Емпіричні методи наукового історичного дослідження (методи збору історичної інформації)

Першим етапом науково-історичного дослідження є емпіричний етап – етап накопичення знань про об'єкт дослідження. До дослідницьких методів, які дозволяють отримати емпіричні дані про історичні процеси, відносяться такі, які безпосередньо пов'язані з реальністю та практикою. Вони забезпечують накопичення, фіксацію, класифікацію та первинне узагальнення вихідного матеріалу для проведення теоретичного дослідження.

Для реалізації інформаційних завдань початкового етапу дослідження, пов'язаного з формулюванням проблеми, визначенням об'єкта і предмета, мети і завдань наукової роботи необхідно провести історіографічний аналіз накопиченого історичною наукою досвіду дослідження поставленої теми. Це необхідно для уточнення об'єкта і предмета роботи, її хронологічних та територіальних рамок. Таким чином, першим кроком до написання наукового історичного дослідження має бути збір та критичний аналіз історіографії.

Під час підготовки наукової роботи використовуються монографії, збірники наукових праць, збірники наукових статей, іноземна література, матеріали науково-практичних, краєзнавчих, всеукраїнських, міжнародних конференцій, статті в періодичній пресі, довідники, словники, автореферати та дисертації, а також матеріали інформаційної мережі Інтернет та електронних баз даних.

Для того, щоб охопити основну літературу за обраним напрямом дослідження, при роботі в бібліотеці використовується два найбільш поширених види каталогів (складених у певному порядку переліку літературних джерел): систематичний і алфавітний. У першому література розташована з проблем або по науках, у другому – за алфавітом (прізвищем автора або назвою колективної монографії, підручника або навчального посібника). Поряд з цими джерелами можна звернутися до довідково-бібліографічних вказівників, електронних бібліотечних каталогів, інформації про нову літературу і рецензії на неї, а також до довідкового та бібліографічного апарату книг, наявних у розпорядженні самого дослідника.

Зазвичай процес вивчення літератури здійснюється у два етапи.

Перший етап. Коли вибрано тему і, можливо, підібрано перші матеріали, дослідник вивчає наукові роботи, які створюють базу для з'ясування суті питання та його аналізу.

Другий етап. Критичний аналіз літератури, її класифікація за періодами за проблемно-хронологічним принципом. Як правило, у наукових роботах на історичну тематику, виділяється три основні періоди вивчення проблеми у працях вітчизняних авторів:

1. імперський (кінець XVIII – початок XX ст.);
2. радянський (1920–1980-ті рр.);
3. сучасний (1991 р. – до сьогодні).

Якщо хронологічні рамки наукового дослідження охоплюють, наприклад, вивчення радянського періоду історії України, відповідно їх буде два. У свою чергу, кожен період може бути поділений на хронологічні етапи, у кожному з яких може бути виділено окрему проблему за темою роботи.

Праці українських дослідників можуть не висвітлювати всі поставлені у роботі питання, тому автору важливо проаналізувати ще й роботи іноземних авторів та виділити їх в окрему групу історіографічного аналізу.

Важливо відзначити, що в історіографії не тільки перераховуються всі попередні та відомі автору дослідження на тему, але й відображаються основні етапи вивчення проблем, розглядаються різні точки зору вчених, дається критична оцінка їх працям, тобто матеріали систематизуються та поділяються на групи, підгрупи, відповідно до тих чи інших критеріїв відбору, наприклад, за хронологією, важливістю проблем, новизною, теоретичною, методологічною чи практичною значимістю.

При розгляді ступеня вивченості питань теми необхідно виявити вміння вести пошуки необхідної літератури загального, галузевого та спеціального характеру, звернувши особливу увагу на виявлення новітніх публікацій з проблеми дослідження. При цьому необхідним є вміння об'єктивно аналізувати наукові праці, порівнюючи їх, групуючи з тієї чи іншої точки зору на основі хронологічного чи проблемного принципу, виділяючи характерні етапи розробки питань. Критично оцінюючи позиції авторів з досліджуваних питань, визначаючи специфіку методів дослідження тих чи інших вчених, шкіл, наукових напрямів, узагальнюючи досягнення та позначаючи невіршені чи недостатньо висвітлені питання, автор дослідження як би встановлює межу між відомим та невідомим на цю тему. Нагромадження фактів, кількісних даних, формулювань, точок зору різних вчених істориків тощо – дуже важлива ланка у процесі роботи над науковою працею, оскільки фактична частина становить основу, на якій будується все дослідження.

Важливим джерелом пошуку у століття інформаційних технологій став Інтернет. Краще брати інформацію зі спеціалізованих ресурсів (сайти наукових журналів, наукових бібліотек, архівів, науково-аналітичних центрів тощо). Слід звернути увагу на домен, на якому зареєстрований сайт, на автора розміщеного матеріалу, на своєчасність оновлення інформації на сайті.

Також звернемо увагу, що при аналізі літератури необхідно витримувати шанобливість та доброзичливість тону щодо авторів праць, бо слід бути вдячними попередникам за надану інформацію, навіть якщо з їхніми положеннями не згоден. Потім, як правило, підходять до висновків про недостатність висвітлення досліджуваних проблем, або неспроможність старого знання у світлі виявлення нових фактів, а також про важливість, актуальність і необхідність подальшого дослідження, яке слід продовжити на новому рівні, можливо на основі праць якогось відомого вченого.

Таким чином, продемонструвавши обізнаність в інформації з досліджуваної теми, автор наукової праці у висновку повинен констатувати ступінь вивченості проблем, пов'язаних з темою, і зробити заявку на передбачуване вирішення питань.

Наступним найбільш складним етапом у написанні наукового історичного дослідження є збір та критичний аналіз джерельної бази. Слід згадати, що до історичних джерел належать усі залишки матеріальної культури минулого. Класифікуються джерела за типами, видами та родами. За типами джерела поділяються на речові, усні, зображальні, лінгвістичні і писемні. У наукових історичних дослідженнях використовуються переважно писемні джерела, які за видовою класифікацією поділяються на документальні і наративні. Виходячи з теми наукового дослідження, автор може опрацювати і застосувати в роботі й інші типи і види джерел. Аналітичний рівень роботи зростає при використанні нетрадиційних джерел, таких як усні інтерв'ю, фоно- та фотодокументи тощо. Так само як і історіографія, наявна джерельна база має бути класифікованою.

Працюючи на цьому етапі над дослідженням теми, автор має систематизувати і класифікувати наявні джерела в такі групи (в залежності від теми дослідження, групи можуть змінюватися):

1. Неопубліковані (архівні) джерела

2. Опубліковані (друковані) джерела:

- А. Нормативно-правові документи
- Б. Документація органів місцевого самоврядування
- В. Статистичні матеріали
- Г. Довідкові видання

3. Археографічні публікації

4. Картографічні матеріали

5. Наративні джерела

А. Літописи

Б. Спогади, записки, щоденники

В. Листування (епістолярна спадщина)

6. Періодика

Після ознайомлення з основними науковими працями та історичними документами з проблеми доцільно переходити до роботи в архівах. Ця стадія наукового дослідження дуже важлива і багато в чому визначає новизну дослідження. Відбір неопублікованих джерел здійснюється при знайомстві з путівниками та описами фондів державних обласних архівів, у тому числі Державного архіву Миколаївської області (офіційний сайт: <http://mk.archives.gov.ua/aboutus.html>).

Пам'ятка роботи з документами Державного архіву Миколаївської області!

Коли ви увійшли на офіційний сайт архіву, зліва в колонці знайдіть рубрику «Науково-довідковий апарат», за допомогою якого ви зможете ознайомитися з путівником, анотованими реєстрами Державного архіву Миколаївської області, фондами та описами фондів імперського (до 1917 р.), радянського (1917–1990 рр.) періодів та періоду незалежності (з 1991 р.). У представлених на сайті фондах та описах ви зможете знайти номери і назви справ з теми наукового дослідження, які потрібно виписати. Наступна робота з архівними справами вже відбувається безпосередньо в самому архіві. Дослідник також може знайти потрібну йому інформацію на офіційних сайтах інших державних архівів всіх областей України.

Фіксування історичного матеріалу можна вести або у вигляді записів у зошиті, або у вигляді окремих карток з виписками. І в тому, і в іншому випадку необхідно вказувати вихідні архівні дані (номер фонду, опису, назву справи, рік/роки справи, кількість аркушів).

Приклад:

Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. Р–17 Уповноважений Українського Червоного Хреста по Миколаївській губернії, м. Миколаїв, 1922 р. Оп. 1. Спр. 1. Листування з установами та організаціями губернії про заходи та способи медичної та продовольчої допомоги голодуючим громадянам, 1922, 327 арк.

Опубліковані джерела вже є надрукованими і, як правило, містяться в окремих виданнях, які мають назву «Збірники документів і матеріалів», що полегшує роботу з джерельною базою наукового

дослідження. Досліднику слід ретельно опрацювати бібліотечні каталоги і знайти дотичні до їхньої теми збірники документів і матеріалів.

Знайомлячись із джерелами, слід враховувати ступінь достовірності викладеного у них матеріалу. Для цього необхідно звертати увагу на характер джерела (документ: закон, указ, розпорядження, інструкція, звіт тощо; газетна стаття; особистий лист; спогади, щоденники тощо), час і місце публікації документа (вітчизняна або зарубіжна; імперський, радянський чи сучасний період історії України тощо).

При роботі з джерелами також необхідно враховувати той суб'єктивний вплив, який він надає на оціночні судження історика. Поряд з відомостями про певні події, в документах минулого представлені оціночні судження, які можуть впливати на висновки сучасного дослідника.

Завершивши вивчення літератури та джерел, слід провести систематизацію отриманих матеріалів, зіставити їх, встановити, чи не міститься в них протиріч, а якщо вони є, спробувати визначити, чим вони викликані, і сформулювати своє судження про тему в цілому та окремі її аспекти.

Також варто відмітити, що вивчення наукових праць та різного роду джерел триває в ході всього дослідження. Нові виявлені факти спонукають по-новому продумувати та оцінювати зміст вже вивченої літератури і документів, стимулюють увагу до питань, на які раніше не було звернено належної уваги, дозволяють рефлексувати аналітичну діяльність самого дослідника. Ґрунтовна документальна база наукової роботи є важливою умовою об'єктивності і глибини дослідження.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттю «історичне дослідження».
2. Назвіть основні етапи наукового історичного дослідження.
3. Сформулюйте актуальність, об'єкт, предмет, мету і завдання, хронологічні і територіальні рамки, наукову новизну та практичну значущість теми своєї кваліфікаційної (дипломної) роботи.
4. Знайдіть, класифікуйте за проблемно-хронологічним принципом та проаналізуйте не менше 50 найменувань літератури з теми своєї кваліфікаційної (дипломної) роботи.
5. Знайдіть та класифікуйте за типами і видо-родовими ознаками не менше 20 джерел з теми своєї кваліфікаційної (дипломної) роботи.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Зашикільняк Л.* Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 96 с.
2. *Ковальчук В. В., Моїсєєв Л. М.* Основи наукових досліджень. Київ: В. П. Професіонал, 2004. 208 с.
3. *Лебедеенко О. Л., Гончарова Н. О.* Науково-дослідна робота студента в системі навчального процесу: Навчально-методичний посібник для студентів-істориків. Ізмаїл: ІДГУ, 2011. 104 с.
4. Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. 368 с. (Серія «Ідеї та історії»; Вип. 5).
5. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / За ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
6. *Пілюшенко В. П., Шкрабак І. В., Словенко Е. І.* Наукове дослідження: Організація, методологія, інформаційне забезпечення. Київ: Либідь, 2004. 344 с.
7. *Романчиков В. І.* Основи наукових досліджень: Навч. пос. для студ. ВНЗ. Київ: ЦУЛ, 2007. 254 с.
8. *Староста В. І.* Методологія наукових досліджень: навчально-методичний посібник для самостійної роботи здобувачів освіти. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2021. 64 с.
9. *Шейко В. М., Кушнарєнко В. М.* Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. Київ: Знання, 2006. 307 с.
10. *Яковенко Н.* Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 376 с.

ТЕМА 2.

Методологія наукового історичного дослідження

1. *Поняття методу та його місце в історичній науці.*
2. *Методологічні підходи.*
3. *Принципи наукового історичного пізнання.*
4. *Теоретичні методи наукового історичного дослідження:*
  - а) *загальнонаукові методи дослідження;*
  - б) *спеціальні методи історичного дослідження.*
5. *Кількісні (математичні) методи в історичному дослідженні.*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Аналіз, аналогія, вибірковий метод, гендерний підхід, дедукція, загальнонаукові методи, індукція, історико-діахронний метод, історичний (історико-хронологічний) метод, історичний підхід, історія повсякденності (мікроісторія), кількісні (математичні) методи, контент-аналіз, метод, методика, методологія, модернізаційний підхід, науковий метод, порівняльний метод, принцип історизму, принцип об'єктивності, принцип системності, принципи історичного дослідження, регіональний підхід, синтез, синхроністичний метод, системний метод, спеціальні методи історичного дослідження, статистичний метод, структурний метод, типологічний метод, хронологічний метод, цивілізаційний підхід, ціннісний підхід.

1. Поняття методу та його місце в історичній науці

Формування методології як окремого напрямку історичної науки почалося досить пізно. Цей термін вперше був використаний у працях німецьких учених у першій половині XIX ст. для позначення вчення про методи. В українську науку поняття «методологія» проникло наприкінці XIX – на початку XX ст. Сьогодні термін «методологія» вживається у більш широкому контексті, ніж початково, і охоплює не тільки питання розробки методів історичного пізнання, але й те, що нерідко позначається як «теорія історії», тобто ті концептуальні, теоретичні побудови і підходи, які використовуються для осмислення історичних процесів, а також принципи їхнього моделювання. Це вищий рівень науки, що є відображенням ступеня її абстрактності та ґносеологічного потенціалу.

Методологія історії є теоретичним виразом практики конкретно-історичного дослідження у вигляді системи наукових історичних понять, концептуальних теоретичних схем і моделей, а також принципів та методів дослідження. Отже, методологія як

найважливіша складова частина включає вчення про методи історичного дослідження.

У даний час спостерігається тенденція до інституціоналізації окремих методичних напрямків історичної науки, таких як математичні методи в історичних дослідженнях (кліометрія), історична інформатика, історична антропологія тощо. Це свідчить про розширення методичного арсеналу історії та посилення міждисциплінарності.

Поняття «метод» походить від грец. слова «methodos» – спосіб, шлях пізнання. Існує чимало дефініцій цього поняття, що використовуються у науці. **Метод** – це:

- «шлях пізнання, що спирається на сукупність отриманих раніше знань»;
- «правильний шлях, спосіб досягнення будь-якої мети, розв'язання певної задачі, спосіб дослідження та викладу матеріалу, що вивчається»;
- «сукупність систематизованих пізнавальних операцій, що відповідають предмету та меті наукового дослідження»;
- «засіб відповіді на певні типи питань про події»;
- «система правил або прийомів, вироблених для пізнання та практики».

У філософських роботах «метод» визначається як система регулятивних принципів та норм, відповідно до яких будується пізнавальна теоретична діяльність людини, а також самі знання, їх реконструкція та перетворення. Найчастіше підкреслюється концептуально-пізнавальний аспект аналізованого поняття на шкоду інструментальної складової, тоді як реалізація методологічних принципів і підходів нерозривно пов'язані з розробкою оптимальних алгоритмів, послідовності дій та інструментів.

Варіацій визначення поняття «метод» безліч. Якщо підсумувати всі визначення науковців, можна виділити основні риси, властиві даній категорії:

- 1) метод орієнтований на вирішення певного дослідницького завдання;
- 2) представляє сукупність логічних та технічних операцій;
- 3) дозволяє здобути науковий результат.

Метод повинен мати роздільну здатність і відповідати специфіці та складності дослідницького завдання. У кожному конкретному випадку проблема вибору методів полягає в тому, щоб вирішити, які з них можуть виявитися найефективнішими за мінімальних витрат на їх використання.

Методичною основою історичного дослідження залишається вміння логічно мислити і розмірковувати, аналізувати історичні ситуації, узагальнювати наявні факти – це той варіант, який використовують більшість дослідників, залучаючи в якості помічника інтуїцію та передбачення. Це дуже багато і водночас з тим мало для забезпечення необхідного наукового результату в силу суб'єктивності розумових процесів.

У літературі метод, заснований на логічному аналізі та синтезі, отримав назву наукового. Він складається з наступних основних операцій: 1) спостереження, збір та аналіз інформації; 2) формулювання гіпотези (у такий спосіб виявляються існуючі альтернативи у поясненні історичних процесів та явищ); 3) верифікація або підтвердження достовірності гіпотези, що базується на результатах порівняння різних джерел інформації та пояснювальних моделей. У випадку, коли гіпотеза не витримує перевірки, виникає потреба повернутися до першого етапу, додати до наявної нову інформацію та сформулювати нову гіпотезу.

Науковий метод має бути відносно строгим, тобто відповідати тим правилам та обмеженням, які забезпечують коректне використання методу та визначаються областю його застосування. Найбільша міра суворості методів властива точним і технічним наукам, тут рівень абстрагування теоретичних уявлень і знань визначає необхідний рівень суворості процедур його отримання. У гуманітарних науках, зокрема в історії, де категоріальний апарат менш однозначний і зв'язки більш варіативні, до суворості методу пред'являються не такі жорсткі вимоги.

Важливою властивістю методу є його однозначність. Якщо строгість методу проявляється, насамперед, у процедурних моментах, то однозначність – у його результативності. Знання, отримані за допомогою методу, мають бути логічно виправданими та перевіреними.

В якості інших властивостей наукового методу виділяють також ефективність, економічність, доступність і результативність. Ефективність методу окреслюється як здатність досягти запланованого результату, тобто вирішити оптимальним чином дослідницьке завдання. Економічність пов'язана з тим, що мета пізнання досягається без запровадження додаткових правил, понять, принципів. Економічність визначається також величиною витрат (у тому числі фінансових, тимчасових, трудових тощо) на його реалізацію. Дослідницьке завдання має вирішуватися якомога швидше, але водночас ефективним шляхом. Метод має бути простим, тобто

доступним для розуміння та використання дослідниками. Плідність або результативність методу співвідноситься з можливістю отримання нового знання, організованого в систему.

Науковий метод – це метод, який враховує систему категорій та принципів конкретної науки і здатний ефективно, суворо та постійно служити засобом розуміння сутності та закономірностей її об'єкта. Науковий метод є основою процесу пізнання, він дає можливість отримувати знання, що принципово перевіряються, мають силу передбачення і наступність з попередніми знаннями. З іншого боку, метод є сукупністю певних правил – стандартних, однозначних і строгих. Вони можуть відрізнятися за сферою застосування та ступеня спільності, але оскільки вони правила, то повинні нести в собі нормативний зміст.

Якщо розглядати метод як процес перетворення деякого вихідного інформаційного продукту в кінцевий, то він буде являти собою послідовність і сукупність певних дій. Виділяються такі елементи цього процесу: суб'єкт пізнання; об'єкт пізнання; підходи та принципи; процедури та операції, спрямовані на збирання, реєстрацію, зберігання, пошук, перетворення, систематизацію та аналіз інформації, а також оформлення кінцевого інформаційного продукту. *Операція* – це деяка найпростіша дія (зведення, множення тощо). *Процедура* – сукупність певних операцій.

Проте суть методу не можна звести лише до сукупності певних операцій та процедур. Потрібно мати чітке уявлення про сферу застосування конкретних операцій, їх можливості та обмеження, а це, у свою чергу, пов'язане з особливостями об'єкта та предмета дослідження, його характеристиками та змістом завдань дослідження.

Наріжним каменем, який утворює основу методу, виступають підходи та принципи (теорія методу). **Підхід** визначає основний шлях вирішення дослідницького завдання, тобто розкриває його стратегію. Існує ціла сукупність підходів до вирішення дослідницьких завдань. Відомі такі загальні підходи, як абстрактний та конкретний, індуктивний та дедуктивний, описовий та аналітичний тощо. У сучасній науці вироблено низку нових підходів – системний, структурний, функціональний, інформаційний, модельний та ін. Кожен з них характеризує один із можливих способів проведення дослідження.

Конкретний зміст методу висловлюють його принципи. **Принцип** розглядають як певне правило, вихідне становище або норму. Так, наприклад, один із принципів порівняльного підходу – принцип співставлення. Його реалізація вимагає врахування якісної

однорідності порівнюваних явищ, можливість проведення аналогій. Генетичний підхід, що використовується у суспільних науках, заснований на принципі історизму, своєю чергою, історичний підхід, що застосовується в історичній науці, вимагає реалізації генетичного принципу розгляду явища. Тісний взаємозв'язок підходу і принципу обумовлений тим, що обидва вони співвідносяться з теорією і гносеологією.

Взаємодія цих аспектів – теоретичного та інструментального (практичного) – при розробці та застосуванні будь-якого методу стає необхідною умовою його ефективності.

2. Методологічні підходи

Відповідно до загальнонаукової точки зору, методологія та методика не залежать одна від одної. Методика – це техніка історичного дослідження, та ланка історичного мислення та конкретно-історичного аналізу, за допомогою якого реалізується методологія. *Теорія (методологія) – методи – методика* – така структура та послідовність історичного мислення при реалізації конкретних дослідницьких завдань.

Розпочати вивчення теоретико-методологічної бази дослідження варто з опанування наукових методологічних **підходів**, які визначають основний шлях рішення поставленого досліджуваного завдання. Серед них виділимо наступні підходи.

Історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток досліджуваної проблеми у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Цивілізаційний підхід зорієнтований на сприйняття історичного поступу як багатовимірного поліцентричного процесу в рамках єдиної людської цивілізації, направлений на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування.

Ціннісний підхід в історичній науці виходить із того, що у світовій історії існують певні загальновизнані досягнення культури, що становлять безумовні цінності для людського буття. Звідси всі факти і дії минулого можна оцінювати, співвідносячи їх із такими досягненнями і, виходячи з цього, виносити оцінне судження. Серед них можна виділити цінності релігії, держави, права, моральності, мистецтва, науки тощо. Історик може співвідносити з цими цінностями описувані події, і навіть відповідно до принципу історизму, може співвідносити цінності сучасного йому світу, з цінностями досліджуваної епохи. На питання – чи суперечить аксіологічний (тобто

ціннісний) підхід принципу об'єктивності – не можна дати однозначної відповіді, як і не можна повністю позбутися оцінки у сприйнятті людських діянь.

Головна пізнавальна функція оцінних суджень в історичній науці полягає в тому, що за допомогою їх об'єкт пізнання – минуле – сприймається як явище значуще для сучасної діяльності. У зв'язку з цим ціннісний підхід пов'язаний із реалізацією соціальних функцій історичного пізнання: колективної пам'яті, виховної, політико-ідеологічної, прагматичної.

Модернізаційний підхід – це підхід, в якому історія розглядається у процесі вдосконалення, поліпшення або поновлення.

Комплексний та інтегральний (системний) підходи вимагають вивчення проблеми на різних рівнях: на першому, як правило, відбувається вивчення загальної державної політики уряду щодо поставленого питання; на другому – конкретизуються певні регіональні особливості, робляться узагальнення та пояснюються взаємозумовленості їх у функціональній цілісності системи.

Регіональний підхід дає змогу розглянути поставлену проблему в межах окремого регіону України або іншої держави як певного територіального соціуму в історико-культурному контексті з урахуванням його господарської та культурної однорідності.

Гендерний підхід – напрямок в історичних дослідженнях, предметом вивчення якого є система відносин і взаємодій, що стратифікує суспільство за ознакою статі. Гендерна історія включає в себе історію жінок (історичну фемінологію), історію чоловіків (історичну андрологію), історію квір-спільнот і частково історію сексуальної культури.

Історія повсякденності (або мікроісторія) – підхід, за допомогою якого вивчається сфера людської буденності в її історико-культурних, політико-подійних, етнічних, конфесійних та інших повсякденних контекстах.

У процесі дослідження будь-якої наукової історичної проблеми кожний автор, як правило, намагається показати розвиток питання не ізольовано, а в контексті економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни. Для визначення мети дослідження автор керується загальновідомими імперативами: об'єктивність, точність, істинність висновків, що значною мірою залежить від обраної й використаної теорії пізнання та наукових методологічних підходів.

3. Принципи наукового історичного пізнання

Методологія дослідження базується на **принципах** – основних правилах, яких необхідно дотримуватись при вивченні всіх явищ і подій в історії. Принципи наукового пізнання – це фундаментальні загальні риси, що об'єднують застосування основних методів дослідження.

Розглянемо основні принципи наукового історичного дослідження.

Головним загальнонауковим принципом є *принцип об'єктивності*, який передбачає відтворення історичної дійсності з опорою на справжні факти і знання об'єктивних закономірностей історичного розвитку. Абсолютну об'єктивність можна визначити як відтворення об'єкта таким, яким він існує сам по собі, поза та незалежно від людини та її свідомості. Однак ця умова повністю не реалізується навіть у природничих науках, оскільки світ завжди відображається через суб'єкт, що пізнає, і завжди відображається з різним, але неминучим ступенем спотворень і упущень. Тому можна прагнути лише зменшення суб'єктивності і збільшення відносної об'єктивності.

В історичному пізнанні збільшення об'єктивності ускладнюється, передусім, тим, що дослідник позбавлений можливості безпосереднього спостереження свого об'єкта, оскільки минуле вже не існує на даний час, проте знання про нього переломлюється крізь призму джерел. Крім того, історику, крім власної суб'єктивності, доводиться мати справу зі свідченнями, створеними людьми минулого і такими, що несуть відбиток їхньої суб'єктивності, яка до того ж часто для нас до кінця ніколи не стане повністю зрозумілою через різницю в часі та в культурі (так звана проблема «подвійної суб'єктивації»). Однак збільшення об'єктивності можливе вже завдяки самому усвідомленню наших відмінностей із людьми минулого та прагненню за допомогою якомога більшої кількості різноманітних сучасних наукових методів та теорій розкрити ці відмінності.

Принцип історизму – це установка на вивчення будь-якого явища в його генезисі та розвитку, це пошук у широкому сенсі витоків подій та етапів їх розвитку та пояснення подій саме з погляду їх витоків та етапів. Принцип історизму остаточно сформувався у позитивістській науці XIX ст. Його значення полягає, перш за все, в обґрунтуванні глибинного зв'язку часів, обумовленості сьогодення та майбутнього історичним минулим.

Принцип історизму відноситься і до самого історичного пізнання, яке також змінюється та розвивається. Ніякі сучасні, так само як і минулі історичні теорії, пояснення, оцінки та іноді навіть констатування достовірності фактів не повинні претендувати на

непогрішність та остаточну істинність. Історик повинен звертатися до історіографії досліджуваної проблеми, до причин її виникнення та контексту її розвитку.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій з урахуванням конкретних хронологічних рамок і конкретної історичної обстановки. При цьому потрібно розглядати історичне явище в розвитку, тобто враховувати, які причини породили його, як воно сформувалося і як видозмінювалося з часом.

Принцип системності. Усі об'єкти та явища складаються із взаємодіючих елементів, тобто являють собою деякі цілісності, якості яких як цілого не зводяться до властивостей складових їх елементів, а виникають лише внаслідок взаємодій. Таким чином, щоб ми не вивчали, ми в будь-якому випадку вивчаємо систему, тому жодних специфічних методологічних правил і теорій саме для історичного принципу системності немає. Скоріше виділення цього принципу можна вважати закликом до істориків вивчати свої об'єкти дослідження з різних сторін, з погляду різних теорій, розглядати взаємодії досліджуваного явища з іншими явищами в різних сферах соціального життя і навколишнього матеріального світу.

Принцип детермінізму – науковий підхід, згідно з яким всі явища не випадкові, а мають причину, обумовлені певними передумовами, і вся дійсність постає як сплетіння причинно-наслідкових зв'язків.

Принцип соціального підходу передбачає необхідність враховувати інтереси, традиції та психологію певних класів, станів, соціальних верств і груп. Цей принцип зобов'язує співвідносити інтереси класові і вузько групові із загальнолюдськими, враховуючи суб'єктивний момент у практичній діяльності урядів, партій, осіб.

Принцип альтернативності допускає можливість багатоваріантного історичного розвитку. Керуючись ним, дослідник створює моделі альтернативного розвитку шляхом зіставлення з аналогічними явищами світової історії, визначає ступінь ймовірності здійснення тієї чи іншої події.

4. Теоретичні методи наукового історичного дослідження

Існує досить велика кількість загальнонаукових та спеціальних методів, що використовуються при проведенні історичних досліджень.

До **загальнонаукових методів** належать:

– *аналіз* (від грец. «розкладання, розчленування») – метод, що передбачає поділ досліджуваного об'єкта або явища на окремі частини і визначення властивостей окремого елемента;

– *синтез* (від грец. *synthesis* – з'єднання) – метод об'єднання розрізнених елементів у єдине ціле на підставі того чи іншого закону, будь-яких принципів чи закономірностей, за допомогою якого отримують повну картину явища загалом;

– *індукція* (від лат. – наведення) – шлях пізнання від поодиноких фактів до загального стану – висновку;

– *дедукція* (від лат. «*deduction*» – виведення) – метод виведення із загального стану поодиноких фактів та формулювання на їх основі приватних висновків;

– *аналогія* (від грец. – відповідність, подібність) – метод отримання знань про предмети на основі їх порівняння та встановлення між ними подібності за тими чи іншими ознаками, внаслідок чого робляться припущення про відповідність, сумісність та інші характеристики об'єктів, що вивчаються; метод перенесення властивостей одного предмета на інший за рівнем подібності;

– *моделювання* – метод дослідження, при якому об'єкт, який цікавить дослідника, заміщується іншим об'єктом, що знаходиться у відношенні подібності до першого об'єкту;

– *абстрагування* (від лат. «*abstraction*» – відволікання, відділення) – це розумова діяльність, спрямована на отримання абстракцій – ідеальних (не існуючих насправді) предметів, якими можуть бути окремо взяті уявлення, категорії, поняття, теорії тощо, так і їх системи;

– *узагальнення* – формулювання висновків, закономірностей та законів з фактів, аналізів подій та явищ.

До **спеціальних методів історичного дослідження** відносяться:

– *хронологічний метод* – розгляд зв'язку різних явищ у різних часових проміжках у порядку хронології;

– *історичний (історико-хронологічний) метод* – метод, який ґрунтується на виявленні історичних фактів у їхній хронологічній послідовності та логічній закономірності побутування в контексті зародження, розвитку, згасання та вмирання чи переродження явища;

– *синхроністичний метод* – розгляд зв'язку явищ в одному часовому проміжку;

– *порівняльний метод* – розгляд та порівняння різних історичних явищ та виявлення загальних ознак;

– *типологічний метод* – метод, заснований на зіставленні, який дозволяє виявити групи схожих явищ і процесів, що досягається за допомогою схематичного відображення конкретно-історичної реальності у вигляді логічних моделей – так званих «ідеальних типів»;

– *структурний метод* (від лат. «*structura*» – «будова, розташування») – метод, заснований на виявленні стійких зв'язків

усередині системи, що забезпечують збереження її основних властивостей;

– *системний метод* – метод, який виходить з розуміння системи як сукупності взаємопов'язаних елементів; передбачає розгляд кількох головних завдань: виокремлення елементів, які входять в систему; аналіз характеру відносин між елементами (горизонтальні, ієрархічні); вивчення взаємодії системи з зовнішнім середовищем;

– *історико-діахронний метод* – сукупність теоретичних принципів, прийомів та процедур, спрямованих на вивчення «сутнісно-часових змін історичної реальності».

5. Кількісні (математичні) методи в історичному дослідженні

Теоретичні методи дослідження дають можливість розкрити якісні характеристики явищ, що вивчаються. Ці характеристики будуть повнішими і глибшими, якщо накопичений емпіричний матеріал піддати кількісній обробці. Проте проблема кількісних вимірів історичних процесів дуже складна. По-перше, сам об'єкт вимірів – людське суспільство перебуває у стані безперервного руху та зміни. По-друге, на відміну від біологів, фізиків, хіміків, історик не сам створює свої джерела, він позбавлений можливості ставити натурний експеримент, який давав би йому факти, змушений задовольнятися тим, що залишили предки, використовувати те, що зберіглося від минулого.

До XIX ст. люди не дуже вміло користувалися цифрами. Вихідний сирий історичний матеріал дуже рідко виявляється у цифрах. До того ж більшість історичних явищ не може бути виражена в числах. Історики, вивчаючи соціальну, духовну, культурну та політичну історію, реформи, революції, в основному мають справу з якісними ознаками. Якісні ознаки на відміну від кількісних неспроможні безпосередньо виражатися числами, оскільки відрізняються один від одного не кількістю, не величиною, а якісним змістом.

Проте методи кількісного аналізу застосовні і в цьому випадку. В даний час існує цілий напрямок в історичній науці – «кліометрія» (англ. «cliometrics»), який є систематичним застосуванням математичних методів в історичних дослідженнях. Назва дисципліни походить від імені Кліо – музи історії та героїчної поезії у грецькій міфології.

Методику переведення якісних показників у кількісні можна показати на таких прикладах:

– підрахунок частоти повторення історичних фактів у часі чи просторі – найбільш простий спосіб переведення якісних ознак у

кількісну форму (підрахунок вживання у пресі того чи іншого терміну за певний період часу, динаміка кількості селянських повстань тощо);

– підрахунок частоти повторень тієї чи іншої ознаки дозволяє судити про поширеність цього явища;

– спосіб статистичного виміру.

Таким чином, більшість історичних явищ може характеризуватись або з точки зору частоти повторення в часі або просторі (скільки разів?), або з точки зору рівня або інтенсивності (який рівень або який ступінь інтенсивності?). І в тому і в іншому випадку явище, що вивчається, можна виразити в кількісній формі.

Деякі історичні явища можна висловити з погляду протяжності у часі (тривалість воєн, економічних криз), інші – з погляду протяжності у просторі (довжина залізниць). Кількісні характеристики в цих випадках знаходяться порівняно легко.

До найбільш поширених кількісних методів відноситься **контент-аналіз** (від англ. Content – зміст, analysis – розкладання документа). Контент-аналізом називають метод збору кількісних даних про явище, що вивчається, або процеси, що містяться в документах. Під документом при цьому розуміється не лише офіційний текст (типу інструкції чи правового закону), але й все написане чи сказане, усе, що стало комунікацією. Контент-аналізу піддаються книги, газетні чи журнальні статті, оголошення, телевізійні виступи, кіно- та відеозаписи, фотографії, гасла, етикетки, малюнки, інші витвори мистецтва, а також офіційні документи. Контент-аналіз застосовується для підготовки матеріалів на основі великого масиву документів.

Контент-аналіз займає серед аналітичних методів особливе місце через те, що є серед них найтехнологічнішим і через це найбільше підходить для систематичного моніторингу великих інформаційних потоків. Крім цього, контент-аналіз досить гнучкий для того, щоб у його рамки могло бути успішно «вписано» різноманітне коло конкретних типів досліджень. Нарешті, будучи в основі своїй кількісним методом (хоча і таким, що містить чималу якісну складову), контент-аналіз певною мірою піддається формалізації та комп'ютеризації.

Контент-аналіз не відміняє необхідності звичайного (тобто змістовного) аналізу документів. Перший доповнює другий, їхнє поєднання поглиблює розуміння сенсу будь-якого тексту. Контент-аналіз дозволяє виявити в документі те, що вислизає від поверхового погляду при його традиційному вивченні, але має важливий соціальний сенс. Ідея контент-аналізу передбачає аналіз великих

інформаційних масивів; з іншого боку, його відносна дешевизна та технологічність роблять такий аналіз принципово можливим.

Спосіб статистичного виміру був відомий набагато раніше, ніж контент-аналіз, але він є значно складнішим. Історик постійно стикається з трьома проблемами: перша – точність та достовірність статистичних даних взагалі; друга – як, користуючись вибірковими даними, що дісталися від минулого, отримати на їх основі правильні висновки про все досліджуване явище; третя – різні за походженням джерела повідомляють про те саме явище різні відомості. Виникає питання – яке джерело краще? Спробуємо розглянути способи вирішення цих проблем.

Щодо точності історична статистика має як загальне, так і особливе значення порівняно з іншими науками. Загальне значення складається в тому, що є неминучі похибки, через неадекватність способів збору характеру даних, неповноти спостереження, відсутності чітких визначень, помилок приладів тощо.

Особливе значення у даних історичної статистики пов'язане з соціально-економічним характером цих даних. Це, по-перше, тривалість тимчасового та географічного охоплення. Історики зазвичай прагнуть об'єднати відомості, що характеризують однорідні явища (ціни на хліб, обсяг торгівлі, життєвий рівень населення та ін.) у часові (за певний період) чи просторові ряди, щоб показати динаміку чи виявити специфіку регіону. Але коли статистичні ряди мають значну протяжність, то складові їх дані виявляються, як правило, неоднорідними, складними. Змінюються одиниці виміру (сажні та метри, пуди та кілограми, десятини та гектари тощо). Змінюється товарне наповнення грошей, змінюються межі країн і регіонів. Збиралися ці ряди за різними методиками, у різних системах класифікації.

Історична статистика відноситься до соціально-економічної сфери, що безпосередньо зачіпає діяльність людей. Унаслідок цього дані соціально-економічної статистики нерідко навмисно фальсифікуються. Недостовірність відомостей впливає із прагнення людей, які збирають або повідомляють відомості, приховати чи спотворити їх. Мотиви можуть бути різними.

Історик практично завжди користується готовими, кимось зібраними даними, йому невідомі ані методика збору та обробки первинної інформації, ані умови, в яких вона збиралася. Перевірити їхню якість він не в змозі. Ці положення притаманні історичній статистиці всіх країн світу без винятку. Унаслідок цього, в практиці

наукової роботи в галузі історії доводиться визнавати достовірними ті статистичні дані, розкид яких не перевищує 10–20 %.

Перевірка достовірності даних пов'язана з тим, що історик оперує, як правило, вибіровими, а не суцільними даними і на їх підставі виносить судження про все явище, що вивчається (генеральної сукупності), досить задовільно вирішується на підставі теорії вибірки.

Вибірковий метод в історичному дослідженні – це метод дослідження, при якому узагальнюючі показники сукупності, що вивчається, визначаються по деякій її частині, сформованій на основі принципів випадкового відбору. Статистична сукупність, з якої виробляється відбір одиниць, називається генеральною сукупністю. Відібрана з генеральної сукупності частина одиниць, що обстежується, називається вибірковою сукупністю або вибіркою. Вибірка має бути:

- 1) пропорційною, тобто представляти генеральну сукупність у цілому та всі її частини;
- 2) випадковою – кожна одиниця спостереження (документ) повинна мати рівний шанс потрапити у вибірку;
- 3) репрезентативною, тобто представницькою стосовно генеральної сукупності.

В історичних дослідженнях вибірковий метод використовується щодо масових джерел, рідше – для вивчення масових історичних явищ. Звернення історика до вибіркового методу є актуальним у таких випадках: коли від минулого залишилося порівняно мало або, навпаки, дуже багато документів, що належать до категорії масових. У першому випадку постає завдання доказу репрезентативності (достовірності) обсягу даних, що зберігся (природної вибірки), у другому – організація повноцінного вибіркового дослідження.

Таким чином, робота з кількісними показниками дозволяє виявити протяжність, поширеність, темпи розвитку та інші сторони історичного процесу.

Отже, зазначені підходи, принципи та методи наукового пізнання сукупно дозволяють опанувати наявну літературу з проблеми, вивчити джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію, найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності, що дає можливість уникнути при дослідженні суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечує наукову достовірність результатів дослідження. Тільки за умови їх дотримання і поєднання можуть бути забезпечені об'єктивність, науковість і достовірність у висвітленні минулого.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттям «методологія», «методика» і «методи» історичного дослідження. Вкажіть, чим відрізняється методологія історії від методики історичного дослідження.
2. Визначте, проаналізуйте та розкрийте основні наукові підходи, покладені в основу теми Вашої кваліфікаційної (дипломної) роботи.
3. Розкрийте поняття «принципи наукового історичного пізнання». Охарактеризуйте основні принципи, покладені в основу Вашої кваліфікаційної (дипломної) роботи.
4. Назвіть та проаналізуйте загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження, покладені в основу Вашої кваліфікаційної (дипломної) роботи.
5. Поясніть значення статистичного методу та методу «контент-аналізу» для історичного дослідження.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики // Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 30–40.
2. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів: ЛОИМІО, 1996. 96 с.
3. Зашкільняк Л. О. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 227 с.
4. Мартинов А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації // Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 181–190.
5. Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. 368 с. (Серія «Ідеї та історії»; Вип. 5).
6. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / За ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
7. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
8. Староста В. І. Методологія наукових досліджень: навчально-методичний посібник для самостійної роботи здобувачів освіти. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2021. 64 с.
9. Сухий О. Сучасні школи історіописання в Україні // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 21. С. 710–723.

10. Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.

ТЕМА 3.

Методи аналізу історичних джерел

- 1. Методи формалізації відомостей історичних джерел.*
- 2. Спеціальні методи аналізу історичних текстів.*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Абстрактна семіотика, аналіз, біосеміотика, джерелознавчо-орієнтований підхід, дискурсивний аналіз, емпірична інтерпретація, етносеміотика, ідеалізація, інтерпретація, інформативно-цільовий аналіз текстів, історичне джерело, контент-аналіз, лінгвосеміотика, метод «деконструкції» текстів, метод психоаналізу документів, метод уніфікованої анкети, проблемно-орієнтований підхід, семантична інтерпретація, семіотика, семіотичний аналіз, усно-історичні практики, формалізація.

1. Методи формалізації відомостей історичних джерел

Пошук та відбір джерел інформації безпосередньо пов'язаний з технологіями реєстрації відомостей та їх аналізом. Прийоми аналізу документів призначені для вивчення будь-якої інформації, зафіксованої в рукописному чи друкованому тексті, теле-, кіно-, фотоматеріалах чи звукозапису. Їх можна поділити на дві групи: традиційні та формалізовані.

Традиційні методи аналізу ґрунтуються на логічному осмисленні змісту документів, яке зазвичай позначають як «фрозуміння». Традиційні методи значною мірою засновані на інтуїції, порівнянні, судженні, висновках. Результат таких логічних операцій залежить від особистості дослідника, його системи цінностей, сталості уваги, інтересу. В історичній практиці значний вплив на сприйняття інформації можуть здійснити концептуальні установки вченого, що сформувалися на початковому етапі дослідження.

Схема дослідження, коли факти підганялися під панівну методологічну парадигму, була притаманна офіційній радянській історичній науці. Уникнути таких зміщень досить складно, оскільки стійкі уявлення про сутність досліджуваних явищ і процесів можуть надавати підсвідомий вплив на відбір та оцінку історичних даних.

У цілому методи традиційного аналізу несуть у собі істотну частку суб'єктивізму. При використанні комплексів джерел, що включають

іноді тисячі однотипних документів, традиційні методи є малоефективними і не дозволяють досягти бажаного результату. Щоб компенсувати ці негативні наслідки, крім традиційних методів аналізу залучаються формалізовані прийоми, націлені на зниження суб'єктивності сприйняття інформації. У сучасній науці їх розроблено досить багато, починаючи від традиційного контент-аналізу і закінчуючи технологіями семіотичного, дискурсного аналізу тощо. Усі ці методи поєднує використання прийомів формалізації вихідної інформації, що дозволяє виявити приховані інформаційні пласти, поглибити інтерпретацію текстів, використовувати прийоми кількісного аналізу.

Становлення методів формалізації здійснювалося у тих сферах науки, які спочатку відрізнялися високим рівнем абстракції базових понять – це логіка та математика. У загальному вигляді **формалізацію** визначають як процес виявлення структури (форми) ідеї, її символічного позначення та інтерпретації. При формалізації широко використовуються методи узагальнення, спрощення, ідеалізації, інтерполяції, екстраполяції, обробки емпіричних даних засобами штучних мов та ін.

Найважливішою властивістю формалізації виступає спрощення досліджуваного об'єкта або процесу, що забезпечує можливість пізнання – порівняння, визначення місця даного явища в навколишньому середовищі тощо. Технічно формалізація являє собою перетворення вихідного емпіричного матеріалу та запис його результатів певною мовою, зрозумілою досліднику, у тому числі з використанням елементів кодування. Однак вона не обмежується лише цією базовою процедурою. Її кінцевою метою є інтерпретація.

Інтерпретація – це логічний прийом встановлення значень знаків та символів формальної системи. У логічному плані інтерпретація поділяється на семантичну та емпіричну. *Семантична інтерпретація* спрямована на пояснення знакових елементів формальної системи через інші знакові елементи цієї системи (формули, поняття). Для історичної практики найбільше значення має *емпірична інтерпретація*, яка є співвіднесенням структурних елементів формальної системи, що вивчається, з емпіричними моделями або досліджуваними історичними явищами. Таким чином, інтерпретація є принципово важливою для встановлення зв'язку теоретичних термінів з емпіричними.

Формалізація включає також прийоми ідеалізації, тобто перехід до граничного варіанта абстрагування та узагальнення. **Ідеалізація** – це уявне конструювання об'єктів дійсності, для яких існують прообрази в

реальному світі. Ідеалізація необхідна для більш глибокого проникнення в суть досліджуваного об'єкта та предмета.

Таким чином, метод формалізації несе значне пізнавальне навантаження, проте він має певні обмеження і його не можна абсолютизувати. Прийоми формалізації застосовуються в історичній науці не лише на рівні побудови теорії та розробки понятійного апарату. Дуже корисними вони можуть бути при вивченні текстів історичних документів з метою виявлення їх інформаційного потенціалу і більш об'єктивної інтерпретації. Крім того, у ході формалізації відомостей історичних джерел вирішується завдання перетворення вихідної інформації у форму, доступну для подальшої кількісної обробки.

Метод уніфікованої анкети

В основі методів формалізації лежить *процедура виміру* – в широкому сенсі це спосіб встановлення відносин між об'єктами (їхніми властивостями, зв'язками, тенденціями). За визначенням І. Д. Ковальченка, суть виміру полягає в тому, що історична інформація виражається у кількісних показниках. Так, наприклад, описуючи будь-яку історичну подію (збройний конфлікт двох країн, форми народної боротьби або факти економічного, соціального життя), історик використовує кількісні характеристики, вказуючи кількість учасників, інтенсивність подій, масштаби процесів. Але це найбільш очевидний варіант кількісного виміру. При вивченні масових джерел дослідник стикається з проблемою прихованої інформації. Вона закладена в історичному джерелі, але актуалізується лише шляхом виконання певних дій.

Спробуємо узагальнити методику формалізації, тобто переведення історичної інформації в кількісну форму. Вона здійснюється шляхом: 1) розчленування історичного явища чи процесу на елементи; 2) їх статистичного виміру та 3) підрахунку. Підрахунок частоти повторення історичних фактів у часі та просторі є найпростішим способом перетворення якісної інформації у кількісну форму. Так, наприклад, інтенсивність селянських повстань в Україні визначається кількістю виступів за різні роки, кількістю учасників тощо. Можуть бути використані такі способи виміру, як протяжність у часі (тривалість подій) або просторі (кількість міст та поселень, охоплених селянським повстанням тощо). Історичні явища можуть бути розглянуті з боку їхньої структури або функцій, виражених також у кількісній формі (соціальна стратифікація суспільства, структура поміщицького чи селянського господарства тощо).

Таким чином, **вимір** – це процедура, за допомогою якої об'єкти відповідно до своїх властивостей і ознак відображаються в числових показниках. Об'єктами виміру можуть виступати соціальні групи (люди), партії, організації, події або історичні джерела. Залежно від об'єкта виміру виділяються два підходи до формалізації історичної інформації: *джерело-орієнтований* та *проблемно-орієнтований*.

У першому випадку в якості об'єкта вимірювання виступає історичне джерело, найчастіше масове. А метою – перетворення відомостей джерела на кількісну форму, доступну для статистичного аналізу. Для вимірювання змісту джерела розробляється уніфікована анкета, яку можна розглядати як його логічну змістову модель і водночас інструмент для реєстрації відомостей.

Проблемно-орієнтований підхід направлений на вимір масового історичного явища і, відповідно, пов'язаний зі створенням його інформаційної моделі. Якщо, наприклад, вивчається селянський рух, то його можна виміряти, використовуючи такі ознаки, як: 1) форма боротьби – активна чи пасивна; 2) географічні координати; 3) дати; 4) чисельність учасників; 5) кількість охоплених протестом поселень; 6) вимоги повсталих; 7) рівень організованості тощо.

Для виміру історичних явищ конструюються ознаки, які відображають їх властивості та риси. Ознаки можуть бути кількісними та якісними (атрибутивними). Кількісні ознаки виражаються у числових значеннях і вказують розмір чи рівень відповідної ознаки. Якісні (атрибутивні) ознаки мають словесно-описову форму вираження та фіксують наявність варіантів значень ознаки або їх інтенсивність. Результат виміру, заснований на проблемно-орієнтованому підході, також виражається у формі уніфікованої анкети.

Процес формалізації історичних відомостей включає такі етапи:

I етап пов'язаний з визначенням об'єкта виміру (джерело чи масове історичне явище), а також мети і завдань дослідження. Вони визначають підхід та змістовну структуру анкети. Візьмемо за приклад дослідження, орієнтоване на вивчення соціального вигляду розкуркулених у період колективізації. Найважливішим джерелом з цього питання служать особисті справи розкуркулених, які можуть стати основою створення уніфікованої анкети. При джерело-орієнтованому підході всі процедури виміру будуть націлені на реалізацію завдання найповнішого представлення інформації первинного джерела у структурі уніфікованої анкети. При проблемно-орієнтованому підході уніфікована анкета міститиме набір ознак, орієнтованих відображення просопографічної інформації.

II етап – вимірювання об'єкта (джерела або історичного явища) – включає виділення та формулювання змістовних ознак, кількісних та атрибутивних. Тим самим формується інформаційна модель об'єкта. Ці проблеми лежать у площині концептуального аналізу, на основі якого в залежності від розв'язуваних задач визначаються ті ознаки, які дають найбільш повне уявлення про досліджуване явище. В якості основи для створення інформаційної моделі і відбору ознак можуть служити первинні джерела (документи). Найпростіше за все виміру піддаються формалізовані джерела, представлені у вигляді анкет, формулярів, бланків, де необхідні ознаки вже виділені та сформульовані. І тут можна перенести їх в уніфіковану анкету в початковому вигляді.

При роботі з частково формалізованими та неформалізованими джерелами, які не мають такої чіткої та жорсткої структури, перед істориком постає завдання самостійного визначення та формулювання необхідних для подальшого аналізу ознак. Необхідно виділити такі ознаки, інформація за якими міститься у всіх документах або хоча б у їхній частині. Це може бути реквізит документа (дата, підпис, резолюція, назва документа тощо), тема чи елемент структури.

III етап включає вимірювання значень ознак та побудову шкали градацій. *Шкала градацій* – це перелік варіантів значень, виражений у вербальній чи кількісній (порядковій чи інтервальної) формі. Залежно від змісту ознаки створюється номінальна, порядкова чи інтервальна шкала.

Номінальна шкала складається з класів об'єктів або формалізованих варіантів значень, що подаються за природною впорядкованістю значень (наприклад, «стать» – «чоловіча», «жіноча»), або за частотою значень, які зустрічаються у першоджерелі (наприклад, варіанти для ознак «національність», «професія», «релігійні переконання» тощо).

Порядкова шкала відображає розташування об'єктів за інтенсивністю прояву в них певної властивості, тобто за принципом «більше – менше» (наприклад, кількість дітей у сім'ї: 1, 2, 3, 4, 5 і більше). Порядкова шкала використовується при вимірі кількісних ознак з низьким рівнем варіативності, коли кількість можливих значень обмежено спочатку. Вона може бути використана для вимірювання не лише кількісних, але й атрибутивних ознак. В останньому випадку позначається місце об'єкта в упорядкованому ряду (наприклад, ознака «який шлюб за рахунком»: перший, другий, третій і т. д.).

Інтервальна шкала використовується для вимірювання кількісних ознак із високим рівнем варіативності. У цьому випадку визначається інтервал значень і при реєстрації вказується не точне значення ознаки, а дається його інтервальна оцінка в прийнятих одиницях виміру.

Унаслідок цієї багаторівневої процедури вимірювання (об'єкт – ознака – градація) формується система позначень (кодування) історичної інформації, яка використовується і на стадії реєстрації відомостей, і на стадії їх обробки.

Найзручніше цю інформацію подати у формі дослідницької уніфікованої анкети, придатної для ручного збору та обробки відомостей. Така анкета дозволяє швидко фіксувати інформацію першоджерела в закодованому вигляді (вказується лише номер ознаки та код градації) і надалі буде потрібно мінімум часу для систематизації та статистичного аналізу цих даних.

Працюючи з напівформалізованими джерелами, необхідно враховувати, що уніфікована анкета неспроможна відобразити все різноманіття інформації першоджерел. Тому на додаток до кількісних методів слід використовувати традиційні прийоми аналізу документів. Ілюстративний матеріал уточнює та підкреслює тенденції, виділені на основі кількісного аналізу.

Використовуючи уніфіковану анкету як інструмент збору та реєстрації інформації, історик створює вторинне джерело із закодованою інформацією, зручною для подальшої статистичної обробки. Ця методика отримала апробацію при вивченні найрізноманітніших комплексів документів, у тому числі анкетного матеріалу, особистих облікових карток, документів поточного обліку руху населення, бюджетів сімей робітників, особистих справ, листів, скарг тощо.

Метод уніфікованої анкети є особливо актуальним в умовах розвитку комп'ютерних технологій. При побудові анкети реалізуються ті самі процедури, як і під час проєктування бази даних. У результаті інформація анкет перетворюється на друковану форму з допомогою доступних досліднику систем управління базами даних.

Метод контент-аналізу

При вивченні слабоструктурованих, наративних джерел використовується метод контент-аналізу, розглянутий нами у попередній темі. Ця група джерел відрізняється оповідальним характером, до них можна віднести літописи, періодику, мемуари, епістолярії, скарги, листівки, наукову літературу тощо. Формалізація таких текстів, як правило, будується на виділенні окремих

інформаційних елементів та їх вимірі. Найпростішим методом виміру є підрахунок кількості об'єктів із заданими властивостями у загальній сукупності.

Суть контент-аналізу полягає у тому, що, виходячи з дослідницького завдання та обліку можливостей використовуваних джерел, дослідник виділяє певну систему категорій аналізу (понять, тем, модальних властивостей), які характеризують текст. Потім проводиться рахунок об'єктів чи їх елементів. У результаті описова інформація формалізується і перетворюється на кількісну форму.

Початково процедури контент-аналізу розроблялися та використовувалися для дослідження масивів інформації, опублікованих у періодичній пресі. У 1893 р. з'явилося дослідження Дж. Спіда «Чи дають зараз газети новини?», який запропонував комплексну модель вивчення газетних текстів, що враховувала не лише тематику публікацій, але й обсяг уваги. Він проаналізував недільні випуски газети «The New York Times» за 1881 і 1893 рр., класифікував зміст матеріалів за темами (економіка, політика, культура і т. д.) і виміряв довжину смуг, відведених під них. Зіставивши дані за роками, Дж. Спід визначив, що газета стала публікувати більше пліток, скандалів, подій і, навпаки, менше серйозних матеріалів, присвячених політиці, економіці, культурі. У результаті аналізу було зроблено висновок про тематичну переорієнтацію газети.

З часом коло документів, досліджуваних з використанням цього методу, суттєво розширилося. Він став застосовуватися для аналізу літературних текстів, законодавчих актів, журнальних статей, наукових досліджень, рекламних та пропагандистських матеріалів.

Звернення до контент-аналізу є доцільним, коли: 1) вивчається масове джерело, великий і неструктурований текстовий або образотворчий матеріал; 2) аналізуються значущі в історичному контексті події, явища, факти, поняття, проблеми, імена, тобто все те, що в методиці контент-аналізу розглядають як інформаційні одиниці та оцінюють за частотою їх згадки. Причому в цьому випадку принципово важливими є точність і достовірність оцінок, які можна досягти лише за допомогою кількісного аналізу.

2. Спеціальні методи аналізу історичних текстів

Крім розглянутих вище формальних методів вивчення документів, які вже є традиційними, для аналізу текстів широко використовуються й інші методи. Вони були розроблені в рамках таких дисциплін, як соціологія, текстологія, лінгвістика, психологія та розширюють

можливості вивчення текстів історичних джерел. Їх можна позначити як спеціальні методи, тому що в кожному конкретному випадку з їх допомогою вирішується особливе завдання, спрямоване, наприклад, на вивчення структури текстів, мотивації їх створення тощо.

Інформативно-цільовий аналіз текстів

В історичній науці набув поширення метод «деконструкції» текстів, націлений на виявлення істинної природи зображення текстів як соціально обумовлених. У соціології він одержав назву «інформативно-цільового аналізу». В основі цього методу лежить розуміння тексту як інструменту комунікації, тобто обміну інформацією. Він виникає як результат мисленнєвої діяльності автора документа і тому насамперед відображає його цілі, уявлення, думки, вибіркиму увагу. Окрім того, кожен текст внутрішньо мотивований, оскільки породжується під час спілкування та для спілкування.

Суть інформативно-цільового аналізу полягає в реконструкції смислової структури тексту та співвіднесенні її із задумом автора. Таким чином, насамперед з'ясовуються мотиви та цілі створення тексту, а вже потім сам зміст документа.

Той сенс, який закладається у текст його автором, називається первинною інформативністю документа. При прочитанні тексту іншою людиною виникає вторинна інформативність документа, яка пов'язана з особливостями сприйняття інформації. При цьому розуміння та інтерпретація тексту може бути адекватною та неадекватною. Адекватним вважається таке тлумачення, яке відповідає задуму автора. Неадекватна інтерпретація тексту виникає у разі, якщо вона не відповідає початковому задуму автора. Неадекватне сприйняття стосовно оперативних документів (пропагандистських, рекламних, наукових, навчальних) може бути результатом низької ефективності тексту та порушень у його структурно-семантичному ладі.

Ситуація неадекватного сприйняття нерідко виникає при вивченні історичних джерел, оскільки розуміння тексту може бути ускладнено змінами у мові, психології, громадських відносинах, світосприйнятті, які відбулися з часу його створення. Крім того, історик звертається до вивчення текстів зі своїми науковими цілями, які не збігаються з початковими мотивами автора документа, тобто інтерпретація історичних джерел носить усвідомлено неадекватний характер, і для дослідника важливо зрозуміти справжні наміри автора та прийоми їх реалізації. Для вирішення цього завдання і була розроблена методика інформативно-цільового аналізу.

Розглянемо основні прийоми вилучення із тексту необхідної інформації. Працюючи з документом необхідно:

1. Перш ніж аналізувати текст, слід прочитати його повністю від початку до кінця як мінімум двічі, вдумавшись у зміст та характер (призначення). Потім спробуйте відповісти на запитання:

а) чи представлена у тексті проблемна ситуація, до вирішення якої прагне автор;

б) чи присутній у тексті аналіз або він містить лише опис, констатацію, оцінку цієї ситуації;

в) заради якої мети складено текст; що взагалі хотів сказати автор цим текстом; що саме хотілося йому сказати в першу чергу.

2. При повторному читанні тексту слід зосередити увагу на пошуку безпосередньої змістовної мети повідомлення, заради якої і складався текст, та виписати її з тексту – це головний сенс документа. Якщо мета не виражена в тексті словесно, то її потрібно сформулювати самостійно – це головний елемент тексту. Решта змісту тексту приймається за «загальний зміст».

3. Потім «загальний зміст» слід розчленувати на основні та другорядні елементи.

Основні елементи тексту:

а) опис, оцінка або аналіз проблемної ситуації – це ключовий аспект загального змісту, з якого виводяться основні тези;

б) тези-аргументи, що є опорними для мети повідомлення та підкріплюють його задум. Вони можуть бути констатуючими, настановними та постулюючими;

в) роз'яснення (розгортання) основної тези-аргументу.

Другорядні елементи тексту:

а) ілюстрації до основної тези;

б) ілюстрації до роз'яснень основної тези;

в) загальний фон до цілей повідомлення;

г) загальний фон до основних тез.

4. Отримані елементи тексту слід зобразити у вигляді графічної схеми, яка дозволяє наочно уявити закладену в тексті ієрархію цілей і завдань, а також ефективність їх подання.

Пропонований спосіб дає можливість оцінити міру адекватності письмових чи усних інтерпретацій, а також удосконалити тексти до еталонного стану. При необхідності така схема може стати основою для стиснення тексту.

Семіотичний аналіз

В останні роки значного поширення набуває семіотична критика текстів, яка орієнтована на реконструкцію кодів (творця документа та історика) та встановлення кореляції між ними.

Семіотика – це наука про знакові системи в природі та суспільстві. Вона з'явилася на стику лінгвістики, кібернетики, біології, психології, етнографії, соціології, історії культури та культурології. Об'єктом дослідження семіотики може бути будь-яка знакова система – не лише мовна, але й жести, пози, поведінка. Усі форми життя в цьому випадку сприймаються як знаки почуттів, переживань, вірувань.

З етнографічних спостережень випливає, що всі зовнішні форми життя (поселення, житло, одяг, звичаї, жести і т. д.) певним чином упорядковані, одухотворені і між ними існує зв'язок. Встановлюючи загальне у різних знакових системах, семіотика змушує бачити загальний зв'язок між принципами організації мови, матеріальної культури, духовної культури (етики).

Вивчення знакових систем має кілька напрямків:

а) *біосеміотика* – орієнтована на вивчення систем, заснованих на природних знаках, важливих для існування біологічних організмів, наприклад, сигналів тварин;

б) *етносеміотика* – пов'язана з антропологією та етнографією, займається дослідженням системи вірувань, звичаїв, міфології, літератури тощо;

в) *лінгвосеміотика* – займається вивченням природної мови як системи з її стилістикою, граматикою, семантикою і т. д. Аналізуються також інші знакові системи, що функціонують паралельно з мовою – жести, міміка;

г) *абстрактна семіотика* – спрямована на виявлення найбільш загальних властивостей та відносин, що характеризують знакові системи, незалежно від їх форми організації та уявлення.

Знакова система використовується як інструмент, посередник у процесі обміну інформацією. З цих позицій семіотика є методом аналізу культурного контексту людського існування. Знаки, що виражають значення явищ, можуть бути умовними чи реальними. Умовні символи (знаки) охоплюють суть абстрактних ідей. Наприклад, вогонь – це природний символ життя, пристрасті. До умовних знаків належать усі мовні форми. У свою чергу вони поділяються на спеціальні та неспеціальні. *Спеціальні* – це ритуали, жести, знаки вуличного руху тощо. *Неспеціальні знаки* – це будь-які об'єкти, наприклад, дерево, яким може надаватися особливий сенс.

Завдяки існуванню знакових систем здійснюється трансляція культурного досвіду, соціальна та культурна взаємодія у суспільстві. Символи можуть бути вербальними, матеріальними, поведінковими та ін. Вербальні символи є головним засобом формування культурних смислів.

Навколишня дійсність може відображатися у мові понять, образів і символів. *Поняття* – це інструменти науки, *образи* – інструменти художньої культури, *символи* – це мова міфу, підсвідомого, колективного розуму. Усі вони тісно переплетені в нашій свідомості та накладають відбиток на наше сприйняття та мислення. На думку дослідників, мова – це дзеркало, яке відображає специфіку сприйняття людини, її умови життя, історію, культуру та є тим склом, через яке вона бачить навколишній світ. Мова – це частина культури та один із засобів її реалізації. Враховуючи неоднорідність культури стосовно будь-якої країни та періоду, можна говорити також про неоднорідність мови. Прийнято розрізняти офіційну та неофіційну культуру. Усередині неофіційної культури виділяються соціально відокремлені групові культури (культура дворян, купецтва, селян тощо) – усе це знаходить свій відбиток у мові й створюваних суспільством культурних кодах. Вивчення цих культурних кодів, відображених у текстах чи пам'ятниках минулого, стало одним із напрямків історичних досліджень, головне завдання якого – виявити сенс і значення культурних символів тієї чи іншої епохи шляхом аналізу соціокультурного контексту, що породив його.

Семіотичний аналіз принципово важливий щодо проблем, пов'язаних з історією повсякденності, історичною психологією, культурою і ментальністю. Прикладом такого дослідження може бути робота Н. Козлової, побудована на вивченні листів до редакції газети «Известия», написаних у роки перебудови. Масив документів, проаналізований з використанням прийомів контент-аналізу та семіотичних підходів до інтерпретації текстів, дозволив висвітлити не лише ті питання, які займали увагу представників найрізноманітніших соціальних груп, їхнє ставлення до того, що відбувається, але й відобразити риси повсякденності, властиві радянському періоду. Як зазначає дослідниця, «дефіцит», «пільги», «черга» – це ключові слова багатьох листів.

Аналізуючи тематику листів, Н. Козлова зазначає, що політика та економіка займали у них далеко не перше місце. Майже третина листів була присвячена питанням моралі. Звернення до моральних цінностей знайшло відображення не тільки в тематиці, але й у широкому використанні слів, що виражають моральні смисли: «дух», «душа»,

«мораль», «справедливість», «віра», «друг», «обман», «чесність», «жорстокість». Аналізуючи цей семіотичний зріз, дослідниця робить висновок, що ухил у моральну тематику в період «перебудови» не випадковий. Він пояснюється, по-перше, глибиною кризи, що вразила не лише економічну, політичну системи, але й базові суспільні цінності; по-друге, відносною автономією області повсякденності.

Таким чином, семіотичний аналіз може бути використаний як інструмент вивчення певних документів з метою виявлення конкретно-історичних аспектів свідомості, сприйняття, відношення авторів текстів. Можливий також й інший варіант застосування семіотичного аналізу, коли об'єктом дослідження виступають знакові системи вищого рівня організації – мова і міфи суспільства.

Дискурсивний аналіз

Різновидом семіотичного аналізу є дискурсивний аналіз. Теорія дискурсу почала складатися у філософії та лінгвістиці у 1970–80-ті рр. У сучасній літературі цей термін розуміється не тільки як текст, але і як знакова система, що стоїть за ним. А основне завдання дискурсивного аналізу полягає у виявленні в тексті його складових частин – дискурсів та характеристики їхньої взаємодії.

До дискурсу належать: 1) зв'язковий текст; 2) усно-розмовні форми тексту; 3) діалог; 4) група висловлювань, пов'язаних між собою за змістом; 5) мовленнєвий твір як даність. Цей перелік може бути доповнений ще одним елементом – умовами, за яких текст актуалізується. На думку більшості вчених, у дискурсі виражаються менталітет та культура народу.

З урахуванням змісту прийнято виділяти такі види дискурсів:

- ♦ *педагогічний дискурс* – тексти, де визначаються суспільні норми поведінки дітей та юнацтва;

- ♦ *політичний дискурс* – це сукупність всіх мовних актів, які використовуються у політичних дискусіях; тексти, в яких актуалізується суспільна свідомість;

- ♦ *науковий дискурс* – характеризується наявністю логічних структур викладу, пов'язаних з основними формами вираження наукового знання;

- ♦ *критичний дискурс* – орієнтований на суб'єктивну критику діяльності людини та її інтелектуальних продуктів;

- ♦ *етичний дискурс* – тексти, в яких висвітлюються питання добра та зла;

- ♦ *юридичний дискурс* – відображає положення про правові норми людини.

Для вивчення дискурсу використовується *метод дискурс-аналізу*, суть якого полягає у виявленні вербальних компонентів та об'єктивних факторів (умов) їх створення. Оскільки дискурси є результатом комунікацій, то дискурс-аналіз дозволяє охарактеризувати ролі комунікаторів, наміри адресанта, міжособистісні відносини учасників комунікацій, час і місце ситуації, структуру комунікативного ланцюга.

Предметом дискурсивного аналізу є внутрішньотекстові зв'язки чи взаємовідносини різних дискурсів. Він включає вивчення стилістики мови, зокрема її жанрів; різновидів; соціально-групових, професійних характеристик; типових способів прояву, що відображають особливості національних та соціально-групових структур.

Результатом дискурсивного аналізу виступає формування моделі дискурсу, яка включає опис та фіксацію наступних елементів: 1) сфера спілкування; 2) вид комунікативної діяльності; 3) характеристика комунікантів; 4) хронологічний період; 5) ціль кожного комуніканта; 6) тип комунікативної мети тексту; 7) характер інформації; 8) композиція тексту; 9) мовленнєвий стиль; 10) ступінь штучності мовної гри; 11) значимість цього комунікативного акту для позначення виду практичної діяльності.

Історія розробки дискурсивного методу пов'язана з ім'ям Л. Шпітцера, який працював у 1921 р. цензором в австрійському таборі для військовополонених. Він був зобов'язаний перевіряти листи і звернув увагу на те, як ув'язнені, обходячи заборони, описували своє становище. Домінуючою темою листів був голод, але оскільки їм було заборонено вживати відповідні слова, вони вдавалися до натяків, алегорій, які були зрозумілі співвітчизникам. Пізніше Л. Шпітцер захистив дисертацію з розмовної італійської мови, в якій проаналізував механізми натяків залежно від територіальних, релігійних, ментальних та етнографічних аспектів.

Подальший розвиток методу пов'язаний з роботою Д. Берінга «Інтелігенція. Історія однієї лайки», що стала прикладом політичного дискурсу. В якості об'єкту аналізу були використані газетні тексти, на основі яких він простежив еволюцію слова «інтелігент». Це слово (французького походження) спочатку несло позитивні смисли. У 1898 р. воно було вперше вжито в одній із французьких газет у негативному контексті. У 1903 р. у негативному сенсі воно вже звучало в Німеччині на з'їзді соціал-демократичної партії, де обговорювалося питання про участь «академіків» у політичних партіях, однак у словниках продовжувало фіксуватися лише позитивне значення.

Дуже часто політичні дискурси трансформуються у міфологеми. До них, зокрема, належать такі поняття, як справедливість, добро, зло, демократія, свобода.

Особливий різновид становить критичний дискурс, що міститься у критичних наукових, літературних, культурологічних текстах. У них розглядається, якими семантичними засобами (словами, словосполученнями) формуються позитивні чи негативні оцінки, як вони обґрунтовуються і групуються, зокрема вивчається використання асоціацій історичного, ментального, психологічного характеру.

В історичному дослідженні дискурсивний аналіз пов'язаний з інтерпретацією текстів джерел. У цьому випадку метод влітається в джерелознавчий аналіз, дозволяючи його поглибити і вийти на новий рівень розуміння мотивів і цілей створення текстів. Дослідниця В. Тяжельникова запропонувала наступну послідовність операцій з дискурс-аналізу щодо історичних джерел:

- ◆ на початковому етапі аналізу документа необхідно виявити дискурси всередині тексту з урахуванням їхньої загальної теми, термінології, місця у смисловому полі;

- ◆ потім потрібно класифікувати групи висловлювань (дискурсів) усередині одного тексту та описати їх;

- ◆ наступний етап пов'язаний із дослідженням взаємовідносин між цими групами всередині одного тексту та їх зв'язку з дискурсами в інших історичних джерелах усередині всієї сукупності документів, що належать до певного періоду чи теми;

- ◆ подальші процедури аналізу включають інтерпретацію різних значень дискурсу та конкретних символів у текстах, а також їхню еволюцію протягом певного історичного періоду.

Доволі плідним є підхід, заснований на поєднанні елементів дискурсивного аналізу та контент-аналізу. Приклад такого дослідження представлений у монографії О. Поршневої, де авторка на основі формалізації змісту листів робітників, солдатів і селян до редакції газети «Известия» (330 документів) виділила смислові одиниці – висловлювання авторів із соціальних, політичних, економічних та культурних проблем. Вони стали базою для реконструкції типів масової свідомості різних суспільних груп, визначення їх пріоритетів, базових ментальних установок.

Метод психоаналізу документів

На додаток до традиційних прийомів аналізу та інтерпретації історичних джерел можуть бути застосовані прийоми психоаналізу. Цей напрямок має великі перспективи з погляду розуміння тих

несвідомих процесів, які керують людиною лише на рівні підсвідомості і знаходять свій відбиток у створюваних нею документах.

Психоаналіз заснований на фундаментальних розробках у галузі філософської антропології, соціології та соціальної психології. Родоначалником цього напрямку є З. Фрейд, який виділив несвідоме як найважливіший чинник людської діяльності.

Згідно з концепцією З. Фрейда, психіка людини складається з кількох пластів: *Воно*; *Я*; *Понад-Я*. Найнижчий і найпотужніший шар психіки – *Воно* – знаходиться за межами свідомості і регулюється біологічними потребами та інстинктами. *Я* – тонкий шар свідомого в людській психіці. *Понад-Я* – це сфера ідеалів, норм суспільства, сфера моралі. *Свідоме Я* постійно розривається між неусвідомленими спонуканнями та моральними нормами. На думку З. Фрейда, сфера несвідомого надає вирішальний вплив на думки та вчинки людини.

Ці ідеї отримали розвиток у вченні К. Юнга, за яким структура особистості складається з колективного несвідомого, індивідуального несвідомого і свідомості. *Колективне несвідоме* – це свого роду пам'ять поколінь, що складається з архетипів, первинних образів, що організовують міфологію та визначають свідомість народу. Воно виступає складовою духовного життя суспільства, фундаментом, на який спирається громадська свідомість.

У сучасній історичній науці психоаналіз визнається як метод дослідження, що має широкі інтерпретаційні можливості. З ним пов'язані розробки у сфері психоісторії. Особливе місце цей метод займає в джерелознавстві, дозволяючи розширити інформаційний потенціал документів. Однак реалізація цього методу стикається з низкою перешкод. Зокрема, методика психоаналізу побудована на діалозі, спілкуванні з тим, хто досліджується. Класичні технології засновані на проведенні глибинних інтерв'ю з використанням вільних асоціацій та регресивного аналізу. В історичній науці такий підхід можна реалізувати лише у рамках *усно-історичних практик*.

При роботі з історичними джерелами метод психоаналізу будується на проведенні уявного діалогу з автором тексту. Головне завдання дослідника полягає в тому, щоб зрозуміти, наскільки інформація, подана в джерелі, спотворена груповими та особистісними проєкціями. Інтерпретації такого рівня потребують контролю, який спирається на зіставлення з іншими джерелами, найчастіше з матеріалами усних історичних досліджень. Рекомендується також використовувати *критерій когерентності* (внутрішньої логіки тлумачення).

Методика психоаналізу історичних текстів була розроблена П. Куттером і заснована на виділенні кількох рівнів розуміння текстів:

- сприйняття слів;
- переробка сприйняття;
- складання внутрішнього образу аналізованого;
- порівняння внутрішнього образу з раніше відомими досліднику проявами стереотипних відносин;
- перехід до використання власне теорії психоаналізу;
- попередній образ зіставляється з образом теоретичним.

Ця схема була апробована М. Кладовою при вивченні документації органів політичної юстиції СРСР, зокрема, нормативних документів і судових справ репресованих. Основна проблема цих джерел полягає у складності інтерпретації, оскільки відокремити об'єктивний пласт інформації від суб'єктивного дуже складно. Використання психоаналітичних підходів дозволило дослідниці підійти до аналізу цих текстів з погляду реконструкції свідомості людей, які їх становили. Найбільший інтерес у цьому плані становлять архівно-слідчі справи репресованих, особливо доноси. Масове поширення доносів і перетворення їх у норму дослідниці розглядає як показник зміни нормативно-ціннісних орієнтацій у суспільстві та формування нового типу свідомості, яку можна назвати тоталітарною.

Основний висновок М. Кладової наступний: слідчі відносини – це твори, створені людьми з особливим тоталітарним типом мислення. Наявність архетипічного матеріалу у документах свідчить про міфологічність свідомості їхніх творців. Саме історичне джерело – слідчі справи – це відображення архетипу «слово, яке творить світ». У тоталітарній свідомості документ – це не просто відображення факту, але документ сам по собі є факт, що відображається. Ситуація, в якій виникло досліджуване джерело, провокувала пожвавлення «психічного несвідомого» як в обвинувачуваному, так і в обвинувачі, створюючи цим нову реальність. Таким чином, за допомогою методу психоаналізу з'явилася можливість розкрити ті інформаційні пласти джерела, які недоступні традиційному джерельному аналізу.

На закінчення слід додати, що в історичну науку проникає дедалі більше методів суміжних наук, що розширюють можливості традиційного аналізу історичних текстів. Це підвищує градус міждисциплінарності історичної практики та змушує уважно придивитися до тих технологій, що створюються у граничних науках. Основна проблема запозичення методів полягає в їхній коректній адаптації до завдань дослідження. При цьому нерідко виникає потреба у порушенні процедурних моментів, як це спостерігалось у зв'язку з

використанням психоаналізу. Тому важливо чітко розуміти можливості та обмеження методу, його потенціал та загрози, що впливають на результат дослідження, тобто достовірність одержуваної інформації. Для освоєння спеціальних методів необхідно зануритися в область науки, в якій вони були створені, оволодіти понятійним апаратом і конкретними прийомами.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть відомі Вам методи аналізу текстів документів, що використовуються в історичній науці.
2. На яких прийомах ґрунтуються традиційні методи аналізу?
3. У чому полягає суть методів формалізації?
4. Поясніть зміст джерело-орієнтованого та проблемно-орієнтованого підходів до вимірювання.
5. Охарактеризуйте основні етапи проєктування уніфікованої анкети.
6. Розкрийте визначення і суть методу контент-аналізу.
7. Охарактеризуйте основні етапи контент-аналітичного дослідження.
8. Сформулюйте суть семіотичного аналізу.
9. Назвіть різновиди дискурсивного аналізу, що використовуються в науці.
10. Охарактеризуйте сферу застосування методу психоаналізу в історичному дослідженні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник. Харків: «Вид-во САГА», 2008. 214 с.
2. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. Курс лекцій. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. 336 с.
3. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін. Київ: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. 212 с.
4. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
5. *Конончук І.* Джерелознавство: Навчально-методичний посібник. Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. 88 с.

6. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.

7. *Міронова І. С.* Історичне джерелознавство та українська археографія. Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії : [навчальний посібник]. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 176 с.

8. Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. 368 с. (Серія «Ідеї та історії»; Вип. 5).

9. *Райнгарт К.* Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу / Козеллек Райнгарт; пер. з нім. В. Шведа; за ред. С. Стельмаха. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.

10. *Стефанюк Г. В.* Джерелознавство: опорні конспекти і самостійна робота. Навчально-методичний посібник для студентів Інституту історії, політології і міжнародних відносин (заочна форма навчання). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2013. 129 с.

РОЗДІЛ 2.

Історична наука ХХ–ХХІ ст.: соціальні теорії та історіографічна практика

ТЕМА 4.

Теорії історичного процесу

1. *Формаційний підхід у розумінні історичного процесу.*
2. *Теорії цивілізацій.*
3. *Теорії модернізації.*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Етнос, культура, лінійно-стадіальні теорії цивілізацій, модернізація, пасіонарність, теорії локальних цивілізацій, формація, цивілізація.

1. Формаційний підхід у розумінні історичного процесу

У сучасній історичній науці найбільшою популярністю користуються три соціологічні макротеорії: формаційна, цивілізаційна та модернізаційна. Історіографічна ситуація, що склалася в пострадянському суспільстві з початку 1990-х рр., зумовила остаточну відмову від ідеологічних та політичних схем історичного минулого, а також окреслила перспективу використання різноманітної методології в наукових дослідженнях. Науковці почали критикувати жорсткий економічний детермінізм, характерний для марксистської методології та її тяжіння до пояснення історичного розвитку суспільства на основі того чи іншого домінуючого фактору. У вітчизняному науковому середовищі активно почала розвиватися ідея цивілізаційного аналізу, здатна поєднати у собі об'єктивні та суб'єктивні чинники руху історії. При цьому цивілізаційний підхід розглядався переважно не як антитеза підходу формаційному, а як спроба їх взаємного доповнення та синтезу.

У цілому, накопичений людськістю досвід духовного засвоєння історії при всій різноманітності світоглядних і методологічних позицій спостерігає такі загальні риси:

- по-перше, історія розглядається як процес, який розгортається в реальному просторі і часі;
- по-друге, ще на ранніх етапах осмислення шляхів і доль різних країн і народів, цивілізацій і конкретних національних суспільств виникли питання, пов'язані з розумінням єдності історичного процесу, унікальності та своєрідності кожного народу, кожної цивілізації;
- по-третє, у багатьох вченнях історія носить явний або прихований теологічний (цілеспрямований) характер. Зокрема, в релігії – це хіліастична есхатологія (вчення про кінець земної історії), в матеріалістичній філософії – це автоматизм закономірностей суспільного розвитку, який веде людство або до світлого майбутнього або, навпаки, до світового катаклізму;
- по-четверте, у намаганнях дослідників проникнути в характер руху історії виникла своєрідна дихотомія – лінійний або циклічний рух;
- по-п'яте, історія розуміється як процес, який має свої стадії (етапи) розвитку. Одні дослідники відштовхуються при цьому від аналогії з живим організмом (дитинство, юність, зрілість, старість), інші беруть за основу виділення стадій особливості розвитку будь-яких елементів або сторін буття людей (релігії, культури або, навпаки, зняття праці, власності тощо).

Як можна побачити, історія завжди переосмислювалася під впливом соціокультурних факторів. Головну роль відігравала національно-державна, соціально-класова або культурно-цивілізаційна орієнтація дослідників. Як правило, загальнолюдський фактор виступав у специфічній (національній) формі.

Якщо говорити про більш детальну схему наукових підходів до розуміння історичного процесу, то в ній можна виділити такі основні напрямки: релігійний (теологічний); суспільно-науковий (в марксистській літературі його називають натуралістичний); культурно-історичний; соціально-економічний (формаційний); техніко-технологічний.

У релігійному напрямку історичного процесу головною виступає ідея створення світу Богом. У межах суспільно-наукового підходу в якості відправного моменту дослідження людської історії є природний фактор (географічна середина, народонаселення, біосфера тощо). Культурно-історичний напрямок виступає переважно у формі цивілізаційного у вузькому сенсі цього слова, в якому на перше місце поставлено культуру. Зазначені підходи до вивчення історичного розвитку людства суттєво різняться за місцем і роллю в соціальному пізнанні, за їхнім впливом на соціальну практику.

Поступово упродовж XX століття у середовищі науковців визначилися два основних методологічних напрямки. Перший – моністичний, другий – цивілізаційний або плюралістичний. У межах першого підходу виділяються дві концепції – марксистська теорія і теорія постіндустріального суспільства. У межах цивілізаційного підходу виділяється багато концепцій, побудованих на різних засадах, чому його й називають плюралістичним.

Марксистська теорія пов'язана з визнанням способу виробництва в якості основної детермінанти суспільного розвитку і виділення на цій основі визначених стадій або формацій; теорія постіндустріального суспільства в якості основної детермінанти виділяє технічний фактор і розрізняє в історії три типи суспільств: традиційне, індустріальне, постіндустріальне (інформаційне).

Головною ідеєю марксистського підходу виступає єдність людської історії та її прогрес у формі стадіального розвитку. Головна ж ідея цивілізаційного підходу полягає у відмові від єдності історії людства та його прогресуючого розвитку. Згідно з цим підходом існує багато рівноцінних історичних утворень (цивілізацій). Історія кожної з них є унікальною, як унікальними є й вони самі.

Одним із перших дослідників, який розробив власну концепцію історичного процесу, був *Карл Маркс* (1818–1883). Головна суть його концепції полягає в наступному: по-перше, людину створила праця; по-друге, матеріальне виробництво – основа існування суспільства, а тому його розвиток представляє собою лінійний поступальний процес, обумовлений розвитком виробництва, прогресом «матеріальних виробничих сил».

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вчення К. Маркса стало однією з гіпотез стадіальної історії розвитку людства. У цілому, марксистське розуміння ходу історичного розвитку можна представити наступним чином:

- по-перше, матеріальне виробництво є визначальним у сукупності факторів розвитку суспільства. Спосіб виробництва охоплює продуктивні сили і виробничі відносини, в які люди вступають між собою. Матеріальне життя суспільства, будучи об'єктивною стороною історичного процесу, є первинним, а суспільна свідомість – вторинною;

- по-друге, внутрішнім джерелом розвитку суспільства є процес розв'язання постійно виникаючих протиріч між людиною і природою та протиріч усередині самого суспільства. Двигуном суспільного розвитку є подолання протиріч, притаманних способу виробництва;

– по-третє, історично певний тип суспільства – формація – являє собою особливу ступінь суспільного розвитку. Формація охоплює всі сторони життя суспільства в їх органічному взаємозв'язку. В основі кожної формації лежить певний спосіб виробництва. Системі виробничих відносин, що утворюють економічний базис формації, відповідає політико-юридична та ідеологічна надбудова;

– по-четверте, специфічні закони розвитку суспільно-економічної формації є загальними для всіх країн, але слід враховувати відмінності у формах проявів цих законів, які впливають із конкретно-історичних умов та національних особливостей країни. Виходячи з цього, виділяються такі суспільно-економічні формації: первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодалний лад, капіталістичний лад, комунізм;

– по-п'яте, зміна суспільно-економічних формацій пояснюється антагонізмом між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами. Перехід від однієї формації до іншої здійснюється через соціальну революцію, яка і вирішує ці антагоністичні протиріччя;

– по-шосте, головним творцем історії є народні маси, роль яких найбільш активно проявляється в період соціальних революцій, соціалістичного та комуністичного будівництва. Соціалістична революція докорінно змінює хід світової історії і знаменує собою початок переходу до нової суспільної системи – безкласового суспільства.

Учення К. Маркса про суспільство в його історичному розвитку носить назву «матеріалістичне розуміння історії». Основними його поняттями є: суспільне буття і суспільне розуміння; спосіб матеріального виробництва; базис і надбудова; суспільно-економічна формація; соціальна революція. Суспільство представляє собою цілісну систему, всі елементи якої взаємопов'язані і знаходяться у відношенні суворой ієрархії. Основою суспільного життя або фундаментом суспільства є засіб виробництва матеріального життя. Він обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі.

Історія людства – це природний, незалежний від розуміння людей процес зміни суспільно-економічної формації. Вона рухається від простих, нижчих форм до форм більш розвинених, складних, змістовних. За словами К. Маркса: «... азіатський, античний, феодалний і сучасний, буржуазний засоби виробництва можна визначити як прогресивні епохи економічної формації. Буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою

суспільного процесу виробництва. Тому буржуазною суспільною формацією закінчується попередня історія людського суспільства» (Маркс К. Сочинения. Т. 13. М., 1959. С. 7–8).

Стосовно самого терміну «формація», у К. Маркса воно означає логічно обумовлений тип (форму) організації соціально-економічного життя суспільства і складається на основі виділення у різних конкретно-історичних суспільств загальних рис і ознак, перед усе в засобах виробництва. Іншими словами, це історично визначений тип суспільства, який являє собою особливу ступінь у його розвитку. Наприклад, капіталізм – це машинна індустрія, приватна власність на засоби виробництва, товарне виробництво, ринок. Сучасне суспільство в уявленні К. Маркса є «капіталістичним суспільством, яке існує у всіх цивілізованих країнах, більш або менш вільне від домішок середньовіччя, більш або менш видозмінене особливостями історичного розвитку кожної країни, більш або менш розвинуте». За його передбаченнями: за капіталістичною формацією йде комуністична формація (соціалізм є лише її початкова стадія). Комунізм, таким чином, є «високою метою історії, золотим віком людства». Послідовна ж зміна формацій утворює магістральну лінію прогресу людства, яка визначає її єдність.

Таким чином, предметом і сферою застосування формаційної теорії є історія як об'єктивний, незалежний від розуміння і волі людей результат їхньої діяльності. Формаційний аналіз – це розріз історії «по вертикалі». Він розкриває рух людськості від початкових, простих (нижчих) ступенів або форм до ступенів більш складних, розвинутих.

Формаційна теорія Карла Маркса – це соціально-економічний розріз історії, вихідним пунктом якого є спосіб матеріального виробництва. Ця теорія вивчає історію «знизу», тобто зі способу виробництва. Інакше кажучи, суспільство як соціальний організм було розкрито К. Марксом односторонньо, з точки зору визначної ролі способу матеріального виробництва, що призвело до недооцінювання ролі інших сфер, особливо культури. Така однобічність була викликана не стільки сутністю або принципами матеріалістичного розуміння історії, скільки обставинами конкретної науково-дослідницької ситуації в суспільному пізнанні того часу.

Незважаючи на це, формаційна теорія при всіх її недоліках є однією з перших спроб побудови глобальної картини людської історії (метатеорії історичного процесу). Конкретно-наукові аспекти її багато в чому є застарілими, але сам підхід, який лежить в її основі, зберігає свою силу. Вона намагається системно розкрити найбільш загальні основи і глибинні тенденції історичного процесу і на цій підставі

аналізувати загальні і особливі чинники конкретно-історичних суспільств.

2. Теорії цивілізацій

На відміну від більшості історичних теорій, створених як частина наукового знання у XVIII–XX ст. та орієнтованих на нарощування пізнавальних можливостей, уявлення про цивілізацію виникли у дещо іншому культурному контексті. Поняття «цивілізація» від самого початку пов'язане з уявленням про суспільне благо, упорядковане суспільство, громадянський ідеал. Його витoki йдуть у давній світ і виникають у Стародавній Греції та Китаї. У різних народів воно пов'язувалося з різними цінностями. Спочатку головним був не позитивний сенс цього поняття, а його протистояння іншим поняттям – «дикість» і «варварство». Це було, як підкреслював класик теорії цивілізацій *Марк Блок* (1886–1944), не науково-пізнавальне, а оцінне судження. Воно належить не до галузі історичної науки, а до галузі моральної філософії (етики). І шлях розвитку цивілізаційних концепцій, на його думку, – це шлях від уявлень про ідеал «цивілізації» до опису та порівняння цивілізацій у множині, що є конкретно-реальністю. У цій сучасній формі теорія цивілізацій є методом порівняльно-історичного вивчення суспільств, заснований не на їх протиставленні, а на їх розрізненні за низкою факторів і з використанням різних дослідницьких перспектив.

В історичній науці можна виділити два основних напрямки у вивченні концептуальних основ цивілізаційних теорій: лінійно-стадіальні теорії цивілізацій та теорії локальних цивілізацій.

Лінійно-стадіальні теорії цивілізацій

Лінійно-стадіальні версії теорії цивілізацій народилися у середині XVIII – середині XIX ст. у роботах В. Мірабо (старшого), Н. А. Буланже, Вольтера (Ф. М. А. Аруе), А. Фергюсона, М. Ж. А. Кондорсе, Ф. Гізо, Г. Т. Бокля та ін. У 1766 р. була оприлюднена концепція француза Ніколя Антуана Буланже (1722–1759), який виділив в історії епохи дикості, варварства, державності та пристойної поведінки, освіченої монархії та власне цивілізації. В останній він бачив тріумф і розквіт розуму не лише у політичній, а й у моральній, релігійній та інтелектуальній сферах.

У 1767 р. англієць *Адам Фергюсон* (1723–1816) дав власну економічну інтерпретацію історії людства, в якій він пов'язував дикість із збиранням, варварство – із зародженням скотарства та землеробства, міст, виникненням приватної власності, а цивілізацію – з

розвитком поділу праці та подоланням соціальних протиріч з допомогою права. Головним у цих концепціях було визначення мети історії та пояснення причин історичних змін. При цьому поняття «цивілізація» є частиною дихотомії «варварське – неварварське» і тому стає логічно прозорим, самоочевидним незалежно від свого конкретного змісту. Воно виражає універсальний ідеал цієї культури, сприймається як мета історичного процесу. У контексті епохи Просвітництва цивілізація проголошувалась символом раціональності (антиномія розум – забобони). Рух до цивілізації та раціональності (прогрес) розглядався як головний історичний закон, прояв історичної необхідності.

Самоочевидність ідеалу цивілізації, що став у позитивізмі вищим науковим ідеалом (наука – третя, найвища стадія розвитку цивілізації), призвела до того, що у середині XIX ст. він поступово став нормативним для західної культури. Макроісторичний образ загальної історії як історії цивілізації та прогресу визнавався єдино значущим у шкільному навчанні, професійному історіописанні та культурі. Ці основоположні принципи були закріплені у працях класиків позитивізму француза *Огюста Конта* (1798–1857) та англійця *Герберта Спенсера* (1820–1903).

Найповніше погляди протиставлення цивілізації та варварства висловив німецький філософ *Георг Гегель* (1770–1831). Передбачалося, що у нецивілізованих народів не може бути справжньої історії. Вони не мають минулого, оскільки вони не усвідомлюють себе і не фіксують його. Вони не мають теперішнього, оскільки це «давні» народи. Вони «стародавні» не тому, що не живуть у наш час, а тому, що вони логічно та символічно уособлюють первісність. У них не може бути і власного майбутнього, оскільки їхнє майбутнє – цивілізація, західний (інокультурний для них) ідеал. Носій ідеалу цивілізації у даному випадку приписує своїй культурі роль мети історичного поступу. Образи інших народів при цьому спрощуються і піддаються екзотизації¹.

Проте треба враховувати, що ступінь екзотизації інших культур може бути різною. В історичній свідомості опозиція, суперечність між благом і злом, як правило, релятивізується, розгортаючись у низку конкретно-історичних феноменів, що визначають сприйняття минулого. У цю низку можуть включатися і локальні цивілізації, які у даному випадку розглядаються як стадії цивілізаційного процесу.

---

¹ **Екзотизм** – іншомовне запозичення, що означає предмет або явище з життя іншого народу.

Подібні лінійно-стадіальні та циклічні схеми можуть бути дуже дрібними. Наприклад, історія цивілізації французького філософа *Жана Антуана Кондорсе* (1743–1794) як історія боротьби розуму та забобонів включає десять історичних епох. Вони втілювалися в історії конкретних країн Стародавнього Сходу, Греції, Риму, Західної Європи. Подібне подрібнення бачення картини минулого призводило до того, що епохи «дикості» та «варварства» ще у XVIII ст. перетворювалися на стадії цивілізаційного процесу (як початкові стани цивілізації). Німецький історик цивілізацій *Юрген Остерхаммель* (нар. 1952 р.) називає такі теорії протомодернізаційними та вважає їх позитивною спадщиною XVIII ст.

У XIX – першій половині XX ст. протиставлення варварства та цивілізації продовжувало дедалі більше згладжуватися. Французький журналіст та історик *Франсуа Гізо* (1787–1874) представив синкретичність як перевагу європейської цивілізації та пов'язав її з процесом взаємодії цінностей варварського та античного товариств (свободи та порядку) у Середні віки. Ще далі пішов американський етнограф *Льюїс Морган* (1818–1881), який у 1877 р. писав, що в епоху дикості прогрес людського суспільства був більш очевидним, ніж у наступну епоху варварства, а прогрес періоду варварства був більш значним, ніж у всій минулій частині епохи цивілізації. Англійський археолог *Вір Гордон Чайлд* (1892–1957) представив цивілізацію як результат неолітичної та урбаністичної революцій, які породили виробляюче господарство і міста. У результаті історична епоха поширювалася на доцивілізаційний період, що раніше вважався доісторичним. Ознаки цивілізації стали більш численними та різноманітними, що об'єднували дуже широке коло суспільств (наявність міст, класове розшарування, концентрація влади, данина чи податки, суспільний поділ праці, зовнішня торгівля, писемність, зачатки точних наук, образотворче мистецтво, монументальні споруди).

Стадіальні схеми історії цивілізації поступово змінювали свої підстави: з ідентифікаційних та моральних вони ставали пізнавальними, класифікаційними. Уявлення про дистанцію між різними культурами перестало пов'язуватися з ціннісною ієрархією та хронологічним рядом, поряд з однофакторними моделями з'явилися і багатфакторні. У них облік дії лише одного чинника причинно-наслідкового ланцюга (релігії, культури, держави, економіки) змінювався з урахуванням цілої низки чинників.

Теорії локальних цивілізацій

Становлення теоретико-методологічних засад концепції локальних цивілізацій розпочалося у другій половині XIX ст., коли у філософії та історії спостерігався відхід від унітарно-стадіального розуміння історії. У цей час почала формуватися концепція багатолінійності історичного процесу, що стала основою для зародження теорії локальних цивілізацій.

Уперше ідею рівноправності локальних цивілізацій висунув у середині XIX ст. Ж. А. де Гобіно у своїй чотиритомній праці «Досвід про нерівність людських рас» (1853). Він виділив десять локальних цивілізацій: індійську, єгипетську, ассирійську, еллінську, китайську, італійську, германську, аллеганську, мексиканську та андську. Кожна цивілізація проходить свій власний шлях і рано чи пізно гине. Не є винятком і західна цивілізація, створена германцями, на яку чекає подібна доля. Заявивши про рівність цивілізацій, Ж. А. де Гобіно вийшов за рамки європоцентризму. Проте він не може вважатися основоположником локально-цивілізаційного підходу. На думку А. Гофмана, можна говорити лише про те, що теорія Ж. А. де Гобіно «передусь» роботам М. Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі.

Теорія локальних цивілізацій як самостійних культурних світів була вперше сформульована німецьким істориком *Генріхом Рюккертом* (1823–1875), який опублікував у 1857 р. двотомну працю «Підручник всесвітньої історії в органічному викладі». На думку дослідника, історія людства не єдиний процес, а сума процесів еволюції різних культурних типів, що протікають паралельно і які розвиваються індивідуально, за своїм власним шляхом. В якості культурних типів або культурно-історичних індивідів у нього виступають держави, народи, групи держав і народів. Культурні типи, відповідно, можуть мати складну будову: один великий індивід може складатися з кількох менших. Він визначає як зовсім різні культурно-історичні індивіди (організми) західно-європейський і православно-слов'янський типи. Кожен культурний тип має свою власну історію. Він виникає, розвивається і рано чи пізно гине, оскільки будь-яке специфічне утворення в історії підлягає зникненню. Смертність усіх форм культурно-історичних організмів, за Р. Рюккертом, – основний закон історії.

Для Р. Рюккерта людство – це мислима єдність, усього лише поняття. Ідея єдності людства для нього абстрактна, не реальна. Досліджуючи культурні типи або історико-культурні індивіди, він створив мультилінійну концепцію історичного процесу.

Очевидним для Р. Рюккerta є не прагнення історії до єдиної мети, а незалежність культурно-історичних типів один від одного. Поряд із загальноєвропейською культурою у Східній Азії, Китаї, Японії, Америці та Африці існує своя власна культура, «у своєму роді так само правомочна». Р. Рюккерт уперше обґрунтовано відмовив європейській культурі та цивілізації в універсальному значенні, про яке свого часу писав Г. Гегель. Він наголошував, що будь-яке вторгнення європейської цивілізації в зону іншої локальної цивілізації є руйнівним: «Якщо ця приватна культура захоче виступати як абсолютна по відношенню до інших індивідуальних культур, то їй це вдалося б лише в тому випадку, якби вона формально зруйнувала, і зовнішньо і внутрішньо, іншу, так само, як і вона сама, відносно правомочну культуру (тому правомочну, що вона також залишилася вірною своєму первісному типу), а з цим неминуче пов'язана і фізична загибель переможеного індивіда». Саме так були знищені та припинили своє існування цивілізації Південної Америки. Р. Рюккерт вважав хибним та необ'єктивним європоцентристський погляд на історію. Його теорія локальних цивілізацій змінила сприйняття картини світу, оскільки неєвропейські культури набули свого самостійного статусу, а європейська цивілізація стала лише однією з них.

Одним із головних теоретиків локальних цивілізацій вважається *Микола Якович Данилевський* (1822–1885). Зокрема, він одним із перших сформулював основні принципи та закономірності, які регулюють процес виникнення, зростання та занепаду локальних цивілізацій; висунув ідею ролі людського фактору в цивілізаційному процесі, проаналізував діяльність народів, що належать до руйнівного типу, та народів, що являють собою етнографічний матеріал. Учений розробив такі категорії соціального пізнання, як культурно-історичний тип, цивілізація, прогрес, циклічність, застій, самотність, які дозволили йому по-своєму вирішити завдання осмислення динаміки людського суспільства та поняття «цивілізація». Протиставлення природної системи пояснення історії, яка виходить із існування окремих цивілізацій, що розвиваються іманентно, штучній системі, що передбачає «єдину нитку розвитку людства» і утворює одну цивілізацію, означало у науковому пошуку М. Я. Данилевського відмову від європоцентристської ідеї людського прогресу.

Концепція локальних цивілізацій *Освальда Шпенглера* (1880–1936) у його праці «Занепад Європи» (1918–1922) органічно пов'язана з еволюцією культури. Цивілізація розглядається як логічне слідство, завершення та результат культури. Цивілізація – неминуча доля

культури, яка представляє собою цілісність, аналогічну організму, і проходить ті самі життєві стадії: дитинство, юність, зрілість і старість.

Зміну культури цивілізацією дослідник розглядав наступним чином: «культура народжується в ту мить, коли із задушевного стану вічно-немовлятого людства прокидається і відшаровується велика душа, деякий лик із безодні безликого. Вона розквітає на ґрунті гострого відмежованого ландшафту, до якого вона залишається прив'язаною суто вегетативно. Культура помирає, коли ця душа здійснила вже повну суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав, наук і таким чином знову повернулася до задушевної стихії. Кожна культура виявляє глибокий символічний або майже містичний зв'язок із протяжністю, з простором, в якому і через які вона шукає самоздійснення. Як тільки мету досягнуто й ідею, всю повноту внутрішніх можливостей завершено і здійснено зовні, культура раптово кочівніє, відмирає, її кров згортається, сили надламуються – вона стає цивілізацією». Аналізуючи замкнуті цикли культур, О. Шпенглер показав, що завершення існування західної культури – це не сенсація, а прогноз, що строго обчислюється. Відповідно, «падіння західного світу є проблемою цивілізації. У цьому полягає одне з головних питань історії».

Під поняттям «цивілізації» О. Шпенглер розумів матеріальний бік людської діяльності, який здійснює перехід від культури до цивілізації, що розцінювалося ним як занепад творчості. Відповідно до його теорії, цивілізація є найпізнішим етапом культури, за яким слідує її результат. Учений виділив вісім розвинених культур, що досягли повноти розквіту: античну (аполлонівську), арабську (магічну), єгипетську, вавилонську, індійську, китайську, мексиканську та європейську (фаустівську). Перехід від культури до цивілізації античність здійснила у IV ст. до н. е., внутрішня її смерть настала в римську епоху. О. Шпенглер стверджував, що розквіт західноєвропейської культури завершився, оскільки у XIX ст. вона вступила у фазу цивілізації і, подібно до живих організмів, знаходиться на останньому життєвому циклі.

Таким чином, цивілізація, за О. Шпенглером, є вмираючою культурою. Культура височіє над практикою, вона націлена на духовні цінності та ідеали. Цивілізація ж стимулює діяльність людини, спрямовану на досягнення практично корисних результатів. О. Шпенглер вважав, що в сутності цивілізації закладено прагнення поширюватися у просторовому вимірі і цим перетворювати світ на величезне місто.

Цивілізацію відрізняє прагнення до гігантизму: для неї характерні гігантські імперії, гігантські міста, гігантські промислові підприємства, отже, інтереси людей зосереджуються на проблемах влади, насильства, грошей, задоволенні матеріальних потреб. Звернувши увагу на вище зазначені відмінні ознаки культури і цивілізації, а також на те, що в європейській культурі переважають ознаки цивілізації, О. Шпенглер дійшов висновку про неминучу загибель Європи, яка повинна була наступити в 2000 р.

У цілому, есхатологічна теорія О. Шпенглера представляє собою позитивістську інтерпретацію філософії історії із внесенням до неї біологічного принципу, а цивілізація стає проєкцією біологічного розвитку людини. Такий підхід заперечує еволюційний розвиток суспільства. Заслуга О. Шпенглера полягає в тому, що він показав симптоми кризи, які виявляються тим сильнішими, чим вищого рівня досягає цивілізація.

Суттєвий внесок у розробку локально-цивілізаційного підходу зробив відомий учений, археолог, сходознавець, географ, історик, етнолог і філософ *Лев Миколайович Гумільов* (1912–1992). В якості основи еволюції цивілізації він поставив еволюцію етносів. Розкриваючи сутність локальної цивілізації, вчений писав: «Майже всі відомі нам етноси згруповані у своєрідні конструкції – «культури» чи «суперетнічні цілісності». Назви культур умовні, але кожна з них є своєрідною цілісністю історичного буття, а не випадковим узагальненням, прийнятим для зручності класифікації. Досліджуючи історію етносів, він встановив, що будь-яка локальна цивілізація, суспільство, культура, держава, народ розвиваються не більше 1500 років. Упродовж цього терміну суспільство проходить п'ять фаз еволюції: підйом, акматична фаза, надлом, інерція, обскурація. Зміна фаз, ціннісних орієнтацій у суспільстві, цивілізації припадає на піки космічної активності. У ці періоди в культурі виникають творчі сили у вигляді носіїв нових ідей та ідеалів. Л. М. Гумільов назвав їх пасіонаріями. «Пасіонарність – це вроджена здатність організму абсорбувати енергію довкілля та видавати її у вигляді роботи. У людей ця здатність коливається настільки сильно, що іноді імпульси ламають інстинкт самозбереження, як індивідуального, так і видового, внаслідок чого пасіонарії роблять вчинки, що ведуть до зміни їхнього оточення. Ця зміна стосується рівною мірою природного середовища та відносин усередині людських спільнот». Пасіонарність Л. М. Гумільов вважав головним імпульсом, що лежить в основі виникнення і розвитку етносу та цивілізації.

Найбільш детально теорію локальних цивілізацій, їх історичного кругообігу розробив англійський історик, соціолог, філософ історії та культуролог *Арнольд Джозеф Тойнбі* (1889–1975), який присвятив цій проблемі двадцять п'ять томів свого дослідження під загальною назвою «Розуміння історії» (1934–1961). Базові положення його концепції стали основою сучасної цивілізаційної парадигми. Зміст своєї праці А. Дж. Тойнбі охарактеризував як «порівняльне дослідження різновидів спільностей, відомих як цивілізації». Предмет дослідження він визначив як типологію «життєвих шляхів цивілізацій, засновану на зафіксованому повторенні подій та напрямів розвитку». На думку дослідника, цивілізації – це суспільства, більш протяжні у просторі та часі, ніж національні держави, які мають тенденції до поширення шляхом підпорядкування та асиміляції інших суспільств. Кожна з них проходить у своєму розвитку цикли: народження, зростання, надлом та розпад.

Вивчаючи проблему генези цивілізації, А. Дж. Тойнбі виходив із положення про те, що все життя визначається двома протилежними факторами: свідомістю людини та навколишнім середовищем, а також відносинами, що виникають між ними. Життя досягає рівня цивілізації лише тоді, коли в цьому відношенні домінує свідомість людини. Зародження цивілізації, на думку дослідника, можливе за двох необхідних умов: наявність у даному суспільстві творчої меншості та певного середовища, що не є ні надто сприятливим, ні надто несприятливим. Механізмом цивілізаційного розвитку є взаємодія «виклику», що надходить із навколишнього середовища, та «відповіді», яке дає суспільство. Активний суб'єкт цивілізаційного процесу – творча меншість, яка відповідає на постійні виклики довкілля. Кожен «виклик» як стимул до прояву творчої активності цивілізації породжує відповідь. Вдалий вибір «відповіді», зроблений творчою меншістю, зумовлює подальший розвиток; невдалий – загибель цивілізації. Тому розвиток цивілізації, згідно з теорією А. Дж. Тойнбі, передбачає альтернативність вибору. Головна роль при виборі відповіді відводиться меншості, а решта суспільства або «історична більшість» шляхом добровільного наслідування поступово підтягується до рівня «творчої меншини». Так здійснюється поступальний розвиток «зростаючих» цивілізацій, де «еталоном», взірцем для наслідування стає творча особистість, лідер, який прокладає новий шлях.

Стадія розвитку та зростання характеризується єдністю структурних компонентів цивілізації: творчої меншості; «внутрішнього пролетаріату» суспільства, добровільно наступного за

меншістю; зовнішнього пролетаріату, який складається з сусідніх варварських народів. Зростання цивілізації є процесом внутрішнього накопичення власних потенцій і розгортання їх у результаті успішних відповідей творчої меншості на нові виклики. Таким чином, процес зростання є лише поглибленням цілісності та індивідуальної своєрідності цивілізації.

Стадія надлому та розкладання цивілізації характеризується втратою творчою меншістю здатності знаходити адекватну відповідь на виклики навколишнього середовища. Порушення гармонії між лідерами та масою веде до «втрати самодетермінації» та «надлому» цивілізації. Природу «надлому» А. Дж. Тойнбі розглядав, посилаючись на «Державу» Платона, де говориться, що суспільство з ідеальним пристроєм нелегко вивести з рівноваги, але зрештою все, що народжується, приречене на розпад, навіть ідеальне влаштування не може існувати вічно і зрештою надломиться. Цивілізація гине не під впливом зовнішніх чинників, а внаслідок вичерпаності внутрішніх потенцій. Стадії надлому відповідає розкол суспільства по горизонталі і по вертикалі. Надлом по горизонталі призводить до розпаду суспільства на локальні держави, що є причиною та умовою виникнення внутрішніх, міжусобних братовбивчих воєн. Розкол суспільства по вертикалі на стадії надлому веде до нерозв'язних протиріч між творчою меншістю, «внутрішнім пролетаріатом» та «зовнішнім пролетаріатом».

Творча меншість у процесі втрати своїх творчих можливостей, для утримання домінуючого стану все частіше починає вдаватися до мілітаризованої та експансіоністської політики, результатом якої стає утворення універсальної держави. «Внутрішній пролетаріат», що представляє нетворчу більшість, перестає підтримувати активну меншість, відпадає від неї, зрештою створюючи універсальну церкву, яка стає мостом до нової цивілізації. «Зовнішній пролетаріат», використовуючи внутрішню цивілізаційну слабкість, замість приєднання до неї нападає на цивілізацію, підриває її межі і, нарешті, затоплює її. Війни ведуть до надлому, який, посилюючись, перетворюється на розпад цивілізації.

Таким чином, Р. Рюккерт, М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, Л. М. Гумільов, А. Дж. Тойнбі заклали теоретичні та методологічні засади дослідження локальних цивілізацій. Їхні концепції спрямовані на пізнання цивілізаційних типів, за допомогою яких відбувається історія. Гносеологічні схеми, створені основоположниками локально-цивілізаційного підходу, дозволяють виявити самотність цивілізації, її особливості, специфіку прояву в системі загальносвітових

цивілізаційних тенденцій, осмислювати механізми взаємодії різних цивілізацій та можливості діалогу між ними. У сучасних умовах особливо важливими є ідеї вчених про роль суб'єктивного фактору в еволюції та загибелі цивілізації, наукові висновки про здатність людини впливати на хід цивілізаційного розвитку.

В останні десятиліття вчені серйозну увагу приділяють проблемам вивчення локально-цивілізаційного підходу. Проте, до сьогодні теорія локальних цивілізацій остаточно не сформульована. Теорія локальних цивілізацій, як сфера наукового знання, має велике майбутнє, тому що в рамках її концепцій розробляються всі основні положення сучасної цивілізаційної парадигми.

3. Теорії модернізації

У сучасній науковій літературі поняття «модернізація» використовується в різних сенсах: 1) для позначення широкого багатовікового переходу від традиційності до сучасності, від аграрного до індустріального суспільства (хронологічно збігається з переходом від Середньовіччя до Нового та Новітнього часу); 2) багатоваріантного процесу, в ході якого відсталі суспільства наздоганяють ті, які пішли уперед; 3) для характеристики перетворень, удосконалень, реформ, впровадження інновацій, що здійснюються в сучасних модерних суспільствах у відповідь на нові виклики; 4) для пояснення зусиль, які вживаються країнами третього світу з метою наблизитися до характеристик найбільш розвинених суспільств; 5) для опису трансформацій, які переживають постсоціалістичні країни.

Модернізація в першому, широкому, сенсі слова, як рух від «традиційності» до «сучасності», трактується дослідниками як протяжний, охоплюючий кілька століть всеосяжний історичний процес інноваційних заходів, обумовлений дією факторів внутрішнього походження (ендогенних), який, у свою чергу, може бути представлений як сукупність підпроцесів: індустріалізації, урбанізації, бюрократизації, професіоналізації, раціоналізації, демократизації, становлення сучасних ціннісно-мотиваційних механізмів, освітньої та комунікативної революції. У ході модернізації аграрні, традиційні суспільства трансформуються в індустріальні, сучасні, що пов'язано з розвитком передової індустріальної технології, політичних, культурних та соціальних механізмів, що відповідають підтримці, регулюванню та використанню цієї технології.

Найбільший вплив на формування модернізаційної перспективи мали еволюціонізм і структурний функціоналізм. У межах еволюційного підходу XIX ст. (Г. Спенсер, Ф. Тьонніс, Е. Дюркгейм,

Г. Мен) був детально розроблений дихотомічний принцип радикального протиставлення традиційного («агрикультурного») та сучасного («індустріального») суспільств, який ліг в основу модернізаційної схеми. Крім того, класична модернізаційна парадигма засвоїла низку характерних рис еволюційної теорії: соціальні зміни односпрямовані, тобто людське суспільство безваріантно рухається вздовж однієї лінії, від нижчих рівнів до вищих, від примітивної до розвиненої держави, тобто доля соціальної еволюції зумовлена; рух до фінальної стадії у розвитку людства оцінюється позитивно і означає прогрес, зростання продуктивних сил, гуманізму та цивілізованості; соціальні зміни характеризуються як повільні, поступові, покрокові, еволюційні, а не революційні (необхідні століття для завершення процесу переходу від простих, примітивних до складних, сучасних суспільств).

Модернізаційна парадигма була сформульована у середині XX ст. в умовах розпаду європейських колоніальних імперій та появи «молодих націй» в Азії та Африці, які постали перед проблемою вибору шляхів подальшого розвитку. Власне програма модернізації (прискорення переходу від традиційності до сучасності) була запропонована вченими та політиками США і Західної Європи країнам третього світу як альтернатива комуністичній орієнтації.

У цілому модернізаційній парадигмі 1950–1960-х рр., яку більшість вчених називають класичною, було притаманне фокусування дослідницького інтересу на проблематиці розвитку, факторах та механізмах переходу від традиційності до сучасності; проведення аналізу переважно на державному, національному рівні; використання в якості ключових поняття «традиція» та «сучасність»; оперування ендогенними змінними, такими як соціальні інститути та культурні цінності; позитивна оцінка самого процесу модернізації як прогресивного та перспективного, що суттєво розширює потенціал людських можливостей.

У рамках створеної моделі процес модернізації розглядався як всеосяжний, пов'язаний із «революційними» за значимістю, радикальними трансформаціями моделей людського існування та діяльності. Модернізації надавалася ознака комплексності, що означало незведення її до якогось одного виміру. Прибічники класичної версії теорії модернізації визнавали, що перехід від традиційності до сучасності викликає зміни практично у всіх областях людської думки та поведінки, породжуючи процеси структурно-функціональної диференціації, індустріалізації, урбанізації, комерціалізації, соціальної мобілізації, секуляризації, національної

ідентифікації, поширення засобів масової інформації, грамотності та освіти, становлення сучасних політичних інститутів, зростання політичної участі. У рамках цього підходу модернізація розглядалася як системний іманентний процес, що інтегрував у зв'язне ціле фактори та атрибути модернізації. Модернізація характеризувалася як глобальний процес, що забезпечується як поширенням сучасних ідей, інститутів та технологій із європейського центру по всьому світу, так і ендегенним розвитком неєвропейських спільнот. Процес модернізації зображувався як лінійний; відповідно всі суспільства можна було розподілити вздовж осі, що йде від традиційності до сучасності. Представники класичної версії розглядали процес модернізації як еволюційний, протяжний за швидкістю здійснення «революційних» змін. Передбачалася стадіальність модернізації, яка мала здійснюватися у межах певних стадій чи фаз. У контексті класичної моделі модернізація малювалася як незворотний та прогресивний процес уніфікації, поступової конвергенції суспільств. Таким чином, класична теоретична схема вимагала розгляду модернізації як єдиного універсального сходження суспільств від недостатньої розвиненості (традиційності) до сучасності та розвиненості згідно з універсальними закономірностями ендегенного характеру.

У рамках модернізаційної теорії параметри традиційного та модерного суспільств характеризувались як діаметрально протилежні. Передбачалося, що у процесі модернізації має відбутися повний демонтаж традиційного суспільства, перебудова його інституційних та соціокультурних засад. При розробці проблем модернізації здійснювалися спроби ідентифікації характерних рис традиційного та сучасного суспільств. Власне параметри того й іншого і виступають критеріями модернізаційного процесу. Суспільство, що має характеристики сучасного, розглядається як модернізоване. Відповідно традиційне суспільство такими параметрами володіти не повинно. Суттєва різниця між сучасними і традиційними суспільствами полягає, як вважають більшість теоретиків модернізаційної парадигми, у більшому контролі сучасної людини над своїм природним і соціальним оточенням. У свою чергу, цей контроль ґрунтується на ширшому впровадженні у практику наукових та технологічних знань.

Відомий американський соціолог *Ф. Самтон* підсумував параметри «агрикультурного» та «індустріального» суспільств. Перше, на його думку, характеризується: 1) домінуванням аскриптивних (розпоряджених, а не засвоєних завдяки своїм особистим якостям здібностей), партикуляристських, дифузних моделей поведінки; 2)

стабільністю місцевих груп та обмеженою просторовою мобільністю; 3) відносно простою та стабільною «професійною» диференціацією; 4) «шанобливою» системою стратифікації. «Індустріальному» суспільству, як вважає науковець, притаманні: 1) домінування універсалістських, спеціалізованих, досягнутих норм; 2) високий рівень соціальної мобільності; 3) високорозвинена професійна структура, ізольована від інших соціальних структур; 4) «егалітаристська» класова система, заснована на загальних моделях професійного досягнення; 5) превалювання «асоціацій», функціонально спеціалізованих, неаскриптивних структур.

Іншим соціологом *М. Леві* було продовжено роботу з ідентифікації параметрів традиційного (відносно немодернізованого) та сучасного (відносно модернізованого) суспільств. Порівнявши ті й інші, автор дійшов висновку про те, що вони значно різняться за низкою ознак. Традиційному суспільству притаманні: 1) низька спеціалізація організації, компартменталізація (ізолювання, замкнутість, відокремлення) життя; 2) низька взаємозалежність організацій (високий рівень самозабезпеченості, самодостатності); 3) акцент у сфері соціальних відносин та культурних норм на традицію, партикуляризм, функціональну дифузність; 4) низький рівень централізації; 5) нерозвиненість грошового обміну та ринку; 6) превалювання сімейних зв'язків, норм; непотизм (куміство, сімейність, протекція родичам) як цінність; 7) односторонній потік товарів та послуг із сільської місцевості до міст.

До характеристик модернізованого суспільства відповідно можна віднести: 1) високу спеціалізацію організації; 2) високу взаємозалежність організацій; 3) раціоналізм, універсалізм, функціональну спеціалізацію як провідні соціокультурні норми; 4) високий рівень централізації; 5) високу ступінь розвитку грошового обміну та ринку; 6) ізолювання, відокремлення бюрократії від інших контактів; 7) взаємний потік товарів та послуг між містом та селом.

Подібний дихотомічний підхід формував украй песимістичний погляд на перспективи використання інтеграційних механізмів, що існували в традиційному суспільстві, в контексті модернізації. Традиційні інститути і цінності розглядалися як бар'єри, які в ході модернізації повинні були зазнати ерозії, трансформації.

Класична модернізаційна перспектива орієнтувалася на досвід західної «атлантичної» цивілізації і слабо враховувала різноманітність цивілізаційного досвіду поза межами Західної Європи та Північної Америки. До суттєвих недоліків цього підходу необхідно віднести недооцінку мінливих умов міжнародного середовища для конкретних

суспільств, які прагнуть модернізуватись. Спрощеним є й еволюціоністське уявлення про єдині для всіх сходи до висот сучасності, що виключає можливості «паралельного» розвитку або «нерозвитку» («недорозвинення»).

Другий етап розвитку модернізаційної парадигми припав на кінець 1960-х – 1970-ті рр. Реалізація на практиці – у країнах третього світу – програми модернізації зіштовхнулася з непередбаченими труднощами. Незважаючи на те, що еліти «нових націй» здебільшого відверто і наполегливо прагнули модернізувати свої країни, інституційні структури та колективна ментальність останніх найчастіше виявлялися неадекватними завданням модернізації.

Помилки у здійсненні модернізаційних програм у зазначений період супроводжувалися масованою критикою теорій модернізації, які на деякий час (у 1970-х рр.) були відсунуті іншими теоріями, зокрема теорією залежності та світ-системним аналізом. Опоненти звернули увагу на багато помилкових та некоректних еволюціоністських та функціоналістських припущень, методологічні проблеми та ідеологічну тенденційність модернізаційної перспективи. Ця критика виявилася корисною для розвитку і вдосконалення модернізаційного підходу. Згодом його прибічники направили свої зусилля на оживання неприйнятних теоретичних посилок, особливо еволюційного телеологізму і жорсткого протиставлення традиційності та сучасності.

1980-ті рр. ознаменувалися своєрідним відродженням модернізаційної перспективи, яка поступово дистанціювалася від телеологізму, розширювала діапазон факторів історичної динаміки, переходила від лінейних до багатолінейних інтерпретацій розвитку. У модернізаційних дослідженнях цього періоду відбувся перехід від однозначно негативного ставлення до соціокультурної традиції до більш гнучкого та конструктивістського трактування ролі традицій у ході модернізаційного переходу. Зміна оцінок ролі та місця традицій у процесі модернізації призвела до появи низки нових дослідницьких тем, а також до більшої уваги по відношенню до традиційних рис (народні релігії, сімейність). Завдяки більш уважному вивченню широкого спектра національних культурних традицій прихильники школи модернізації відмовилися від одностороннього уявлення про модернізацію як руху у бік західних інститутів та цінностей та переконалися в можливості власних оригінальних шляхів розвитку.

Відбулися певні методологічні зрушення. Замість типологізації та ведення дискусій на досить високому рівні абстракції прихильники модернізаційного підходу почали проявляти схильність до розгляду

конкретних ситуацій. Дослідження 1980-х рр. вирізнялися великим історизмом. Замість того, щоб ілюструвати теорію конкретними прикладами, фахівці використовували теорію для пояснення унікальних конкретних ситуацій. Історія поверталася в роботи, щоб продемонструвати специфічність розвитку у конкретних країнах. Нерідко поглиблені ситуаційні дослідження доповнювалися компаративною перспективою з метою з'ясування, наприклад, чому один і той самий інститут грає різні ролі в різних країнах. Більше, ніж раніше, увага почала приділятися зовнішнім, міжнародним факторам. Набагато більше місця, ніж раніше, стали відводити феномену конфліктів.

Прикладом нових модернізаційних досліджень 1980-х рр. є робота американського соціолога і політолога *Семюеля Філіпса Хантінгтона* (1927–2008), присвячена тенденціям розвитку демократії у країнах, що розвиваються. У цій праці автор полемізує з прямолінійними схемами демократизації, поширеними в дослідженнях класичного періоду, зокрема з оптимістичною гіпотезою Сеймура Ліпсета, за якою економічний розвиток безпосередньо веде до демократії (причина – економічний добробут; наслідок – демократія). С. Хантінгтоном була запропонована більш складніша концептуальна схема демократизації, яка розширила спектр факторів, що призводять до інсталяції демократичних режимів. На додаток до економічного зростання, що вже був досліджений С. Ліпсетом, С. Хантінгтон включив у свою модель соціально-економічну структуру, зовнішнє середовище та культурний контекст.

Новизна підходу С. Хантінгтона полягала також у тому, що, борючись проти соціологічних автоматизмів і намагаючись подолати низку суперечностей між теоріями та реальністю (відсутність демократії там, де вона начебто через досягнуті економічні успіхи вже повинна була встановитися; або, навпаки, демократизації при дефіциті передумов), він запропонував нову концепцію зони переходу (транзиції, транзиту), в якій у міру економічного розвитку традиційним політичним інститутам стає все важче обслуговувати нові функціональні потреби, що змушує суспільство робити вибір з безлічі альтернатив щодо свого політичного майбутнього. Тобто економічний розвиток сам по собі не в змозі детермінувати процес заміни традиційних установ визначеною моделлю політичної системи, наприклад, демократичної; вибір здійснюють люди, насамперед еліти, які замість демократичного устрою можуть віддати перевагу деспотичному режиму, авторитаризму, тоталітарній диктатурі тощо.

Розробка сучасної версії модернізаційних досліджень (неомодернізаційний аналіз) пов'язана з іменами Е. Тіріакьяна, П. Штомпки, В. Цаффа, У. Бека, К. Мюллера та ін. (друга половина 1980-х – 2000-ті рр.). Теоретичне ядро сучасної версії модернізації включає такі положення:

1. Можливість національних моделей модернізації, які, природно, мають місцеве соціокультурне забарвлення.

2. Визнання конструктивної, позитивної ролі соціокультурної традиції під час модернізаційного переходу; надання їй статусу додаткового чинника розвитку.

3. Більша, ніж раніше, увага зовнішніх, міжнародних факторів, глобального контексту. Модернізація розглядається сучасними дослідниками скоріше як ендегенно-екзогенний процес (Р. Робертсон). Подібне бачення суттєво відрізняється від класичного, у рамках якого вчені аналізували переважно внутрішні змінні, такі як соціальні інститути та культурні цінності.

4. Відхід від еволюціоністського телеологізму. Акцентування уваги не на анонімних законах еволюції, а на ролі соціальних акторів (колективів та індивідів), які завжди мають можливість забезпечити зростання чи трансформацію ситуації у вигляді вольового втручання.

5. Інкorporація у теоретичну модель фактору історичної випадковості; визнання необхідності розгляду трансформаційних процесів у межах конкретної «історичної констеляції». Акцент на просторово-часовий горизонт акторів, відповідно до якого вишиковуються нові лінії розвитку.

6. Відмова від трактування модернізації як єдиного процесу системної трансформації. Визнання можливості різної поведінки сегментів конкретного суспільства на умовах модернізації.

7. Усвідомлення некоректності інтерпретації модернізації як безперервного процесу. Визнання необхідності більш уважного ставлення до такого аспекту динаміки модернізації, як циклічна природа цього процесу.

Отже, класична та сучасна версії модернізаційного аналізу суттєво різняться. Модифікація теоретичних основ модернізаційного підходу сприяла перетворенню спочатку досить односторонньої та абстрактної теоретичної моделі, яка не відігравала суттєвої ролі в емпіричних дослідженнях, у багатовимірну та еластичну по відношенню до емпіричної реальності.

До найважливіших особливостей еволюції школи модернізації можна віднести: 1) перегляд ролі та місця традиційного соціокультурного та інституційного контексту модернізації, надання

йому більшого значення порівняно з ранніми концептуальними схемами; 2) перехід від досить абстрактного теоретизування до розгляду конкретних ситуацій; 3) зростання уваги до конфліктів у процесі модернізації та впливу на цей процес зовнішніх (стосовно до вивчення країни) факторів; 4) інкорпорацію у теоретичну модель фактору історичної випадковості; 5) акцент на циклічну природу процесу модернізації.

Моделі «піонерної» та «наздоганяючої» модернізації

Теорія модернізації розрізняє органічну та неорганічну моделі розвитку (або «суспільства-піонери», «суспільства-новатори», «відсталі суспільства», що відрізняються джерелами модернізації, співвідношенням ендегенних та екзогенних факторів розвитку). Коректнішим є ідентифікувати ці моделі модернізації як «піонерна» та «наздоганяюча». Вони єдині за змістом, спрямованістю та історичною зумовленістю розвитку, але різняться за:

- історичним часом («наздоганяюча» модернізація – хронологічно пізніша);
- співвідношенням системних (досягнення розвинених країн, які слід освоїти в процесі взаємодії) та історичних («індигенні», що кореняться в самому суспільстві, що визріли в ньому ще в домодерний період) джерел модернізації (під час «наздоганяючої» модернізації превалюють системні джерела, в контексті «піонерної», природно, – історичні);
- співвідношенням акторів модернізації (для «наздоганяючої» модернізації це насамперед ті соціальні верстви, які більш тісно пов'язані із зовнішнім світом: владна еліта, інтелектуали, торгова буржуазія, орієнтована на зовнішні ринки; для «піонерної» – підприємці, фермери, органічна інтелігенція);
- характером інститутів модернізації (раціонально-ринкові інститути, такі як ринок, конкуренція, освіта – у контексті «піонерної» модернізації; державний апарат – у рамках «наздоганяючої»);
- соціальними проблемами, що виникають (в рамках «наздоганяючої» модернізації створюються умови для специфічних конфліктів: серед представників еліти між державними чиновниками і прихильниками ринку, що домагаються для себе більшої свободи; протистояння традиціоналістських сил насаджуваним, зазвичай імпортованим, інститутам, не вкоріненим у суспільстві; конфлікти між «верхнім», елітним, «статистським» та «низовим», народним, «індигенним», «нестатистським» потоками модернізації).

«Суспільства-піонери» (органічна модель) здійснюють модернізацію комплексно, спираючись на органічно, еволюційно розроблені в надрах власної історії культурні традиції та соціальні інститути, вирішуючи завдання, сформульовані їх власним минулим, а «відсталі суспільства» змушені фрагментарно реагувати на зовнішні виклики, позичати чужий досвід, зокрема технології, інститути, культурні цінності, які не завжди сумісні з власними традиціями. Але при цьому теорія модернізації, що визнає труднощі «неорганічної» моделі, все ж таки з оптимізмом дивиться на можливості розвитку країн, що відносяться до даного типу, і навіть бачить певні плюси у відсталості, пов'язані з можливістю використати досвід тих країн, що пішли уперед, і не повторювати зроблених колись ними помилок.

Типи та шляхи модернізації

Порівняльно-історичний підхід у рамках модернізаційної перспективи (С. Блек, С. Ейзенштадт, Д. Растоу, С. М. Ліпсет, Б. Мур, Р. Бендікс та ін.) спрямований на виявлення: 1) загальних стадій або фаз, через які мають проходити суспільства («вертикальна» класифікація); 2) особливих шляхів, якими можуть рухатися суспільства («горизонтальна класифікація»); 3) комбінацій подібних «вертикальних» та «горизонтальних» категоріальних класифікацій.

Для розуміння закономірностей модернізації варто використати концепцію «ешелонів розвитку капіталізму» американського економіста та історика *Олександра Гершенкрона* (1904–1978), який виділив три ешелони розвитку світового капіталізму. Для першого (до якого він відніс Західну Європу та Північну Америку) характерним є тривалий спонтанний розвиток передумов капіталізму. Провідну роль відігравав приватний сектор, розвиток якого заохочувала держава. Тривалий термін розвитку першого ешелону дозволили йому сформувати передумови ринкової економіки поступово, крок за кроком.

Для другого ешелону (до якого він відніс Східну Європу, росію, Туреччину та Японію) історія не дала так багато часу. Ці країни були змушені наздоганяти вогнища первинного капіталізму, тому імпульс розвитку ринкової економіки було сформовано не лише усередині цих країн, а й під впливом країн першого ешелону, які на той час зайняли провідне становище у світі. У цій модернізації значно більшу роль відіграла держава, значення якої, порівняно з першим ешелonom, значно зросло.

Для третього ешелону (до якого О. Гершенкрон відніс колоніальну залежну периферію, країни Азії та Африки) характерна неорганічність

капіталістичного розвитку. Ці держави опинилися у ролі наздоганяючих. Їхні приватні компанії виявилися помітно слабшими за ті, які вже існували в країнах Західної Європи та Північної Америки, тому їм на допомогу прийшла держава. Її функції значно розширилися, а роль зросла. Однак навіть участь держави не компенсувала відставання від передових ешелонів і не запобігла залежному становищу на світовому ринку.

Прибічники модернізаційного підходу визнають можливість різних шляхів переходу від традиційного до сучасного суспільства, тобто різні національно-країнові послідовності вирішення у процесі модернізації тих чи інших завдань, різні варіанти співвідношення традиціоналізму та інноваціонізму тощо. Це можна проілюструвати, спираючись на типологію модернізаційних процесів, розроблену американським соціологом і політологом *Баррінгтоном Муром* (1913–2005) у 1966 р. Центральним моментом його концепції є констатація співробітництва чи протиборства між різними соціальними групами. Характер груп, які співробітничать між собою, і саме їхнє співробітництво визначають структуру суспільства та його розвиток. Б. Мур указав на роль буржуазії, селянства та коаліцій цих груп із дворянством та монархом. Він виділяв три моделі (траєкторії) модернізації: 1) під керівництвом буржуазії (Велика Британія, США); 2) під керівництвом аристократії (Німеччина, Японія); 3) селянську (росія, Китай). Отже, для кожного суспільства, що модернізується, існує можливість вибору шляху: через будівництво, наприклад, ліберального капіталізму, реакційного фашизму або революційного комунізму.

Іншу типологічну схему запропонував американський соціолог і політолог *С. Блек* (1975). В якості критеріїв типологізації він запропонував використовувати такі параметри: 1) час переходу політичної влади від традиційних до модерністських лідерів щодо інших суспільств (раніше чи пізніше); 2) ендегенна чи екзогенна природа безпосереднього політичного виклику сучасності; 3) безперервність або кардинальні перегрупування території та населення протягом епохи Нового часу; 4) суверенність або тривалі періоди колоніального управління в історії суспільства; 5) наявність на момент вступу суспільства в сучасну епоху розвинених інститутів, готових значною мірою адаптуватися до функцій епохи Модерну (епохи індустріального суспільства), або відсутність по суті подібних інститутів і необхідність їх запозичення від більш розвинених сучасних суспільств.

Метою типології на основі виділених С. Блеком критеріїв є, таким чином, зіставлення суспільств відповідно до характерних політичних проблем, з якими стикалися модерністські лідери у процесах акумуляції влади та здійснення власних програм, та угруповання країн у типи за рівнем подібності у вирішенні ними зазначених проблем. С. Блек виділив «сім типів політичної модернізації» серед сучасних йому суспільств.

1. Країни ранньої самостійної еволюційної комплексної модернізації, що відрізняються яскраво вираженою внутрішньою природою виклику сучасності, високим ступенем континуїтету складу території та населення в епоху Нового часу та оптимальною адаптивністю традиційних інститутів до модерністських функцій (Великобританія та Франція).

2. «Філії» Великобританії та Франції у Новому Світі, для яких були характерні більш пізніші терміни модернізації, внутрішня спрямованість модернізаційних викликів, наявність розвинених інститутів та не обтяженої спадщиною минулого рухливої соціальної структури, здатних адаптуватися до функцій сучасності, наявність великих і неосвоєних прикордонних регіонів, де в надлишку були представлені земля та інші ресурси, фактор імміграції, що створював проблему асиміляції, фундаментальні перегрупування складу територій та населення і тривалі періоди колоніальної залежності на початковому етапі (США, Канада, Австралія та Нова Зеландія).

3. Різномісна група країн Європи, в яких консолідація модерністського керівництва відбулася після Французької революції під прямим або непрямим впливом її імпульсу, але при цьому мала місце тривала внутрішня розробка модерністських ідей та інститутів, що зробили внесок фундаментальної значущості у формування сучасного способу життя, ще у попередню епоху були розроблені інститути, здатні адаптуватися до функцій сучасності, спостерігалися тривалі періоди насильницького перегрупування територій та складу населення, важкий процес будівництва націй та соціальної інтеграції (Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Швейцарія, Німеччина, Італія, Іспанія, Данія, Норвегія, Швеція).

4. «Філії» європейських товариств третього типу в Новому Світі, для яких були характерні більш пізніший перехід до модернізації, значно більша залежність від іноземних впливів, досягнення національної незалежності в неоколоніалістській формі, що мала тенденцію увічнювати традиціоналістські моделі життя, чисельне домінування неєвропейського населення, блокування розширення ефективного громадянства та сприяло зростаючому розколу між

нечисленними багатими жителями європейського походження та масою щодо бідного напів- або неєвропейського населення (країни Латинської Америки).

5. Також дуже неоднорідна група суспільств, які зуміли відстояти незалежність завдяки тривалому досвіду централізованого бюрократичного управління, своєрідної ефективності традиційних урядів, створенню територіальних та демографічних основ своїх держав у домодернізаційний період, що модернізувалися самостійно та поступово, під егідою власних традиціоналістських урядів, але під опосередкованим впливом суспільств більш ранньої модернізації, що зберегли значною мірою початковий склад території та населення (росія, Японія, Китай, Іран, Туреччина, Афганістан, Ефіопія і Таїланд).

6. Колишні колонії Азії та Африки, населення яких зуміло розробити досить високо розвинені традиційні культури (на основі ісламу, індуїзму та буддизму), що стали запорукою відносно успішної взаємодії з культурами сучасних «опікунських» суспільств у процесі їх адаптації (загалом вкрай складної та незавершеної) до модерністських функцій.

7. Низка районів Африки на південь від Сахари, колишніх колоній, які не розробили власних достатньо розвинених релігій, систем писемності, політичних інститутів на той час, коли вони зіткнулися з викликом сучасності, змушених через це безпосередньо запозичувати у більш сучасних суспільств модерністські ідеї та установи.

Проблема відмінності шляхів розвитку активно обговорювалася у літературі 1990-х – початку 2000-х рр. Так, шведський соціолог *Йоран Терборн* (нар. 1941 р.) писав про чотири «двері» або «шляхи в/через модернізацію»:

- 1) шлях ендегенної модернізації в Західній Європі;
- 2) шлях, який пройшли нові суспільства Північної і Південної Америки та Австралії, які самі виникли внаслідок трансконтинентальної міграції;
- 3) шлях через колонізацію традиційних суспільств європейцями, через нав'язану колоніалізмом відкритість (країни «колоніальної зони» – від Північно-Західної Африки до Папуа – Нової Гвінеї);
- 4) модернізація, нав'язана ззовні, під впливом західної цивілізації (Японія, росія, Близький Схід, Туреччина, Китай).

Типологізуючи суспільства, що трансформуються, німецький соціолог *Вольфганг Цанф* (1937–2018) виділив:

- 1) перехід до демократії та ринку в Західній Німеччині, Японії та Італії після 1945 р. під наглядом та за матеріальної підтримки держав-переможниць;

2) «договірний перехід» від авторитаризму до демократії в Іспанії, Португалії, Греції після 1974 р.;

3) у відомому плані також «договірні переходи» у країнах Латинської Америки;

4) самостійний розвиток «в рамках світової системи капіталізму» (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур, Таїланд, Малайзія, Індонезія);

5) переведення соціалістичної системи в діючу демократію та ринкову економіку на прикладі Східної Німеччини (1990-ті рр.);

6) трансформація країн Східної Європи у 1990-ті рр.;

7) «соціалістична ринкова економіка» КНР – альтернатива переходу до демократії та ринкової економіки;

8) країни ісламського фундаменталізму – також альтернативний варіант переходу до демократії та ринкової економіки.

У цілому необхідно звернути увагу на творчий характер розробок, здійснених у руслі модернізаційного напрямку. Ця теоретична перспектива не залишалася незмінною від часу її первісного оформлення; подальший її розвиток зумовлювався наростанням складності реальних модернізаційних процесів, розвитком теоретичного оснащення гуманітарних наук. Упродовж другої половини XX і початку XXI ст. школа модернізації реагувала на модифікації реальних процесів розвитку, розширювала свій дослідницький фокус, включаючи в орбіту уваги нові сюжети, вдосконалювала свій пізнавальний інструментарій, враховуючи, зокрема, оновлення методології соціальних і гуманітарних наук в цілому.

Свідченням впливу модернізаційної перспективи може бути той факт, що багато концептів, які отримали детальну теоретичну розробку в її рамках (традиція, інновація, традиційне та індустріальне суспільства, структурно-функціональна диференціація, індустріалізація, демократизація, раціоналізація, професіоналізація, стадії зростання тощо), знаходять широке застосування у науковому дискурсі, зокрема у межах конкуруючих теоретичних напрямів.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть та охарактеризуйте основні напрямки наукових підходів до розуміння історичного процесу.

2. Проаналізуйте теорії суспільно-економічних формацій.

3. Розкрийте поняття «цивілізація».

4. У чому полягає суть лінійно-стадіальні теорії цивілізацій? Назвіть найвідоміших авторів цієї теорії.

5. Розкрийте суть теорії локальних цивілізацій. Проаналізуйте головні аспекти цієї теорії, представлені у роботах Р. Рюккерта, М. Я. Данилевського, О. Шпенглера, Л. М. Гумільова, А. Дж. Тойнбі.

6. Дайте визначення поняттю «модернізація».

7. Назвіть основні етапи та теоретичні причини становлення модернізаційної парадигми.

8. Проаналізуйте еволюцію модернізаційної парадигми у поглядах представників школи модернізації на різних етапах існування. Чим відрізняється сучасна версія модернізаційного аналізу від класичної?

9. Розкрийте суть «піонерної» та «наздоганяючої» моделей модернізації.

10. Назвіть основні типи та шляхи модернізації.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Берк П.* Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання : [пер. з англ.]. Київ: Вид-во «Ніка-Центр», 2004. С. 8–35.

2. *Блок М.* Апологія історії або ремесло історика : [пер. з франц.]. Київ: Лаурис, 2018. 240 с.

3. *Зашикільняк Л.* Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 96 с.

4. *Зашикільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. 227 с.

5. *Калакура Я.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2014. Вип. 24. С. 23–37.

6. *Колінгвуд Р. Дж.* Ідея історії [пер. з англ.]. Київ: Основи, 1996. 615 с.

7. *Космина В. Г.* Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. 310 с.

8. Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. 368 с. (Серія «Ідеї та історії»; Вип. 5).

9. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник. Київ: Либідь, 2001. 360 с.

10. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. С. 56–78.

11. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії : [пер. з англ.]. Т. 1. Київ: Основи, 1995. 614 с.; Т. 2. Київ: Основи, 1995. 406 с.

ТЕМА 5.

Еволюція теоретичних основ школи «анналів»

1. *Початок історіографічного руху «Анналів». Л. Февр і М. Блок.*
2. *«Другі Анналі». Е. Лабрусс та Ф. Бродель.*
3. *Становлення історії ментальностей.*
4. *«Треті Анналі»: розвиток історичної антропології.*
5. *«Четверті Анналі»: історія ментальностей.*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Етнографія, етнологія, історична антропологія, історична демографія, історія ментальностей, історія повсякденності, медієвістика, ментальність, наукова історія, серіальна історія, структуралізм, тотальна історія, школа «Анналів».

1. Початок історіографічного руху «Анналів». Л. Февр і М. Блок

Історична антропологія – умовний термін, яким позначали, починаючи з 1970-х рр. історіографічну течію, орієнтовану на систематичне використання історією методів антропології (етнографії, етнології, культурної антропології), що виявляється у прагненні подивитись на процеси, які відбуваються, з позицій їх учасників, а також на вивчення всіх видів соціальних практик (тотальна історія, історія повсякденності). Термін «історична антропологія» найчастіше асоціюють зі школою або, точніше сказати, рухом «Анналів». Однак насправді ці явища не цілком співставні, оскільки історична антропологія не збігається з національними та інституційними межами Франції, а сама школа «Анналів» хронологічно і тематично поширюється набагато ширше за історичну антропологію.

Рух «Анналів» бере початок у 1929 р., у м. Страсбурзі, і пов'язаний із діяльністю *Люсьєна Февра* (1878–1956) та *Марка Блока* (1886–1944) за виданням журналу «Анналі економічної та соціальної історії». Засновники журналу мріяли про радикальне оновлення історичної науки в умовах, коли більшість істориків воліли працювати «по-старому», не беручи до уваги ані травмуючий досвід світової війни, ані соціальні зрушення, ані революційну зміну наукової картини світу. Хоча у світовій історіографії утвердився образ Л. Февра та М. Блока як повних однодумців, їх ідейні та життєві уподобання відчутно

розрізнялися. Л. Февр шанував традиції французької географічної школи, але ще більшою мірою його захоплювала історична психологія, яку він просував, створюючи індивідуальні портрети історичних особистостей у контексті епохи. Л. Февр створив низку яскравих індивідуальних портретів: Лютера, Рабле, Маргарити Наваррської. Так, у книзі «Проблема зневіри у XVI ст.: релігія Рабле» (1942 р.) він сперечався з представником французького традиційного «раблезнавства» А. Лефранком, який описував свого героя як носія атеїстичних і раціоналістичних поглядів, характерних скоріше для мислення Нового часу. Л. Февр вбачав у цьому явну модернізацію XVI ст., в ментальному укладі якого ще не було інтелектуальних і соціальних установок для виникнення поглядів такого типу. Індивідуальна психологія Рабле характеризувалася в монографії як осередок сучасної йому ментальної атмосфери.

Марка Блока в більшій мірі приваблювали структури колективної свідомості, які проявляли себе у певних групових практиках. Його книга «Королі-чудотворці» (1924 р.) була присвячена віруванням у магічну цілющу силу королівського дотику. Майже непомічена сучасниками, згодом ця книга стала основоположною для розвитку історичної антропології. Набагато більшого успіху здобули дослідження М. Блока в галузі аграрної історії, які увінчалися узагальнюючою працею «Феодальне суспільство» (1939 р.), в якій автором було зроблено спробу створити цілісний образ середньовічної соціальної системи, і де особливе місце займає глава «Феодального суспільства»: «Спосіб мислити, спосіб відчувати».

Редактори «Анналів» прагнули стати ідейним осередком оновленої історичної науки, обстоюючи міждисциплінарний профіль професійних дискусій. Уперше в історичній періодиці вони створили практику тематичних номерів, спеціально підібраних навколо визначеної центральної проблеми, що часто мала вихід на проблеми сучасного світу. У творчості Л. Февра увага до поточних проблем історичної науки проявилася в амплуа плідного критика: за своє життя він написав понад дві тисячі рецензій. Деякі з них набували характеру методологічних маніфестів. Певна частина цих рецензій пізніше була включена автором до збірки «Бої за історію» (1953 р.).

У період німецької окупації «Аннали» зазнали непоправної втрати: влітку 1944 р. у катівнях гестапо героїчно загинув Марк Блок. У повосенній Франції суспільна значущість руху «Анналів» зросла.

2. «Другі Анналі». Е. Лабрусс та Ф. Бродель

Післявоєнний час, відзначений настроєм оновлення та реконструкції, викликав розквіт соціальних наук у Франції. Нові можливості для створення наукових проєктів надавала держава, яка прагнула створити на руїнах старого світу ефективні та раціональні механізми управління. Від соціальних наук вимагали конкретних та корисних знань. У повоєнну Європу надходили не лише інвестиції за «планом Маршала», але також мода на все американське, включаючи методи і технології дослідження американських соціальних наук.

У 1946 р. «Анналі соціальної історії» відреагували на віяння часу запровадженням підзаголовку «Економіки, суспільства, цивілізації», намагаючись втілити у життя проєкт синтезу між різними соціальними науками, де історики були б координаторами. Саме історикам вдалося захопити лідерство у створенні нової Шостої секції Вищої практичної школи, що замислювалася як міждисциплінарний центр оновлення соціальних наук. Біля джерел нового інституту з боку істориків стояв Шарль Моразе – представник редакції «Анналів», фахівець з економічної історії, який фактично зумів утримати починання під контролем істориків і його реалізував. Американський фонд Рокфеллера, також залучений зусиллями Шарля Моразе, брав участь у фінансових дотаціях.

Л. Февр мріяв про дослідницькі лабораторії, про грандіозні колективні проєкти, які мали прийти на зміну індивідуальному виду роботи. Такого типу «керівника команди» він побачив у *Фернані Броделі* (1902–1985), який з 1947 р. очолив «Анналі». У наступні два десятиліття Ф. Бродель показав себе блискучим організатором, який перетворив Шосту секцію на самостійну «Вищу школу досліджень із соціальних наук» і створив «Дім наук про людину», місією якого стало просування міждисциплінарних та міжнародних проєктів. Але Ф. Бродель відомий світу насамперед як автор оригінальних історичних творів. Його дисертація «Середземне море та середземноморський світ в епоху Філіпа II» (1949 р.) представила діалектику простору та часу у вигляді кількох режимів історичних тривалостей, кожен з яких має свій предмет та завдання дослідження: «На поверхні – подієва історія, яка вписується в короткий час, посередині – кон'юнктурна історія, яка слідує більш повільному ритму; у глибині – структурна історія великої тривалості (*la longue durée*), яка охоплює віки».

Монументальна тритомна праця Ф. Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII ст.» (1967–1979) розвиває тему глобальної «геоісторії», також розділяючи свій предмет на три рівні історичної дійсності. Автор окремо аналізує матеріальну

цивілізацію, що набуває форми у структурах соціальної повсякденності, ринкову економіку, засновану на кон'юнктурних циклах «ігор обміну», і сферу капіталізму, що утворює «час світу».

Було б несправедливим недооцінити внесок у розвиток французької історичної науки в дусі «Анналів» *Ернеста Лабрусса* (1895–1988). Саме він розпочав розробку поняття «longue durée» («тривалий термін»). Із 1946 р. він став наступником Марка Блока на посаді завідувача кафедри економічної історії в Сорбонні, суттєво змінивши за чверть століття своєї педагогічної практики рельєф історіографічного простору у Франції.

Захистивши у 1932 р. дисертацію з економіки про рух цін та доходів у Франції XIX ст., Е. Лабрусс звернувся до історії Французької революції. Його метою було пов'язати події у довгостроковій перспективі, досліджувати еволюції структур та знайти революційному розриву часів наукове пояснення. Він прагнув відкрити і поставити під суворий контроль нові джерела, конструюючи серії статистичних даних, почерпнутих із численних фіскальних документів та свідoctв про рух ринкових цін. Саме Е. Лабрусу належала ідея розділити історичний матеріал на три рівні: економічний (швидкого часу), соціально-політичний (середнього часу) та рівень суспільної свідомості (час великої тривалості). Як бачимо, така система, що добре узгоджувалася з марксистськими уявленнями про «базис» та «надбудову», суттєво відрізнялася від трьох рівнів історичного часу у Ф. Броделя, але саме вона стала підставою для появи в «Анналах» нового підзаголовку: «Економіки, суспільства, цивілізації».

На відміну від Ф. Броделя, який ніколи не мав можливості викладати, у Е. Лабрусса за чверть століття педагогічної діяльності було багато талановитих учнів, які згодом забезпечили славу школі «Анналів». Вони сприйняли, відтворили та розвинули метод Е. Лабрусса: створення однорідних цифрових серій, що характеризують економічні та соціально-політичні процеси. Цей метод був успішно застосований у численних (понад двадцять) дисертаціях з регіональної історії.

Необхідно згадати також про народження історичної демографії, яка вплинула на розвиток французької квантитативної історії і чималою мірою сприяла утвердженню «матриці Лабрусса». Учні Е. Лабрусса – дослідники регіональної історії активно впроваджували «метод Флері – Анрі». Його винайшов демограф Л. Анрі, професор Політехнічної школи Парижа, який, намагаючись зрозуміти ритм приросту населення в XX ст., поставив питання, як заповнити нестачу

джерел тих періодів історії, коли переписів ще не проводилося. За допомогою архівіста М. Флері Л. Анрі відкривав для себе церковні парафіяльні книги. Нове джерело та техніка його статистичної обробки стали незамінною підмогою для цілого покоління істориків, започаткувавши жанр історичної демографії.

Зразковий учень Е. Лабрусса *П'єр Губер* (1915–2012) розпочав свою роботу про Бовезі з публікації в «Анналах» статті про демографічні проблеми регіону. У його роботі «Бове та бовезійці з 1600 до 1730 рр.» (1958 р.) парафіяльні книги стали основним джерелом. «Метод Анрі» дозволив аналізувати життя народних мас, які класична історіографія, зачарована пишнотою Версальського двору, повністю ігнорувала. Використання парафіяльних книг часом приводило до дивовижних відкриттів, таких, як практика пізнього шлюбу у Франції Старого Порядку. Попри свідчення літературних джерел, відносно пізній – 25–27 років для дівчини – вік одруження був вирішальним засобом контролю народжуваності, підвищуючи планку репродуктивного періоду.

Таким чином, «друге покоління Анналів» досягло безперечного успіху, створивши власні інститути та здобувши міжнародний престиж. Для іноземних, насамперед американських істориків, школа «Анналів» стає «візитною карткою» французької історичної науки. Історикам цього напрямку вдалося зайняти ключове місце серед соціальних наук, потіснивши структурну антропологію К. Леві-Стросса (1985), що претендувала на лідерство у системі гуманітарного знання.

Історик, згідно з К. Леві-Строссом, має суто емпіричний план спостереження і тому, не маючи доступу до тих глибинних структур суспільства, які майже анулюють діахронічний вимір історії, не здатний до моделювання. І лише антрополог (етнолог) може розпізнати глибинну несвідому основу соціальних практик. «Історія організує свої дані стосовно свідомим формам, етнологія – стосовно несвідомим умовам соціального життя».

Закиди К. Леві-Стросса, як вказував Ф. Бродель, справедливі лише стосовно традиційної історії, тоді як проєкт оновленої «тотальної» історії, використовуючи численні режими історичного часу, здатний краще за антропологію виявити глибинні структури суспільного буття, які завжди мають свій хронологічний вимір. При цьому Ф. Бродель постулював необхідність відкривати кордони між дисциплінами, виступаючи прихильником вільного обміну ідеями при об'єднаній та чільній ролі історії. Відповідь Ф. Броделя структурній антропології дозволила історії утримати у Франції монопольне становище серед

гуманітарних наук. Однак вона мала і непередбачені наслідки. Історія зберегла центральне місце у соціальних науках, але ціною метаморфози, що спричинила радикальні зміни. Під впливом наукових праць, виконаних у жанрі структурної антропології, історія трансформувалася «зсередини». Вона стала антропологічною, а антропологія – історичною.

3. Становлення історії ментальностей

У 1960-х рр. дедалі частіше почали з'являтися книги істориків, присвячені «етнологічним» сюжетам. Усе частіше предметом дослідження ставала сфера колективної свідомості, для характеристики якої почали вживати слово «ментальність». Не всі автори подібних досліджень спочатку належали до руху «Анналів», але ці новаторські роботи, як правило, обговорювалися на сторінках журналу. Так, широкий резонанс викликала книга *Філіппа Ар'єса* (1914–1984) «Дитина та сімейне життя при Старому порядку» (1960 р.). У дослідженні, присвяченому дитині, він представив ідею дитинства як особливого віку, відмінного від віку дорослих, як відносно недавній (з XVIII ст.) винахід.

Пізніше, вивчивши закономірності та еволюцію західної культури, значущі для життя, Ф. Ар'єс досліджував варіації поведінки перед обличчям смерті, засновані на несвідомій колективній практиці. У книзі «Людина перед обличчям смерті» (1970 р.) він виділив п'ять ідеальних «віків» у сприйнятті смерті: 1) смерть в античності та на початку Середньовіччя, яка сприймалася як закономірний етап колективної долі; 2) «смерть себе» середнього та пізнього Середньовіччя, фінал біографії без трагічних переживань; 3) «смерть довга і близька», характерна для Нового часу, що розглядалася як страшна невідворотна загроза; 4) «смерть тебе» XIX – початку XX ст., – трагічна втрата дорогої істоти у культурі, орієнтованій на сімейні цінності; 5) «перевернута смерть» другої половини XX ст., яка розглядалася як феномен, що обурює, витісняється зі свідомості.

Філіпп Ар'єс сформував популярний зразок історії ментальностей, який використовує в якості основних джерел пам'ятки літератури та мистецтва. У подальшому багато положень були оскаржені, насамперед самими істориками «Анналів», але сама постановка історичної проблеми, що зачіпала нові для історика галузі людського існування, була новаторською.

Історик-медієвіст *Жорж Дюбі* (1919–1996) створив перший теоретичний маніфест історії ментальностей у збірнику «Історія та її методи» (1961 р.). Історія ментальностей, згідно Ж. Дюбі, вивчає

символічний універсум у його цілісності, історик не повинен вивчати історичну реальність, розводячи її поверхами економічного, соціального та культурного. Ще в 1950-х рр. Ж. Дюбі ввів до наукового обігу поняття «феодальної революції», парадоксальним чином визначаючи феодалізм як середньовічну ментальність, тобто особливий розумовий інструментарій. Саме поняття ментальності дозволило йому у книгах «Суспільство XI–XII ст. у провінції Маконне» (1953 р.), «Час соборів» (1966 р.), «Бувінська неділя» (1973 р.), «Лицар, жінка і священник» (1981 р.) гармонійно пов'язати воедино зміну економічних, соціально-політичних та сімейних структур.

Найбільш ясно ілюструвала уявлення Ж. Дюбі про ментальності його книга «Три стани або середньовічне уявне» (1978 р.). Додаючи древній індоєвропейський міф – управління, війна, виробництво – до історичної конкретики європейського Середньовіччя, автор показав, що формування тристанової суспільної системи стало результатом і рушійною силою феодальної революції. Після розпаду імперії Каролінгів встановилася нова система соціального поділу праці, нова легітимна модель підпорядкування, що виражається знаменитою формулою: *oratores, bellatores, laboratores* – одні правлять, інші борються, треті працюють. Ідеологічна система, покликана запобігати внутрішнім війнам, забезпечувати захист «святих місць» і підтримання миру, насаджувалась кліриками, але закріплювала панування сеньйорів – лицарів. Таким чином, структурування трьох станів, за Ж. Дюбі, проходить шлях, обернений алгоритмом, позначеним К. Марксом, від ідеологічного до соціального.

Прихильником історії ментальностей виступав також *Робер Мандру* (1921–1984), людина з команди «Анналів», однодумець Люсьєна Февра, який виступав за створення союзу психології та історії. У 1961 р. він опублікував свою новаторську книгу «Вступ до сучасної Франції: 1500–1640 рр. Есе психологічної історії», задум якої підказав Л. Февр. Дисертація Р. Мандру була присвячена зміні судових практик щодо феномену чаклунства, який відбувся у XVII ст. У книзі «Магістрати та чаклуни» (1968 р.) автор відслідковував повільне руйнування традиції «полювання на відьом», що зайняло майже сторіччя. Якщо на початку століття судді, без вагань викриваючи підступи Сатани, виносили обвинувальні вердикти, то наприкінці століття цей тип вироку все частіше відкидався. Р. Мандру вбачав суть подібної зміни у зміні самої структури свідомості суддів і навіть ширше, у зміні пріоритетів елітарної культури, відзначеної наростаючою раціоналізацією мислення.

Найчастіше історію ментальностей та історичну антропологію пов'язують з ім'ям *Жака Ле Гоффа* (1924–2014). В узагальнюючій роботі «Цивілізація середньовічного Заходу» (1964 р.) автор дав цілісну картину розвитку середньовічного суспільства, що розкривається через характеристики матеріальної культури, соціальної структури, економічних змін у нерозривному зв'язку з еволюцією ментального інструментарію. Сприйняття середньовічною людиною часу та простору, системи цінностей, уявлень про структуру суспільства, бідність і багатство, духовного досвіду – все це виявляється у Жака Ле Гоффа системотворчим фактором, без розуміння якого вивчення середньовічного суспільства неможливе.

Жак Ле Гофф обрав предметом історії ментальностей «рівень повсякденного та автоматичного», позаперсонального і такого, що вислизає від розуміння окремих людей, «те, чим є Цезар та останній солдат його легіонів, Святий Людовік і селянин його вотчини, Христофор Колумб та моряк з його каравели». Жак Ле Гофф є одним із найвідоміших представників «третіх Анналів». Його книги «Інтелектуали Середньовіччя» (1957 р.), «Інше Середньовіччя» (1977 р.), «Цивілізація Середньовічного Заходу» (1964 р.), «Народження чистилища» (1981 р.), «Середньовічне уявне» (1985 р.), «Святий Людовік» (1996 р.) та інші, були перекладені багатьма мовами. Але не менш відомими стали його теоретичні маніфести. Зокрема, у трилогії «Займатися історією» (1974 р.) Жак Ле Гофф писав про історію ментальностей як про історію багатозначну, таку, що дає свободу зблизитися з етнологією, соціологією та соціальною психологією, дає можливість підтримувати безліч відносин, що мають стратегічне значення. Всеосяжний характер гнучкого поняття «ментальність» дозволяв вільно працювати на ниві інших соціальних наук.

Поряд із цими істориками до проблем ментальностей та історичної антропології зверталися практики так званої «серіальної історії». Вони продовжували користуватися методом економічної історії Е. Лабрусса, завойовуючи сфери інших вимірів минулого. «Третім рівнем» серіальної історії, за висловом П'єра Шоню (1923–2009), після рівнів соціального та економічного стала широка галузь ментальної та соціальної психології, в тому числі історії релігійних практик, книги та грамотності. Цей рух «від підвалу до горища» будинку історії відбувався з опорою на статистику та комп'ютерні технології. Саме в цей момент низка «нових істориків» вирішили, що комп'ютер є інструментом справжньої науковості, який порахує в історії все, що тільки можна порахувати.

П. Шоню, відомий своїми дослідженнями трансатлантичної торгівлі XVI–XVII ст., створив зі своїх учнів творчий колектив для фронтального обстеження Центрального архіву нотаріальних актів Парижу, щоб виявити максимальну кількість заповітів, що містять благочестиві формули (згадки святих покровителів, кількість заупокійних мес). На основі отриманих даних будувалися серії, які мали показати динаміку зміни ставлення людини до смерті. Результати колективного дослідження було узагальнено у книзі «Смерть у Парижі. XVI–XVII ст.» (1978 р.). Це була свого роду відповідь на виклик, кинутий Ф. Ар'есом, який спирався на окремі літературні приклади.

До дискусії з Ф. Ар'есом у роботі «Барочне благочестя та дехристиянізація Провансу в XVII ст. Поведінка перед обличчям смерті за матеріалами заповітів» (1978 р.) приєднався і *Мішель Вовель* (1933–2018), історик-марксист, фахівець із Французької революції. Він враховував демографічні та соціально-економічні фактори, що характеризують індивіда та сім'ю в «очікуванні смерті». Аналізуючи «дискурс про смерть», автор відновлював тканину пов'язаних із нею ідеологій, місця інституту Церкви та світської влади. Між цими двома полюсами розташовувався ментальний досвід «пережитої смерті», який завжди має соціальні відмінності. Дослідивши двадцять тисяч заповітів, зроблених у XVIII ст., М. Вовель дійшов до висновку про радикальну зміну ментальностей в епоху Просвітництва, яка перестала дотримуватися «ритуалів епохи бароко». Наполовину рідше замовляли посмертні меси, похоронний обряд не займав більше центрального місця в заповіті. З'ясовуючи фактори подібної еволюції, М. Вовель відкинув схему протистояння народу та еліти, стверджуючи вирішальну роль міської буржуазії у цій десаκραлізації ментальностей, яка контрастувала із захисною реакцією знаті.

Так історики, виховані в дусі «других Анналів», займали нову територію історика – історію ментальності. У цьому відношенні характерним прикладом поєднання різних традицій служить творчість *Еммануеля Ле Руа Ладюрі* (нар. 1929 р.). У його дисертації «Селяни Лангедока» (1966 р.), написаній у кращих традиціях методології Е. Лабрусса, відчувалися нові віяння, які відзначалися рецензентами. Автор приділяв незвично багато уваги різноманітним фобіям, колективним психозам, і звідси зростав його інтерес до ментальностей. З іншого боку, він відзначав наявність дуже жорстких рамок, заявляючи в дусі Ф. Броделя, що селянське існування – це історія «майже нерухома», але схильна до всіляких мінливостей – кліматичних змін (і звідси відбувається його інтерес до історії

клімату), епідемій, що загрожують демографічними катаклізмами (і звідси його захоплення історією народонаселення), виснаження ґрунтів (і звідси репутація Ле Руа Ладюрі як одного зі стовпів неомальтузіанства).

На початку 1970-х рр. Ле Руа Ладюрі виступив з методологічним маніфестом про «нерухому» історію, виголосивши сакраментальну фразу про те, що «історик завтрашнього дня буде програмістом або його не буде зовсім». Окрема людина та подія не становлять інтересу для такої історії, її метою є глобальні епохи, що відображають історичні зміни планетарного масштабу. У парадоксальній невідповідності власним заявам він випустив у 1975 р. книгу «Монтайю, окситанське село». Спираючись на давно відоме історикам джерело – інквізиційні протоколи допитів жителів гірського піренейського села початку XIV ст. у справі про катарську брехню, автор замість звичної для політичної історії розповіді про інквізицію виступив у ролі етнолога, що створив опис екзотичної культури. Автор відтворив усі сторони життя простих людей: структуру сім'ї, особливості матеріального побуту, вірування, повсякденні практики, взаємини ворожих селянських кланів, уявлення про соціальний та небесний порядок, поширення єретичних поглядів (у тому числі – віри у переселення душ) і навіть розмови сільських подружок, зайнятих довірчою бесідою, доки одна вичісує паразитів у голові в іншої. Ця книга отримала несподіваний суспільний резонанс, перетворившись на бестселер, перекладений багатьма мовами світу. «Монтайю» стало класикою історичної антропології, хоча прихильники мікроісторії вважають цю книгу взірцем свого жанру.

Незабаром вийшла монографія «Карнавал у Романі» (1979 р.), яка розповідала про історію кривавого свята, влаштованого в 1580 р. у місті Романі знатним станом, щоб усунути лідерів народної партії – потенційних бунтівників. Соціальні позиції ряжених на святі символічно виражалися образами тварин: знатних – літаючими, з розрізненням статей, а нижчих станів – земними і безстатевими. Аналізуючи ігрові форми карнавалу, автор знайшов у ньому всі риси традиційних італійських свят, які реалізували у собі міфологеми народної свідомості.

4. «Треті Анналі»: розвиток історичної антропології

У 1970-х рр. одночасно з розвитком історії ментальностей затверджувався жанр історичної антропології. Офіційно Вища школа досліджень із соціальних наук оголосила про запровадження напрямку досліджень з історичної антропології у 1976 р. Ще рік тому Жак Ле

Гофф перейменував свій курс «історії та соціології середньовічного Заходу» на «історичну антропологію середньовічного світу».

Відбулися зміни і в редакції «Анналів»: з 1969 р. на зміну одноосібному верховенству Ф. Броделя прийшло колегіальне управління Ж. Ле Гоффа, Е. Ле Руа Ладюрі, М. Ферро. Настав період «Третіх Анналів». Віддаючи данину моді, «Аннали» почали публікувати спеціальні номери, присвячені антропологічним темам: «Біологічна історія та суспільство», «Історія та структура», «Сім'я та суспільство», «Історія та сексуальність», «За антропологічну історію», «Історія споживання», «Навколо смерті», «Антропологія Франції», «Історія та антропологія андських спільнот», «Дослідження про іслам. Історія та антропологія».

Антропологічний вимір почав проникати у різноманітні сфери історичного знання, став благодатним ґрунтом для реального, а не лише декларативного здійснення історичного синтезу. Він виявився зручним ракурсом для істориків, вихованих у «лабруссівській» парадигмі історичного знання, що ототожнювали себе із соціальною історією. Приміром, у книзі «Культура зовнішності. Історія одягу в XVII–XVIII ст.» (1989 р.) *Даніель Рош* (нар. 1935 р.) поєднав знання історії побуту та матеріальної культури (того, як, з яких матеріалів шили вбрання, як одягалися різні верстви населення, як продавали нову та поношену сукню, і навіть куди злодійки збували вкрадені носові хустки) зі зверненням до культурних кодів цивілізації, оскільки, за словами автора, «за вбранням справді можна виявити ментальні структури». У «портнівському театрі епохи» вибір одягу виражав претензії на певний соціальний статус, але «революція в одязі», що відбувалася, була схожа на «Велику Французьку революцію», оскільки мода перестала бути винятковим надбанням привілейованого класу.

У 1970-ті рр. рух «Анналів» переживав свій «золотий вік», якщо вважати мірилом успіху зростаючу світову аудиторію шанувальників, які відкривали для себе численні твори спадкоємців легендарної традиції. Це велике історіографічне виробництво самі анналісти без хибної скромності називали «Новою історією» («Nouvelle histoire»). Наполягаючи на новизні своїх починань, «треті Аннали» підкреслювали революційний за розмахом оновлень характер досліджень та наступність з першими полемічними маніфестами Л. Февра, що протиставили традиційній історії своє бачення «нової історичної науки», заснованої на міждисциплінарному співробітництві та конструюванні гіпотез, що передували роботі з джерелами. Енциклопедія «Нова історія», випущена під редакцією Ж. Ле Гоффа в 1978 р., підтверджувала свою наступність по відношенню до «перших

Анналів», заявивши про неприйняття «трьох ідолів» історика: політичного, індивідуального та пошуку витоків, тобто прагнення пояснювати явища та події минулого їх походженням, декількома загальновідомими причинами. Справа дійшла до того, що в енциклопедії була відсутня стаття про політичну історію.

Для розуміння орієнтирів «Нової історії» необхідно брати до уваги соціальний та ідейний контекст епохи. Не випадково події, що послідували за студентськими хвилюваннями 1968 р., іноді називають «другою французькою революцією», через істотні зміни, що відбулися в організації французького суспільства і перевороту в умах французів. Стрімкі зміни переживали, здавалося, непорушні французькі цінності: уявлення про сім'ю та гендерні ролі, роль релігії та політичних партій, відносини між працівниками та патроном і навіть здавна характерна для французів відданість раціоналізму все частіше піддавалися сумніву. Все це дало змогу говорити про «антропологічну кризу», яка вразила Францію. З іншого боку, все більший інтерес викликали інші цивілізації, їхня здатність чинити опір структурам та ідейним константам західного суспільства. Екзотика образу Іншого, усвідомлення різноманіття ціннісних орієнтацій людства підточували звичні європоцентричні схеми, невідповідно в ці роки вибухнула криза існуючих теорій модернізації.

Повертаючись до метрополії, професійні етнологи з подивом виявили у свідомості та побуті західного суспільства свої «внутрішні колонії», «острівці дикості», невідповідні змінам, які, як вважалося, властиві лише «холодним суспільствам». Свіжість і гострота цього сприйняття, що дозволяла виявити згустки минулого в сучасному житті, екзотизм усередині себе швидко підкорили історію. З'явилися нові міждисциплінарні проекти, керовані істориками, які зажадали залучення народної пам'яті. Характерним прикладом є дослідження у бретонському селі Плезеве, очолюване *Андре Бюрг'єром* (нар. 1938 р.), де місцеве населення вивчалось колективом представників різних соціальних наук.

Світова економічна криза, що вибухнула в 1973–1974 рр., поклати кінець вірі в ідеологію економічного і соціального прогресу, характерну для істориків попереднього періоду «Славного тридцятиліття», коли Європа переживала бурхливе зростання. Захід відкрив для себе таємний шарм давніх часів, ностальгію про втрачений вік, про ту прекрасну епоху, що була до періоду Другої світової війни. Запозичуючи в етнологів інструменти аналізу, історики намагалися дослідити проблеми, які традиційно не обговорювалися в історіографії. Носіями сенсу стали «вигнані» об'єкти, що з'явилися у

дослідженнях – девіантні соціальні групи середньовічних маргіналів, чарівників, божевільних. Намагаючись долучитися до доіндустріальних культур, історики ігнорували епохи великих змін і зосереджувалися на повсякденній пам'яті «маленьких людей». Разом з тим нові дослідження прагнули виявити історичну глибину громадських трансформацій, займаючись питаннями функціонування сім'ї, соціальної ролі та образу дитини, виховних і каральних механізмів у суспільстві, методів регулювання народжуваності. Нова свобода поведінки, яка дуже швидко отримала ярлик «сексуальна революція», розширила межі дослідження за рахунок історії тіла, запахів, гігієни, любовних стосунків. Процеси урбанізації, які в лічені роки знищили традиційний селянський уклад, піднесення регіонального та екологічного рухів у 1970-ті рр. відродили інтерес до середньовіччя та традиційного суспільства Франції.

Викликана до життя множинними причинами, історична антропологія стала швидше багатовекторним рухом, ніж чітко вираженою доктриною. Незважаючи на це, робилися спроби дати формальне визначення історичної антропології, провести межу між нею та історією ментальностей, або новою соціальною історією, тобто перетворити історичну антропологію на академічну дисципліну.

5. «Четверті Анналі»: історія ментальностей

Школа «Анналів» за своїм призначенням не могла зупинитися на якомусь досягнутому рівні, навіть дуже високому. Тим більше, що у Франції 1980-х рр. наростала хвиля критики щодо історичної антропології. Насамперед, як і всі структуралістські течії, цей напрям викликав критику з таких підстав: неувага до факторів, що забезпечують історичну динаміку; недостатній науковий доказ «через вдалий приклад»; зловживання простими узагальненнями. Для більшості істориків відмова від вивчення подій, декларована «Анналами», виявилася неприйнятною, адже події – це основа історії та історичного наративу.

«Першим дзвінком» для школи «Анналів» стала публікація в 1980 р. статей Л. Стоуна і К. Гінзбурга, в яких постулювався провал проекту «наукової історії» і повернення до традиційної, проблемно-хронологічної, «наративної» манери викладу унікальних подій. Ці закиди були небезпечні для «Анналів», оскільки вони виходили не від традиціоналістів, а від новаторів. Треба відзначити, що хоча стиль «третьох Анналів» був найчастіше підкреслено неакадемічним, рясніючи «піротехнічними ефектами», покликаними зацікавити читача-нефахівця, самі анналісти вважали себе прихильниками ідеалу

«суворой науковості». Тим більш несподіваним був для них заклик повернутися до історії-оповідання.

Труднощі чекали «Аннали» й з іншого боку. Прокламоване ними нестримне розширення «території історика» неминуче призвело до розпорошення предметного поля історії. Незабаром французький історіограф *Франсуа Досс* (нар. 1950 р.) охарактеризував ситуацію, що склалася у французькій історіографії, очолюваній «Анналами», як «історію в уламках» (1987 р.). Зростання впливу ідей Мішеля Фуко, успіхи філософів деконструктивістів, а пізніше і критичні ремарки прихильників «лінгвістичного повороту» – все це було дуже чутливим для представників «Нової історії» та історичної антропології, які все ще усвідомлювали свій зв'язок із соціальною історією.

«Аннали» гідно тримали удар. Лише небагато представників школи ігнорували кризу, що вибухнула. Своєрідною відповіддю стало звернення «третіх Анналів», всупереч маніфестам «Нової історії», і до історичних подій, і до жанру біографії (Ж. Ле Гофф почав роботу над монументальною біографією святого Людовіка), і до сфери політичної. У 1987 р. нова «Історія Франції», написана за участю Ж. Дюбі, Ф. Фюре, М. Агюлона, Е. Ле Руа Ладюрі, була виконана крізь призму політичної проблематики. Останній із авторів також реконструював із позицій історичної антропології життя Версальського двору. Незважаючи на святкування 60-річного ювілею «Анналів» у 1989 р., журнал опублікував низку статей під маркою «Критичного повороту», в яких авторами було переглянуто парадигму «Анналів».

Критичною мішенню стали надмірний економічний сцієнтизм, неувага до людини, проблема реіфікації дослідницьких категорій – розгляду абстрактного поняття як реального об'єкта, що існує в історії. Підсумком цих дискусій стала зміна підзаголовка «Анналів» «Економіки, суспільства, цивілізації» на «Історія. Соціальні науки», що означало новий альянс із соціологією та економікою. Таким чином, починалася історія «четвертих Анналів», що асоціюється з іменами *Бернара Лепті* (1948–1996), *Роже Шарт'є* (нар. 1945 р.), *Ж.-І. Грыне*. При цьому науковці «третього покоління» залишилися в редакції, причому деякі з них взяли участь у методологічному оновленні (особливо Ж. Ревель та А. Бюрг'єр). Остання обставина, а також те, що критикували більше представники «других», а не «третіх Анналів», заважало деяким дослідникам виділяти час, що настав після 1989 р., як особливий період у житті цього історіографічного руху. Але варто визнати, що низка сильних історіографічних проєктів кінця ХХ ст., таких як культурна історія соціального, «прагматичний» поворот, культурна історія політичного та ін., заслуговує на самостійне

звучання. Інтелектуальна рамка оновлених «Анналів» визначалася іншими ідейними авторитетами: М. Фуко, П. Бурдьє, М. Болтанські, Л. Тевено, П. Рікьор, М. де Серто.

Деякі сучасні французькі історики (такі як А. Бюрг'єр, Ж.-К. Шміт) продовжують пов'язувати себе з поняттям історичної антропології. Але для більшості дослідників характерна ситуація, описана Морісом Емаром, колишнім директором Дому наук про людину: «Сьогодні важко знайти історика, який не використав би методи та досягнення історичної антропології. Але ще важче знайти того, хто ототожнює себе лише з історичною антропологією».

Поворот в інтелектуально-ціннісних орієнтаціях школи «Анналів», що розпочався наприкінці 1980-х рр., характеризувався поглибленою розробкою концепції Ф. Броделя про множинність соціального та історичного часу, природа і якість яких мінливі в різних соціумах. Через десятиліття, наприкінці 1990-х рр., сформувалося четверте покоління «Анналів» (А. Буро, Р. Шарт'є та ін.), яке висунуло ідею «спеціальної історії ментальностей». Цей напрямок досліджує вплив колективної свідомості на індивідуальну. Одночасно наголошувалося на необхідності повернення до моделі «глобальної історії» Ф. Броделя.

Наприкінці ХХ ст. парадигма історичних досліджень школи «Анналів» набула зовнішності своєрідної історичної антропології – конституювалася оновлена глобальна концепція історії, яка охопила всі попередні досягнення цієї школи і включила в свої межі вивчення і реконструкцію матеріального життя, менталітету, повсякденності, побудовані в смисловому полі поняття «антропологія». Почалося вивчення соціальної природи і функцій тіла, жесту, усного слова, ритуалу, символіки тощо. Прихильники даного напрямку вивчають масові уявлення людей тієї або іншої епохи (історія ментальностей), зміну ціннісних установок упродовж століть, проблему історичної пам'яті тощо.

Отже, із часу виникнення школи «Анналів» відбулась велика кількість змін у поглядах істориків анналістів як на концепцію історії, так і на методологію дослідження. Змінювались сфери вивчення історії – від матеріальної до духовної, предмет – від глобальної історії до фрагментарної, але незмінним об'єктом завжди залишалось життя людини. Можна з упевненістю назвати всі індивідуальні особливості істориків школи та особливості різних поколінь еволюцією, адже усі ті відмінності мали послідовний характер та базувались на основних теоретичних засадах, які були розроблені засновниками школи.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні причини кризи історичної свідомості на межі XIX–XX ст.
2. Розкрийте соціокультурні та наукові передумови виникнення школи «Анналів». Назвіть рік та прізвища її засновників.
3. Проаналізуйте дослідницьку діяльність Марка Блока та Люсьєна Февра.
4. Дайте власну оцінку дослідницькій діяльності представників другого покоління школи «Анналів».
5. Розкрийте поняття: «тотальна» історія Фернана Броделя; ідея множинності соціального часу; структуралізм.
6. У чому полягала основна ідея зміни соціального контексту та методологічних основ «Нової історичної науки» в наукових пошуках третього покоління школи «Анналів»?
7. Поясніть значення терміну «історична антропологія». Розкрийте проблему «антропологічного повороту» у вивченні історії.
8. Охарактеризуйте еволюцію теоретико-методологічних поглядів четвертого покоління школи «Анналів».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Ададуров В.* Нові території історії: Проблема синтезу соціальних наук у творчості третього покоління школи Анналів (на прикладі концептуальних поглядів Еммануеля Ле Руа Лядюрі) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 35–36. Львів, 2000. С. 367–386.
2. *Берк П.* Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання : [пер. з англ.]. Київ: Вид-во «Ніка-Центр», 2004. С. 8–35.
3. *Блок М.* Апологія історії або ремесло історика : [пер. з франц.]. Київ: Лаурис, 2018. 240 с.
4. *Зашильнік Л.* Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 96 с.
5. *Зашильнік Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і проблеми. Львів: Вид-во Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2004. С. 24–56.
6. *Зашильнік Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. 227 с.
7. *Зашильнік Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: Вид-во «ПАІС», 2007. 312 с.

8. *Колінгвуд Р. Дж.* Ідея історії [пер. з англ.]. Київ: Основи, 1996. 615 с.
9. *Леві-Строс К.* Структурна антропологія : [пер. з фр.]. Київ: Вид-во «Основи», 2000. 360 с.
10. Нові підходи до історіописання / За ред. Пітера Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. 368 с. (Серія «Ідеї та історії»; Вип. 5).
11. *Осіп'ян О.* Експериментальна історія: Дослідницькі підходи та методи французької історичної школи Анналів. Краматорськ: Вид-во «Тираж», 2007. 176 с.
12. *Февр Л.* Бої за історію. Київ: Наука, 1991. 629 с.

ТЕМА 6.

Нова інтелектуальна історія

1. *Нова інтелектуальна історія: поняття, предмет та метод дисципліни*
2. *Артур Онкен Лавджой: проблематика історії ідей.*
3. *Історична репрезентація та метаісторія в концептуальних побудовах «нової інтелектуальної історії» Хейдена Уайта.*
4. *Особливості методології «інтелектуальної історії» на сучасному етапі розвитку історичної науки.*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Біографістика, герменевтика, історія ідей, інтелектуальна історія, історичний наратив, історіографія, історія ментальностей, історія науки, контекстуальний підхід, культурна історія, лінгвістичний поворот, метакритика, міждисциплінарний підхід, нова інтелектуальна історія, постмодернізм, соціокультурний підхід.

1. Нова інтелектуальна історія: поняття, предмет та метод дисципліни

Інтелектуальна історія – це спеціальна історична дисципліна, яка займається вивченням інтелектуалів, їхніх ідей, а також інтелектуальних патернів² у часі. Поняття «інтелектуальна історія» є надзвичайно об'ємним і припускає величезну різноманітність підходів. Щоб відповісти на питання про змістовне наповнення інтелектуальної історії, варто звернутися до історії виникнення цього напрямку, визначити її предмет та методологічні підстави.

Термін «інтелектуальна історія» на початку XX ст. запропонував американський історик *Джеймс Харві Робінсон* (1863–1936). Він був схвалений низкою вчених, зосереджених, переважно, на розгляді концепції ідей як залежної від контекстуального розуміння історичної думки.

Американський філософ та історик *Артур Онкен Лавджой* (1873–1962) віддавав пріоритет терміну «історія ідей», що відображало специфіку його оригінальної концепції. Ця концепція полягала в

---

² **Патерн** (англ. «pattern» – «форма», «шаблон», «приклад») – це повторювана схема, елементи якої є зразками і перебувають у передбачуваній взаємодії.

ізолюванні та вивченні мандрівних у часі універсальних «ідей-блоків», які послідовно використовувалися як складові частини або модулі у складних конструкціях різних учень і теорій. У такій методології великі ідейні комплекси та філософські системи перетворювалися з головного об'єкта уваги історика на вихідний матеріал для виділення тих ідейних одиниць, які й були його головним предметом. Кінцева мета дослідження полягала в тому, щоб створити максимально повну біографію ідеї, описати її маніфестації на всіх стадіях історичного розвитку і в різних сферах інтелектуального життя, зокрема у філософії, науці, літературі, мистецтві, релігії чи політиці.

Довгий час два поняття – «інтелектуальна історія» та «історія ідей» – фактично означали те саме і пов'язувалися головним чином з історією філософії.

У широкому сенсі інтелектуальна історія пов'язана з багатьма науковими галузями. Найважливіші з них: історія філософії, філософія історії, історія науки, історія літератури, історія мистецтва, історія дискурсу, концептуальна історія, історія політичної думки, історія ідеологій, історія політичної культури, історія інтелектуалів, історія ментальностей, історія книги, історія ЗМІ, візуальна історія.

Інтегральна установка інтелектуальної історії своє максимальне вираження знаходить у визначенні відомого американського історика *Дональда Келлі* (нар. 1931 р.): «Інтелектуальна історія – це не розділ історії, а спосіб цілісного розгляду минулого людства. Завдання інтелектуального історика – вивчити всі області людського минулого, в яких збереглися його сліди, що піддаються розшифруванню, і надати їм сучасного сенсу засобами мови. Інтелектуальні історики завжди можуть звертатися до таких дисциплін, як економіка, соціологія, політологія, антропологія, філософія, і особливо – з урахуванням герменевтики та цілей свого дослідження – гуманітарних дисциплін, починаючи з літератури та критики, але одночасно вони не повинні забувати про своє завдання та про обмеження, що накладаються їх культурним світоглядом та дисциплінарними нормами».

Нового перевтілення інтелектуальна історія зазнала наприкінці ХХ ст. завдяки так званому «лінгвістичному повороту» або «семіотичному виклику» в рамках постмодерністської парадигми. З цього моменту дисципліна набуває нової якості, тому цілком правомірно називати її «ною інтелектуальною історією». Засновником та визнаним лідером «нової інтелектуальної історії» можна вважати американського дослідника та методолога історії *Хейдена Уайта* (1928–2018). Свої погляди щодо предмета та методу інтелектуальної історії вчений висвітлює у своїх ключових роботах, зокрема у знаменитій

«Метаісторії» (1973). На думку Х. Уайта, історія близька до художньої творчості. Її ріднять з літературою такі особливості: переважно наративного способу викладу матеріалу перед аргументаційним та відносно вільне конструювання фактів на основі авторської уяви. При цьому Х. Уайт вважав, що уява є вузловим компонентом історичного пізнання, що дозволяє встановити кореляцію суб'єкта та об'єкта дослідження.

Варто зазначити, що важливим у процесі відновлення інтелектуальної історії є облік взаємодії між рухом ідей і тими соціальними, політичними, релігійними, загальнокультурними контекстами, в яких ідеї зароджуються, функціонують та видозмінюються. Проблемний простір інтелектуальної історії поширюється на дослідження всіх видів творчої діяльності людини, як в історичному минулому, так і в період сьогодення – її умов, форм та результатів. *Мета інтелектуальної історії* полягає у вивченні людського інтелекту та інтелектуальної діяльності, у тому числі видатних розумів минулого та текстів «високої культури».

Предмет інтелектуальної історії в сучасному її розумінні включає в себе не тільки історію досягнень людського інтелекту, тобто результатів інтелектуальної, творчої діяльності, а й історію самої цієї діяльності в процесі її формування, і культурне середовище, що задає їй свої умови і передумови, і біографії їх творців та їх міжособистісні зв'язки, а також історію поширення та сприйняття нових ідей і знань. Це допомагає правильніше розуміти досліджуваний об'єкт, а також відповісти на питання: чому саме в цей час, саме в цій країні, місті, соціальному інституті, стані, сім'ї з'явилася та чи інша ідея, і, можливо, відповісти на альтернативне запитання, а що було б, якби автор не народився.

Особливу увагу дисципліна приділяє дискурсивній практиці історика, порядку побудови та вираження його думок, які інтерпретуються як наратив. Найперше завдання дослідження, виконаного в одній із провідних парадигм інтелектуальної історії – зрозуміти історичний текст, тобто осмислити закладену в текст ідею. Інтерпретуючи тексти, не достатньо відтворити їх «лінгвістичний» контекст, безумовно, слід розкрити всі обставини їх формування, включаючи динамічну складову аналізованої історичної ситуації та перипетії інтелектуальної біографії автора. Однак це неможливо зробити в межах аналізованого тексту і навіть «повних зібрань творів» автора. Для того, щоб зрозуміти авторське судження, потрібно пізнати весь процес його виникнення, в якому «виклик» проблем, що постають перед мислителем, переплітається з реальними соціально-політичними

та життєвими обставинами, з його інтересами, прагненнями та цілями, з наявними культурно-інтелектуальними джерелами, а також з подійним рядом його дій з виробництва тексту. Концентрація на проблемах, які безперервно виникають на шляху людського розуму і вирішуються ним, а не на навчаннях і теоріях, уможливила вписати ідеї та тексти в їх історичний контекст, поєднати їх з метою досягнути висловлювання або текст як подію, результати якої визначаються не тільки розумовим процесом, але й зовнішніми обставинами. Йдеться про генерування ідеї, що сприяє вирішенню проблеми, як про реакцію мислителя на виклик контексту. Втім, розміщення думки в контекст часу та встановлення зв'язків з тим, що було до неї, і що прийшло після є головним завданням не лише інтелектуальної історії, а й «історії» взагалі.

Варто зупинитися на необхідності контекстуального підходу до інтелектуальної історії. Повертаючи в історію ідей біографію автора, його цілі, переживання і, зрештою, – контекст часу, соціальні, політичні, релігійні, культурні звичаї та існуючу до того письмову традицію, ми переорієнтовуємо інтелектуальну історію з умовної філософії на біографіку та культурну історію. Такий «порятунок», на думку дослідників, може зберегти головний принцип історичної науки – принцип історизму.

Ідея необхідності розуміння історичного контексту, а також взаємовпливу суб'єкта та епохи з'явилася на стику класичної та некласичної парадигм. На початку XX ст. Р. Ріккерт, говорячи про об'єкт історичного пізнання, виділяв у ньому два виміри контексту – зв'язок із середовищем та його розвиток. Сьогодні ж історики не ставлять собі за мету побудови повної, комплексної картини реальності минулого, оскільки, по-перше, історики давно погодилися з неможливістю абсолютно точної передачі історії (тобто розповісти так, як було насправді), а по-друге, суто «подійна» історія вже давно написана, і кардинально нове можна сказати тільки з відкриттям ніким не досліджених джерел, що буває відносно рідко.

Світова гуманітаристика відходить від лінійних, стадіальних теорій історичного процесу, втілених у світових державних теоріях, до культурологічно орієнтованого знання. Історики XXI ст. намагаються по-новому поглянути на вже наявні проблеми, «витягти» з відомих джерел нову інформацію або висвітлити лише певний бік реальності минулого. Кожне з цих завдань у тій чи іншій мірі не є створенням історії у класичному вигляді, а підпорядковується певній ідеї, яку історик поставив перед собою. Цілепокладання сьогодні є основою будь-якого (не тільки історичного) гуманітарного дослідження,

оскільки визначає використаний інструментарій, творчий процес та загальний характер роботи.

Що стосується методологічних основ цієї історичної дисципліни, то цілком доречно говорити про методологічний плюралізм. Основним же методом є так звана *метакритика*. Відмінністю її від традиційної критики, яка виражає переважно життєвий досвід і ціннісні орієнтації самого критика, є прагнення подолати суб'єктивізм критики шляхом процедури деконструкції, що розцінюється інтелектуалами як читання – переживання культурного тексту. До основних завдань метакритики можна віднести: вивчення співвідношення авторського наміру з історичним наративом, аналіз самого акту інтелектуального твору, дослідження ролі автора, що одночасно виконує функції письменника та інтерпретатора, у процесі історіописання; розгляд презентацій авторських текстів у взаємозв'язку зі сприйняттям читачів.

Усе більш помітне місце в сучасній інтелектуальній історії займає інтенсивний мікроаналіз, будь-то аналіз конкретного тексту або ситуації, окремої творчої особистості або міжособистісних стосунків в інтелектуальному середовищі. Персоналізований підхід є традиційно пріоритетним в історії думки та науки, не кажучи вже про історію художньої творчості, оскільки не підлягає сумніву видатна роль особистісного початку у цих галузях людської активності.

Таким чином, нова інтелектуальна історія – порівняно молода дисципліна, яка виступає в рамках міждисциплінарної взаємодії, що дозволяє повною мірою використати евристичний потенціал кожної з наук, що входить до її зору. Саме такий підхід може дати новий виток розвитку не лише гуманітарним дисциплінам, а й науці загалом.

2. Артур Онкен Лавджой: проблематика історії ідей

Артура Онкена Лавджоя (1873–1962) називають батьком-засновником інтелектуальної історії, яка ототожнювалася ним з історією ідей. Він концептуалізував методологічний підхід, який дозволяє визначити, яким чином ідеї розвивалися з плином часу. Мета А. Лавджоя полягала в осягненні динаміки історії, простеженні закономірностей історичного розвитку, виявленні та дослідженні ідей-одиниць, які є рушійними силами історії.

Інтелектуальна історія зосереджується на вивченні інтелектуалів, інтелектуальної думки, ідей та патернів, їх розповсюдження у часі та просторі. Подібне широке визначення має на увазі різноманітність підходів до визначення проблемного поля. Наприклад, дослідник П. Гордон проводить диференціацію «інтелектуальної історії» та «історії ідей», вказуючи, що ці терміни часто є взаємозамінними. У той самий

час інтелектуальна історія є еклектичною як у методі, так і в предметі, отже, формування єдиного універсального її визначення є неможливим. Вона зосереджується на дослідженні того, як різні ідеї відображають культурний або історичний контекст, в якому вони знаходяться.

Історія ідей безпосередньо концентрується на дослідженні великомасштабних концепцій у міру їх появи, поширення та перетворення в ході історії. Історик ідей прагне організувати історичний наратив навколо однієї основної ідеї, а потім простежити її розвиток, метаморфози та прояви у різних контекстах та часах. Класичним прикладом подібного є методологія А. Лавджоя, що дозволяє виявити подібні риси мислення, «вічні» проблеми та концепти, незважаючи на контекстуальні відмінності.

А. Лавджой зосередився на вивченні західної спадщини, звертаючись до канонічних мислителів і письменників, набору літературних, наукових, богословських та філософських праць. Концентруючись на дослідженні класичних текстів, він не приділяв уваги біографічним аспектам, щоденниковим записам, епістолярній спадщині досліджуваних авторів, що стало об'єктом критики з боку багатьох вчених, наприклад, К. Скіннера. Він стверджував, що А. Лавджой не має справу з фактичним використанням ідеї в її лінгвістичному контексті і тому може випустити з уваги її історичне значення, ігнорує дії та наміри, створюючи в уяві історію не ідей, а абстракцій.

Історіографічні погляди А. Лавджоя формувалися як альтернатива панівним у його час у США історичним концепціям; його не влаштовували ні гегелівська парадигма, яка пояснювала історію розвитком духу, ні її варіації, ні соціоісторизм Д. Дьюї. Методологічний холізм А. Лавджоя, який спирався на дарвінівську теорію еволюції, став однією з основ розуміння динаміки історичного процесу. Він також розділяв концепцію сформованого в 1920 р. критичного реалізму, згідно з яким пізнавальне співвідношення суб'єкта та об'єкта опосередковане ментальними образами, а будь-яке знання зовнішнього світу є репрезентативним, оскільки фізичні речі та їх образи мають різну просторову та темпоральну локалізацію.

Починаючи з 1919 р. А. Лавджой говорив про створення нової дослідницької програми – «історії ідей», у 1923 р. він заснував «Клуб історії ідей» в університеті Дж. Хопкінса, а в 1940 р. опублікував перший випуск «Журналу історії ідей».

Звернемося до його дослідницької програми. Під історією ідей А. Лавджой розумів щось одночасно і специфічне, і менш вузьке, ніж

історія філософії. Інтелектуальна історія, за його словами, є аналітичним і критичним дослідженням природи, становлення, розвитку, поширення, взаємодії та впливу ідей, які були породжені, розглянуті та трансльовані поколіннями людей.

Історія ідей, за А. Лавджоєм, зосереджується на дослідженні думок та ідей, поширених у суспільстві, що становлять спільний інтерес для людини, для того, щоб визначити, як вони виникли, об'єднувалися, взаємодіяли або протидіяли один одному, як вони були пов'язані з уявою, емоціями та поведінкою – «хоча це і не вся галузь знання, яку ми називаємо історією... але вона є її центральною та найважливішою частиною». Незважаючи на те, що постійні або змінні умови людського життя, збіг обставин є важливими факторами історичного процесу, в центрі інтелектуальної історії А. Лавджоя стоїть людина. Вивчення історії думки передбачає під собою дослідження інтелектуальних процесів, у яких виявляються прояв симпатій до того чи іншого типу концепції або образу, метафізичний пафос, а також упередженість, зумовлені особистими або груповими інтересами, ідеями, які розкривають власну природну логіку розвитку.

У заявленій А. Лавджоєм програмі проглядаються необхідні передумови для всеосяжного перетворення інтелектуальної історії. Так, однією зі складових роботи історика ідей він вважав філософську семантику – вивчення ключових слів і виразів, характерних для будь-якого історичного періоду або ідейної течії, з тим, щоб прояснити їх двозначності, виявити різні смислові відтінки і досліджувати, яким чином неясні асоціації, які виникають з цих двозначностей, впливають на розвиток доктрин або прискорюють процес перетворення одного способу думок в інший, можливо на протилежний. Реалізація динамічного потенціалу історії ідей передбачала вирішення складних завдань: розуміння того, як виникають і поширюються нові переконання та інтелектуальні форми, висвітлення психологічної природи процесів, що впливають на зміни популярності та впливовості тих чи інших ідей, з'ясування – по можливості – того, як концепції, які домінували або переважали в одному поколінні, втрачають свою владу над розумами людей і поступаються місцем іншим.

Історія ідей багато в чому орієнтується на предмети і результати досліджень інших відділів історії думки, проте способи інтерпретації є іншими, оскільки історія ідей встановлює нові зв'язки, розглядаючи предмети під особливим кутом зору. У «Журналі історії ідей» А. Лавджой охарактеризував ідею так: це не лише потужна, але й уперта річ; вона має свій власний «особливий рух»; історія думки, з одного боку, являє собою історію руху та взаємодії людської природи і, з

іншого боку, історію специфічної природи та впливу ідей, які існували в умах людей.

Ідеї являють собою синтез спільності та різноманітності. По-перше, вони виявляються в різних областях історії людського мислення і почуттів. По-друге, переважання певних ідей не створює одноманітності думок, оскільки інтелектуальні та емоційні реакції людей були дуже різноманітні.

У цілому А. Лавджой прагнув виявити приховану структуру, яка пов'язує та організує західну думку. Ідея в інтелектуальній історії є визначеною та експліцитною, яка полягає в єдиному специфічному припущенні або «принципі», проголошеному більшістю значних європейських філософів на ранніх етапах становлення європейської філософії.

Мета журналу, у свою чергу, полягала в тому, щоб сприяти встановленню ефективних зв'язків між різними, але взаємозалежними областями історії. А. Лавджой поділяв прагматичний погляд на історію з Д. Дьюї. Він вважав, що історія необхідна, оскільки вона є основою всього мислення: «...для всіх систем знань, за винятком згаданого хибного сенсу, – вся наука і весь практичний розум – спираються на історію». Іншими словами, історичні відомості виступають як колективний образ для стабілізації загальних знань та забезпечення основи для мислення.

Основна проблематика журналу була сформульована А. Лавджоем таким чином:

1. Дослідження впливу класики на сучасне мислення, впливу європейських традицій і творів на американську літературу, мистецтво, філософію та суспільні рухи.

2. Вивчення впливу філософських ідей у літературі, мистецтві, релігії та суспільній думці, включаючи вплив поширених загальноприйнятих концепцій на стандарти смаку та моралі, а також освітні теорії та методи.

3. Дослідження впливу наукових відкриттів і теорій у суміжних галузях думки та філософії; культурних наслідків наукових відкриттів.

4. Вивчення історії розвитку та впливу окремих ідей або доктрин, таких, як еволюція, прогрес, примітивізм, різні теорії людської мотивації та оцінки людської природи, механічні та органічні концепції природи і суспільства, метафізичний та історичний детермінізм та індетермінізм, індивідуалізм та колективізм, націоналізм та расизм.

На думку А. Лавджоя, кожна область історичного дослідження має на увазі елементи історії ідей. Проте внаслідок спеціалізації,

характерної для розвитку історичної науки XIX–XX ст., різні галузі історії стали ізольованими. Подібна спеціалізація була, з одного боку, необхідна для прогресу історичного знання та вдосконалення спеціальних наукових методів дослідження, але, з іншого боку, стала перешкодою для нього, оскільки предметна диференціація в більшості випадків не відповідає реальному розмежуванню досліджуваних явищ. Історичні процеси не протікають у замкнених системах, які відповідають офіційно встановленим підрозділам університетських факультетів; навіть якщо вони логічно поділяються на різні типи, вони перебувають у постійній взаємодії. А ідеї – це найдинамічніші явища у світі: категорії, постулати, діалектичні мотиви, «священне слово», настрої, думки або доктрини, що з'являються в одній із умовно виділених областей історії, переходять у дюжину інших.

Інтелектуальна історія безпосередньо пов'язана з такими областями людського знання: історією філософії, науки, фольклору, деякими аспектами етнографії, елементами історії мови, особливо семантикою, історією релігійних вірувань і богословських учень, історією літератури окремих народів, порівняльним літературознавством, зосередженим на вивченні міжнародних інтелектуальних відносин, тенденцій думки та смаку, літературної моди, історією мистецтв, економічною історією та історією економічної теорії, історією освіти, політичною та соціальною історіями, соціологією знання. Істотні розбіжності, що виникають між цими областями, за А. Лавджоєм, є штучними та випадковими, не відповідними лініям розбіжностей у досліджуваних історичних явищах. На нинішньому етапі розвитку, принаймні деякі з цих демаркаційних ліній позначених дисциплін зникають. Вони руйнуються, тому що проблеми, початково поставлені у традиційних рамках тієї чи іншої дисципліни, виявляються нездатними отримати адекватну і точну розробку, не виходячи за чітко окреслені межі.

Іншими словами, диференціюється історіографія, але аж ніяк не історичний процес, і ця невідповідність між процедурою та предметом у кращому випадку призводить до серйозних прогалин у вивченні історії, а в гіршому – до явних помилок та спотворень. Таким чином, у період сьогодення необхідно прагнути до кореляції між дисциплінами, які А. Лавджой відніс до галузі інтелектуальної історії, а також до формування міждисциплінарних зв'язків. У даний час вчений повинен, з одного боку, враховувати матеріал, що лежить у галузі його досліджень відповідно до конвенційних кордонів, а з іншого – матеріал, що знаходиться в інших розділах. Але жодна людина,

очевидно, не може бути компетентною у багатьох сферах навіть історії.

Компетентне дослідження у більшості історичних областей передбачає також знання історії розвитку та поширення філософських ідей, методів філософського дослідження. В історії філософії можна виявити загальний початковий сюжет, фундаментальні ідеї, панівні переконання, які виявляються в інших галузях інтелектуальної історії. Як зазначав А. Лавджой, більшість сучасних істориків літератури та науки визнають, що філософські концепції справили значний вплив на твори авторів, тому вони змушені досліджувати дані системи, щоб викласти їх.

У своїй праці «Великий ланцюг буття: історія ідеї» (1936) А. Лавджой стверджував, що у Середні віки і до кінця XVIII ст. філософи, вчені та більшість освічених людей дотримувалися концепції Великого ланцюга буття, складеного з нескінченної кількості ланок, що розташовуються в ієрархічному порядку від найнижчих видів існування до найвищого можливого роду істот – Абсолюту. Подібна концепція природи Всесвіту вплинула на західну думку, особливо в рамках неоплатонізму і течій європейської філософії XVII–XVIII ст.

Прагнучи визначити ідеї-одиниці, що становлять цю концепцію, А. Лавджой зосередився на припущенні, що Всесвіт являє собою повну форму, концентруючись на дослідженні одного з принципів, що становлять Великий ланцюг буття, – принципу достатку, що сягає філософії Платона і фігурує упродовж усього становлення філософської думки, від Платона та Абельяра до Лейбніца та Спінози. Цей принцип має на увазі завершеність і повноту тієї послідовності форм, реалізація якої була головним предметом турботи Бога під час творення світу. Другий принцип – безперервності – є логічним наслідком принципу достатку і передбачає мислення в термінах безперервності, взаємопереходу, взаємоз'єднання. Третій принцип – ієрархії, натхненний Аристотелем, розуміється як існування ієрархічного порядку у безперервності існуючого і дозволяє розташувати речі в єдиному порядку досконалості.

У цілому, твори А. Лавджоя являють собою досить широку проблематику, включаючи теми, що знаходяться на стику історії філософії, мистецтва, літератури, садівництва, архітектури: наслідування природи як естетичний принцип, повернення до природи як принцип моральної філософії, сенс природи як естетичної норми, паралелі деїзму та класицизму. Інші есе зосереджуються на дослідженні романтизму та різних течій, що позначаються цим терміном, примітивізму та еволюціонізму.

Значну увагу в рамках «Есе з історії ідей» (1948) отримав «Утрачений рай» Дж. Мільтона. Для правильного трактування епічної поеми, на думку А. Лавджоя, необхідне комплексне міждисциплінарне дослідження, яке не може бути здійснене однією людиною без сторонньої допомоги: для цього потрібна співпраця не лише фахівців з англійської мови, а й фахівців з патристики, середньовічної філософії, єврейської літератури, протестантському богослов'ю XVI ст., французької та італійської літератури, історії науки.

«Утрачений рай» сповнений ідей, які мають розглядатися в їхніх історичних перспективах, оскільки неможливо оцінити характерні якості розуму та мистецтва поета, що виражає спільну ідею, не знаючи ідеї самої по собі, а також інших способів її вираження. Наприклад, Адам та Архангел Рафаїл обговорюють астрономічні теорії XVII ст. Щоб ідентифікувати згадані гіпотези, які досить слабо виражені Дж. Мільтоном, необхідно познайомитися з астрономічними уявленнями з часів М. Коперника до Дж. Мільтона. Тому дослідник «Утраченого раю» змушений, за природою історичного дослідження, звернутися до історії науки. Більше того, вивчаючи відповідні астрономічні тексти, прагнучи зрозуміти існуючі теорії, дослідник може зробити новий внесок в історію астрономії, що представляє інтерес для тих, хто не знає Дж. Мільтона і байдужий до астрономічних думок Архангела Рафаїла.

Подібний підхід можна використовувати відносно історії наукових концепцій. Як вказував А. Лавджой, поки що не існує історично та філософськи значущого опису розвитку ідеї еволюції до того, як Ч. Дарвін використав цей термін у його вужчому сенсі – як теорії перетворення видів. Відтак, основним напрямком розвитку історії ідей є широкомасштабна запланована та чітко сформульована співпраця. Однак, на думку А. Лавджоя, повноцінна співпраця, необхідна для цих та багатьох інших моментів історіографії ідей, багато в чому залишається недосяжною.

У цілому, підхід А. Лавджоя полягав у дослідженні універсальних ідей-одиниць, що функціонують упродовж усього становлення знання і використовуються як складові елементи у більш складних конструкціях теорій та різних учень. Тим самим ідейні комплекси та системи, самі по собі, ставали матеріалом, на основі якого відокремлювалися ідеї-одиниці. Головне завдання історика ідей полягало у пошуку початкових проявів деякої концепції або припущення у тій чи іншій філософській або релігійній системі, у науковій теорії, літературі та мистецтві, описі її маніфестацій на всіх стадіях історичного розвитку. Подібний повномасштабний проєкт

потребує застосування міждисциплінарного підходу, використання широкого спектра філософської, релігійної, класичної літератури, історії, філософії історії, а також історії та досягнень природничих наук. У той же час історія ідей пов'язана з діями «розуму людини», і тому її основне завдання – сприяти більш ефективному взаємному збагаченню галузей інтелектуальної історіографії та діяльності.

3. Історична репрезентація та метаісторія в концептуальних побудовах «нової інтелектуальної історії» Хейдена Уайта

У 1970-ті рр. в межах лінгвістичного повороту почала формуватися «нова інтелектуальна історія». Предметом цього напрямку є тексти, що відображають елітну, інтелектуальну та історіографічну думку певної доби. «Нова інтелектуальна історія» особливу увагу приділяє дискурсивній практиці історика, способам побудови та вираження його думок, які інтерпретуються як наратив.

Засновником та визнаним лідером даного напрямку є *Хейден Уайт* (1928–2018). Історик за освітою, він звернувся до проблеми створення історії, оскільки її написання та причини вивчення минулого більше привертали його увагу, ніж саме вивчення минулого. До Х. Уайта історіописання обмежувалося перерахуванням великих істориків минулого та коротким викладом їх репрезентацій, при цьому історичні тексти ніколи не були проаналізовані на лінгвістичному рівні.

Х. Уайта цікавило минуле як проблема. На його думку, «ідея історії» має залишатися незакінченою, відкритою і фрагментарною. Мета історичних досліджень полягає у виявленні специфічних особливостей досліджуваної речі, а не абстрактних властивостей, що дозволяють включити її до складу класу явищ. Мета історичного дослідження полягає у реконструкції минулого, яка може бути досягнута на основі подвійного конструювання: сьогодення, від якого йде запит, та минулого, що виступає як можливий об'єкт дослідження.

Х. Уайт розглядав «історичний факт» як «подію у процесі опису», тобто як лінгвістичну чи дискурсивну вигадку. Проводячи дефініцію історичного факту та історичної події, вчений під історичним фактом розумів концептуальне конструювання думки і фігуративне в уяві того, що сталося. Історичний факт існує лише у думці, мові чи дискурсі. Подія – це те, що відбулося в реальності і було відображено в документальних джерелах. Факти конструюються, а події відбуваються. Усі історичні факти є подіями, але не всі історичні події є історичними фактами. Однак Х. Уайт не говорив про те, що події можуть існувати виключно лінгвістично, відзначаючи, що історичні факти створюються на основі документів, якщо бути точними, вони не

приходять як дані або представлені як факти у документальному записі.

Х. Уайт погоджувався з вченням Н. Фраєм щодо того, що історія є вербальною моделлю послідовності подій, зовнішньою по відношенню до розуму історика. Історичні структури та процеси відрізняються від своїх оригіналів, тому що людина не може побачити минулу реальність, щоб зрозуміти, чи адекватно історик її репрезентував. По-перше, Х. Уайт розглядав історію як конструкт, створений на Заході, тоді як інші культури співвідносили своє минуле способами, що відрізняються від цієї моделі історичного шляху. По-друге, він говорив про сконструйований характер моделі історичного процесу. Різні історики підкреслюють різноманітні аспекти одного і того ж історичного поля, одного і того ж набору подій, тому що вони дійсно бачать різні об'єкти в цьому полі, умовно групуючи їх у різні класи та види історичного досвіду, розглядаючи взаємовідносини між ними у різних термінах відповідно зі структурою оповіді. Історик може розповісти різні типи історій про один і той же набір подій без будь-яких порушень критеріїв істинності на рівні репрезентації фактів. Таким чином, Х. Уайт звертав увагу на сконструйовану природу історичних оповідань, зміст яких швидше можна винайти, ніж виявити.

Минуле з погляду сьогодення є місцем фантазування, занепокоєння, надії, жалю. Оскільки минуле доступне лише в непрямому і фрагментарному вигляді, у створюваній репрезентації дослідник «поповнює» його за допомогою уяви, виявляючи причини і мотиви, яких бракує в історичних відомостях. «Історики, звісно, можуть надихатися мрією про істинну та закінчену картину минулого і в міру сил створювати її. Вона завжди залишається ідеалом, а не реальністю». З точки зору Х. Уайта, не існує нерелятивістських інтерпретацій історичної реальності, оскільки кожна із них опосередкована видом мови, за допомогою якої історик пропонує свій оригінальний опис історичного поля, пріоритетний до будь-якого запропонованого аналізу, пояснення чи інтерпретації. Тим самим інтерпретації визнаються рівними, релятивістськими, але обмеженими мовою.

Історичне минуле створює свого роду простір, в якому здійснюється взаємодія. Якщо покоління не може знайти будь-які «форми та образи», адекватні потребам і бажанням у моделях, які пропонує існуюча культура, воно відвернеться від своєї історичної культури, щоб створити іншу, обравши інше минуле. Цей процес

ретроспективного конструювання предків є тим, у чому проявляється історична свідомість.

Звертаючись до проблеми розрізнення між реальним і уявним, Х. Уайт відзначав, що будь-яке минуле, що складається з подій, процесів, структур, які вже не сприймаються, може бути репрезентовано в дискурсі за допомогою уяви. Для уявлення того, «що справді трапилося в минулому», історик спочатку повинен префігурувати як можливий об'єкт знання весь набір подій, що відображаються в документах. Префігуративний акт – це поетичний акт, оскільки він докогнітивний, некритичний і є конститутивним елементом структури, що відображається в словесній моделі, запропонованій істориком як репрезентація та пояснення того, «що справді сталося» в минулому. У подібному поетичному акті історик створює власний об'єкт аналізу та визначає модальність використовуваної концептуальної стратегії.

У той самий час Х. Уайт практично не розглядав сутність історичної дійсності. Він вважав, що історичне поле набуває сенсу, коли історик його префігурує, тобто створює його у своїй уяві. Таким чином, префігурація, насамперед, є актом уяви.

Х. Уайт зазначав, що репрезентації істориків є «літературними» (поетичними та «риторичними»), тобто відмінними від наукового дискурсу. З погляду дослідника, історія не є і ніколи не буде наукою.

Х. Уайт також говорив про проблему відмінностей між історією та художньою літературою. На його думку, їх слід розглядати в термінах різниці між дослідженням, спрямованим на створення істини, та дослідженням, створеним для того, щоб забезпечити доступ до реального. Історичне дослідження не обумовлено проблемою реальності минулого, оскільки є даністю і забезпечує можливість історичного дослідження. Разом з тим слід зазначити, що Х. Уайт не звертав уваги на те, що художній твір насамперед спрямований на публіку, і пропонує якийсь художній образ світу, не будучи при цьому спробою пізнання минулого. Літературний твір вигаданий, тоді як історичний твір ґрунтується на історичних подіях.

Проблема метаісторичного базису історичних робіт розглядається в «Метаісторії» – одній з великих робіт, які серйозно вплинули на розвиток історичної науки та стимулювали розвиток дискусій щодо проблем, які вона порушує. Насамперед, «Метаісторія» вчить тому, що розуміння сказаного в історичному джерелі та в історичному творі можливе лише при розумінні того, як це сказано.

У роботі Х. Уайт прагнув концептуалізувати поетику історичного твору. Поетика, що вказує на художній аспект історичного твору, розглядається ним як певний постійний спосіб мовного використання,

за допомогою якого об'єкт дослідження трансформується у суб'єкт дискурсу. За словами Х. Уайта, літературність історії є парадигмою, яка функціонує як метаісторичний елемент у всіх історичних роботах. Розповідь – це процес поесису, тобто створення історії як сліду існування в часі. Таким чином, метаісторія в його розумінні представлена поетикою історичного тексту, риторичним аналізом історичного письма, теорією історіографічного стилю.

При аналізі історичних інтерпретацій як вербальних структур Х. Уайт пропонував використовувати тропологію, що розглядається як теорія перетворення (*figuration*) та дискурсивної побудови сюжету, за допомогою яких історики надають подіям статус факту та наділяють їх змістом. Тропология являє собою теоретичне пояснення вигаданого дискурсу та способів, за допомогою яких різні тропи створюють образи та зв'язки між ними за допомогою уяви.

Х. Уайт, слідуючи за Дж. Віко, виділив чотири основні тропи: Метафору, Метонімію, Синекдоху та Іронію. Ці тропи забезпечують характеристику об'єктів у різних типах непрямого або фігуративного дискурсу. Х. Уайт зазначав, що тропи функціонують не тільки як фігури мови, але й як фігури думки і виступають як ідентичні або аналогічні когнітивним формам свідомості. Іронія, Метонімія та Синекдоха – це типи Метафори, що відрізняються одна від одної за типом редукцій або інтеграцій, які вони обумовлюють на буквальному рівні свого значення та за типом прояснень, для яких вони призначені на фігуративному рівні. Метафора репрезентативна, Метонімія редукціоністична, Синекдоха інтегративна, Іронія негативна.

Х. Уайт згоден з П. де Маном, який розглядав риторику як теорію тропів і як один із способів наділення фактів значенням. Значення створюються за допомогою репрезентацій у мові, яку варто розглядати як поєднання слів, що виражається в образах, фігурах і знаках, а не як те, що міститься в речах і словах. Наголошуючи на прагматичному характері риторики, Х. Уайт, під впливом ситуаційної логіки К. Поппера, закликав до розвитку ситуаційного мислення, тому що «істина завжди абстрактна». Історія не забезпечує людство будь-якими відповідями, але вона дає практику ситуаційного мислення, оскільки демонструє різні типи ситуацій, обмежених у часі та просторі. Таким чином, історія вчить мислити ситуаційно.

З точки зору Х. Уайта, історичні пояснення завжди ґрунтуються на різних метаісторичних передумовах природи історичного поля, які породжують різні уявлення про тип пояснення, що використовується в історичному аналізі. Професійна історіографія передбачає використання власної метамови для характеристики репрезентації

об'єктів дослідження як певного типу. Відповідаючи на критику Г. Іггерса, який заперечував «Метаісторію» через наявність певного типу метамови, використаної для характеристики репрезентацій істориків, Х. Уайт наголошував, що історіографічні дебати часто зосереджені навколо питань про класифікацію феноменів та типів пояснення, але критичний підхід до історії історичного письма повинен розмежовувати феномени минулого з одного боку, і репрезентації цих феноменів в історичному оповіданні – з іншого.

Історії включають у себе глибинний структурний зміст, поетичний і лінгвістичний за своєю природою, що виступає «в якості некритично прийнятої парадигми того, чим має бути саме «історичне» пояснення». Це є метаісторичною парадигмою, яка функціонує у всіх історичних роботах.

Метаісторія ставить такі питання на кшталт: «Яка структура цього типу історичної свідомості? Який епістемологічний статус історичних пояснень, який можна порівняти з іншими типами пояснень, що можуть бути запропоновані щодо використовуваних істориком даних? Які можливі форми історичної репрезентації та яка її основа?». З того моменту, як події історії зафіксовані, наведені в дослідженнях, свобода творця історії полягає у можливості вибору, який він здійснює в культурно схвалюваних сюжетних типах, за допомогою яких різні події наділяються фігуративним значенням.

Х. Уайт зазначав, що різниця між історією та метаісторією є неясною. Метаісторія є синонімом спекулятивної філософії історії. В історичній теорії, як вважають, пояснення протистоїть інтерпретації, тому що воно є видимим елементом кожної правильної історії. У метаісторії, навпаки, пояснювальні та інтерпретативні елементи оповіді пов'язані та змішані таким чином, щоб розчинити їх або у репрезентації того, що сталося, або у поясненні, чому сталося саме так.

На метаісторичному рівні історія та спекулятивна філософія історії виявляють спільні витоки у будь-якій спробі зрозуміти сенс історії загалом. Відтак, вони помітні у засобах висловлювання, але не у змісті. В історії конструкція витісняється у внутрішнє оповідання, а «отримані» дані займають привілейоване становище у самій історії. У спекулятивній філософії (метаісторії) на перший план виноситься концептуальна конструкція, яка систематично обґрунтовується за допомогою даних, що використовуються насамперед для ілюстрації або прикладу. Відтак, кожна філософія історії містить у собі елементи власне історії, так само як і кожна власне історія містить у собі елементи цілком сформованої філософії історії. Філософ історії прагне

не тільки зрозуміти, що трапилося в історії, але також визначити критерій, за допомогою якого він може знати, що розуміє її сенс.

Х. Уайт вважав, що не існує теорії історії, яка була б незаперечною для аудиторії через адекватність її як моделі пояснення даних, що містяться в оповіданні, оскільки в історії не існує способу попереднього встановлення того, що вважатиметься «даними» та «теорією», яка «пояснює» те, що ці дані «означають». У свою чергу, не існує жодної угоди з приводу того, що буде вважатися власне «історичними» даними. Вирішення цієї проблеми вимагає метатеорії, яка встановить на метаісторичному рівні різницю між «природними» та «історичними» явищами.

Розглядаючи метаісторичний рівень, Х. Уайт наголошував, що він не складається з теоретичних понять, які використовуються істориками, оскільки вони порівняно легко ідентифікуються на «поверхні тексту». Натомість Х. Уайт пропонував розрізнення трьох типів стратегій, які можуть застосовуватися істориками для отримання різного роду «ефекту пояснення»: пояснення за допомогою формального доказу (formal argument), пояснення за допомогою побудови сюжету (emplotment) та пояснення за допомогою ідеологічного підтексту (ideological implication).

Під поясненням у вигляді побудови сюжету Х. Уайт розумів надання «сенсу» історії з урахуванням встановлення типу історії, в межах якого послідовність подій розкривається як історія певного типу. Х. Уайт, слідуючи за М. Фраєм, виділив чотири типи побудови сюжету: Роман, Трагедія, Комедія та Сатира. Використовуючи аналіз С. Пеппера, Х. Уайт виділив чотири парадигми форми, які може набувати історичне пояснення, яке розглядається як дискурсивний доказ: Формістську, Організаційну, Механістичну та Контекстуалістську. Ідеологія в історичному описі відображає етичний елемент у позиції історика відносно природи історичного знання та висновків. Під терміном «ідеологія» дослідник мав на увазі «набір розпоряджень для вибору соціальної практики та дії відповідно до неї». Наслідуючи аналіз К. Манхейма в «Ідеології та утопії», Х. Уайт запропонував чотири основні ідеологічні позиції: Анархізм, Консерватизм, Радикалізм та Лібералізм.

Х. Уайт розглядав ідеологію як центральну проблему інтелектуальної історії, пов'язану зі значенням, його виробництвом, розповсюдженням у різних історичних епохах. Ідеологічний зміст специфічної історичної точки зору залежить не стільки від типу дискурсу, в якому воно описується, скільки від домінуючої сюжетної структури, обраної для здійснення подій у визнаному типі історії.

Учений вважав, що етичний вимір історичного твору знаходить свій відбиток у типі ідеологічного підтексту, з якого об'єднуються естетичне сприйняття і когнітивна операція. Цитуючи пізнього І. Канта, Х. Уайт наголошував, що історії слід розглядати виключно на основі морально-естетичної цінності, але баланс між ними досить важко виявити.

Погоджуючись з точкою зору Д. Мозеса, згідно з якою «історичне» слід розглядати як «етичне», Х. Уайт, проте, говорив про необхідність міркування взаємодії історичного та етичного. Історичне минуле є етичним у тому сенсі, що його об'єкт (жорстокість, втрата, подія, смерть) викликає в індивідах тип двоїстих почуттів про нас як про інше, які виникають у ситуаціях, що вимагають вибору та дії. Для дослідження подій цього типу необхідно розглянути етично багаті традиції літературного вираження. Визнаючи роль етики та моралі в історичному творі, Х. Уайт говорив про необхідність розмежування цих понять, традиційно пов'язуючи мораль із встановленими нормами співіснування людей, а етику як таку, що задає принципи існування з іншими (милосердя, справедливість, самовладання тощо).

Ще одним аспектом метаісторії є особистість автора, яка включається до дискурсу як дійова особа у процесі надання форми, оскільки без суб'єкта дискурс стане неперсоналізованим. Мова також може виступати як елемент метаісторії. Не можна сказати, що будь-який наведений текст може самостійно «закликати» цілий світ його походження або наведений набір подій може відроджувати світ у всій його повноті. Історики використовують деяку версію теорії мови для трансляції значень через історичний континуум для створення сенсу.

Отже, як представник нової інтелектуальної історії Х. Уайт розглядав проблеми розповіді в історії, зв'язку мови з історичною репрезентацією. Слід зазначити поєднання моментів впливу класичної та посткласичної філософії на формування його концепції. Перебуваючи під певним впливом поглядів І. Канта, Х. Уайт виходив за її рамки, звертаючись до філософських поглядів Ф. Ніцше, теорії історичної уяви Р. Дж. Коллінгвуда, концепції історичного наративу Л. Мінка. Розмірковуючи в межах аналітичної наративістської філософії історії, він наголошував на лінгвістичній обумовленості історичних репрезентацій. Учений зводив історичну реальність до тексту, представляючи історію як вербальну оповідну структуру, яка виступає як сконструйована модель минулої реальності. Тим самим репрезентація представляється непрямою, здійснюваною у вигляді розповіді. Історична репрезентація не відтворює раніше існуючу реальність, тому безпосередньому конституюванню передусь

префігурація – створення об'єкта дослідження у свідомості історика. Мова пропонує різні варіанти конструювання та фіксації об'єкта, отже, існує можливість необмеженої кількості інтерпретацій та наділення значенням. Будь-яка історія передбачає метаісторію, яка є набором переваг і прихильностей історика, які вносяться в будь-яку інтерпретацію на естетичному та етичному рівнях. Х. Уайт у рамках наративістського підходу заперечував науковий статус історії, підкреслюючи її тісні зв'язки з літературою та неможливість створення єдиного ідеалу ясності, логічної послідовності та термінологічного апарату.

Подібне уявлення історії Х. Уайтом дозволяє говорити про певну спорідненість спрямованості його концепції з постпозитивізмом, структуралізмом та постструктуралізмом. Із постпозитивізмом його пов'язує використання стратегії ситуаційної логіки (К. Поппер) та визнання можливості побудови історично змінюваних одне одного та складно структурованих моделей історичної оповіді, тобто некумулятивного розвитку історіографії. Сприйняття спадщини структуралізму проявляється у поданні історії як структури (особливо в межах «Метаісторії»), у зведенні історіографічного дослідження до аналізу структур, що виникають у полі історичної уяви. Вплив постструктуралізму виражається в інтересі до риторики та сюжетних типів, що пов'язують певні історичні події та значення.

Розгляд філософії Х. Уайта лише як продовження лінії класичного теоретизування епохи модерну або ж постмодерністської філософської парадигми не є безперечним. Швидше можна говорити про поєднання в його творах розумових ходів, витриманих на кшталт як класичної, і посткласичної (зокрема і радикально постмодерністської) думки. На тлі пошуку синтетичного варіанта міждисциплінарного бачення практики історіографії (на основі матеріалу історії, філософії та літератури) у його концепції присутні безліч впливів. Оскільки основний інтерес Х. Уайта пов'язаний з розумінням історії як тексту, проблемами оповіді та його створення, найбільш очевидною є спорідненість його побудов з таким варіантом посткласичної думки, як наративна аналітична філософія історії, що ґрунтується на лінгвістичному повороті, що загалом не виключає також постпозитивістських, структуралістських та постструктуралістських елементів впливу на його концепцію.

4. Особливості методології «інтелектуальної історії» на сучасному етапі розвитку історичної науки

Наприкінці XX – на початку XXI ст. спостерігаються нові тенденції у розвитку світової історичної думки. Найбільш знаменною з них є поступове перенесення уваги дослідників з так званих «соціальних структур» (економічних, соціальних та інших процесів) на внутрішні – свідомі. Унаслідок цього в полі зору істориків опинилися індивідуальна та колективна свідомість, ментальність, а просторові рамки звузилися до рівня мікропроцесів – дослідження особистостей, невеликих груп та спільностей щодо предмету сприйняття та відображення ними суспільного оточення, реакції на нього. Звертаючись до сфери свідомості, ідей, ментальності, історики опинилися у світі духовних феноменів, культури, ідеології, вивчення яких потребує нових методологічних підходів та інструментарію. Саме у цьому напрямі підштовхував методологію історії постмодернізм. Історичне знання стає більш зверненим до людини та її різноманітних спільнот, а соціальні процеси віддаляються на другий план, щоб перетворитися на фон, з яким співвідноситься кожне окреме життя або груповий досвід. Історія дробиться на різноманіття індивідуальних та групових історій, де точкою відліку стає свідомість, ідеї та культура. Подібний стан сприяв розвитку методологічних дискусій, пошуку стратегій пояснення історичних подій.

Сучасна історіографічна ситуація дедалі частіше та впевненіше характеризується як постмодерністська. Одним із найпомітніших знаків змін стало інтенсивне використання в історичних роботах джерел літературного походження за допомогою теорій та методів, запозичених із сучасного літературознавства.

Постмодерністська парадигма, яка перш за все захопила панівні позиції в сучасному літературознавстві, поширивши свій вплив на всі сфери гуманітарного знання, поставила під сумнів основ історіографії: 1) саме поняття про історичну реальність, а з ним і власну ідентичність історика, його професійний суверенітет; 2) критерії достовірності джерела (розмивши кордони між фактом і вигадкою) і, нарешті, 3) віру у можливість історичного пізнання та прагнення об'єктивної істини.

У сучасній інтелектуальній історії переважає прагнення поєднати зусилля всіх тих фахівців, чиї професійні інтереси пов'язані з дослідженням різноманітних видів творчої діяльності людини, включаючи її умови, форми та результати. Хоча це й не заперечує існування більш поміркованих версій «інтелектуальної історії», обмежених вивченням виключно інтелектуальної сфери свідомості, зокрема визначних осіб минулого.

Слід згадати про трирівневу структуру дослідження у рамках «інтелектуальної історії», запропоновану французьким істориком *Жаком ле Гоффом* (1924–2014). Вона включає такі рівні: 1) історія інтелектуального життя, що є «вивченням соціальних навичок мислення»; 2) історія ментальностей, тобто колективних «автоматизмів» у свідомості; 3) історія ціннісних орієнтацій («етика людських бажань та прагнень»). «Інтелектуальні історики» намагаються подолати опозицію між «зовнішньою» та «внутрішньою» історією ідей і текстів, між їх змістом і контекстом. Історії наук, наприклад, властива тенденція зосереджувати увагу не на готовому знанні, а на діяльності, пов'язаній з його «виробництвом», не стільки на доктринах і теоріях, скільки на вивченні проблем, які стояли перед ученими.

Представники сучасної «нової інтелектуальної історії» концентрують увагу на феномені самого «історичного тексту» та його сприйняття читачем. Вони прагнуть досліджувати історіографію за допомогою аналізу якісних змін у свідомості істориків, їх практику історіописання, культуру творчості. Значне місце в сучасній інтелектуальній історії займають історія філософії, науки, політичної думки, біографістика тощо. Інтелектуальна історія орієнтована на реконструкцію історичного минулого кожної з областей і форм знання (включаючи доннаукові та паранаукові) як частини цілісної інтелектуальної системи, яка на різних часових етапах переживає трансформацію.

Сьогодні інтелектуальна історія, аж ніяк не пориваючи з історією ідей, займає набагато більший дослідницький простір і не є напрямком, що спирається на якусь наукову парадигму. Більше того, небажання обмежувати спектр можливих теоретико-методологічних перспектив є цілком свідомою позицією. Зокрема, відомий англійський літературний критик і академік, професор англійської літератури та інтелектуальної історії Кембриджського університету *Стефан Колліні* (нар. 1947 р.), заперечуючи проти того, що інтелектуальна історія має дотримуватися якогось одного методу або теорії та мати єдиний концептуальний апарат, писав: «Мангеймівська соціологія знання, лавджойвська історія ідей, аналістська історія ментальностей, археологія знання Фуко – кожна із них пропонує свій власний спеціальний словник і власну теорію як єдино можливий спосіб розуміння думок минулого і кожна з них є недостатньою».

Великою мірою це пов'язано з міждисциплінарним статусом інтелектуальної історії та з існуючими розбіжностями всередині пов'язаних із нею дисциплін. Сучасна інтелектуальна історія включила

в себе дуже різномірні складові, які досі зберігають свої родові субдисциплінарні риси: йдеться не лише про традиційну філософсько орієнтовану історію ідей та ідейних систем, про історію природознавства і техніки, про історію суспільної, політичної, філософської, історичної думки, які здебільшого зводилися до їхньої «внутрішньої історії», відволікаючись від вивчення загальноісторичного контексту, але також і про ту соціально-інтелектуальну історію 1970–80-х рр., яка акцентувала соціологічний та організаційний аспект пізнавальної діяльності.

Однією з вихідних передумов сучасної інтелектуальної історії є усвідомлення нерозривного зв'язку між історією самих ідей та ідейних комплексів, з одного боку, та історією умов і форм інтелектуальної діяльності, з іншого. Ще в 1969 р. у своїй програмній статті про завдання інтелектуальної історії Хейден Уайт наголошував, що остання потребує «опори на соціальну реальність, якій їй так довго бракувало». Нині принциповим стає облік взаємодії, що існує між рухом ідей та його зовсім не абстрактним історичним «довкіллям», тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, в яких ідеї народжуються, поширюються, перевертаються, модифікуються, розвиваються. У такій перспективі мова може йти про реалізацію проєкту нової культурно-інтелектуальної історії, яка бачить своє основне завдання у дослідженні інтелектуальної діяльності та процесів у сфері гуманітарного, соціального та природничо-наукового знання у їх конкретно-історичному соціокультурному контексті.

Є й інші концепції сучасної інтелектуальної історії. Зокрема, базовою характеристикою нового підходу, під яким зазвичай розуміють сукупність деяких найбільш загальних теоретичних і методологічних принципів, що поділяються прихильниками нової інтелектуальної історії, є визнання активної ролі мови, тексту та наративних структур у конструюванні історичної реальності, і відповідно – перевага, що віддається аналізу дискурсивної практики.

Сьогодні фахівці все більше уваги приділяють тим утворенням в інтелектуальному житті минулого, які не змогли оформитися інституційно, не перетворилися на професійні види діяльності або на сучасні академічні дисципліни. Проблемно-орієнтована інтелектуальна історія прагне подолати опозицію між зовнішньою та внутрішньою історією ідей і текстів, між їх змістом та контекстом. Наприклад, в історії наук помітна тенденція зосередити увагу не на доктринах і теоріях, а на вивченні проблем, що реально стояли перед науковцями (включаючи весь спектр конвенцій, практик і стратегій, залучених до

їх постановки і вирішення), розкрити діапазон досліджуваних питань, відновити загальний інтелектуальний контекст, організаційні структури та структури знання, відображені в енциклопедіях та навчальних програмах.

Зміни відбулися й у більш традиційних областях досліджень. Значне місце в сучасній інтелектуальній історії, як і в попередніх інкарнаціях історіографічної традиції XIX ст., займають історія філософії, а також історії політичної думки, як у жанрі біографій її видатних представників, так і в протилежній перспективі – в рамках історико-антропологічних досліджень, які іноді називають «інтелектуальною історією знизу». Останні вивчають не лише «сяючі вершини», а весь різномірний інтелектуальний ландшафт того чи іншого історичного періоду. Особлива увага приділяється, з одного боку, з'ясуванню того, які саме з більш ранніх ідей сприймалися та утримувалися (нехай вибірково і непослідовно) масовою свідомістю, що не претендує на оригінальність. А з іншого боку, досліджуються шляхи та способи поширення нових ідей, зокрема через популярну літературу, насамперед у переломні періоди. Між цими двома перспективами залишається місце і для вивчення безлюдної історії ідей: наприклад, ідеї свободи, рівності, справедливості, прогресу, тиранії тощо.

Історики політичної думки сконцентрували свою увагу не на ідеях, текстах і традиціях, а на вивченні політичної мови або мов (повного політичного словника того чи іншого періоду) з метою виявити той інтелектуальний контекст, на ґрунті якого вирости великі тексти і в трансформацію якого вони зробили свій внесок. Аналогічний підхід до інтелектуальної історії полягає в аналізі політичних дискурсів.

На прикладі релігійної історії, яка сьогодні постає як одна з гілок культурно-інтелектуальної історії, добре видно, як вирішується проблема поділу сфер впливу із суміжними дисциплінами у всіх напрямках інтелектуальної історії. Релігійна історія – це не історія церкви як інституту, з одного боку, і не історія офіційної церковної доктрини – з іншого, і навіть не історія ересей та релігійних сект як якась опозиція останньої, а історія релігійної свідомості та мислення – історія поділених духовенством та мирянами вірувань та ідеалів, що задають інтерпретаційні моделі та виступають як один із вирішальних факторів орієнтації особистісної та групової інтелектуальної або квазі-інтелектуальної діяльності. Таким чином, нові тенденції пронизують усі ділянки дослідницького простору інтелектуальної історії.

Невід'ємна територія сучасної інтелектуальної історії – історія знання, історія науки і так звана дисциплінарна історія. На відміну від

традиційної історії науки, яка була історією відкриттів, що втілюють прогресивний рух людства до пізнання істини, сьогодні вона відмовляється від інтерпретації знань минулого виключно з точки зору сучасної наукової ортодоксії. Існують різні підходи до історії науки, але провідна тенденція полягає у зміні інтерналістського (або сконцентрованого на самій науці) підходу більш ширшим контекстуальним підходом, який співвідносить науку із сучасним їй суспільством. Нова історіографія науки розглядає її (та інші галузі знання) як одну з форм суспільної діяльності та частину культури, яка не може досліджуватися в ізоляції від соціального, політичного та інших аспектів інтелектуальної історії. Відбулася легітимізація не лише соціальної, але й культурної історії науки, найважливішою передумовою якої є визнання культурно-історичної детермінованості уявлення про науку та псевдо-науку, про те, чим відрізняється знання природне або наукове від соціального та культурного.

Хоча історія природознавства і техніки, залишаючись надмірно спеціалізованою, зберігає інерцію автономного плавання, вона (принаймні в одному зі своїх напрямків) поряд з історією соціального та гуманітарного знання, становить важливу частину інтелектуальної історії. Саме інтелектуальна історія орієнтована на реконструкцію історичного минулого кожної з областей та форм знання (включаючи знання донаукові та паранаукові, релігійні, естетичні) як частини цілісної інтелектуальної системи, що переживає з часом неминучу трансформацію. Вона також покликана виявляти історичні зміни фундаментальних принципів, категорій, методів та змісту пізнання, вивчати процеси становлення і розвитку наукової картини світу, стилю мислення, засобів та форм наукового дослідження – у загальному контексті духовної культури, соціально-організаційних та інформаційно-ідеологічних умов конкретної епохи.

Таким чином, сучасна історіографічна ситуація не просто відродила інтелектуальну історію, вона якісно змінила свою проблематику. Її відмінності від інших областей історіографії лежать не у винятковому володінні особливим корпусом історичних свідчень чи набором методів, а в тому аспекті минулого, який вона має на меті висвітлити. Якщо формулювати у загальному вигляді, то з точки зору внутрішньо-професійного поділу праці роль інтелектуальної історії полягає у пріоритетному вивченні когнітивного та рефлексивного аспектів минулого людського досвіду.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «інтелектуальна історія».
2. Назвіть перших авторів концепції «інтелектуальної історії». Чим відрізняється напрямок «інтелектуальна історія» від підходу «історія ідей»?
3. Розкрийте мету, предмет та методологічні засади інтелектуальної історії.
4. Назвіть засновника концепції «нової інтелектуальної історії». Обґрунтуйте його погляди щодо предмета та методу цього напрямку.
5. Охарактеризуйте основні концептуальні підходи «історії ідей», запропоновані у програмі і наукових працях Артура Онкена Лавджоя.
6. Розкрийте концептуальні побудови відродження наративу «нової інтелектуальної історії», визначені у працях Хейдена Уайта.
7. Проаналізуйте еволюцію напрямку «інтелектуальна історія» у поглядах її представників на різних етапах існування. Чим відрізняється її сучасна версія від класичної?
8. Назвіть та поясніть зміст відомих Вам концепцій сучасної інтелектуальної історії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрєєв В.* Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 17–23.
2. *Верменич Я.* Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 24–27.
3. *Зашикільняк Л.* Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 96 с.
4. *Зашикільняк Л.* Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 28–35.
5. *Зашикільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і проблеми. Львів: Вид-во Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2004. С. 24–56.
6. *Зашикільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: Вид-во «ПАІС», 2007. 312 с.
7. *Колесник І. І.* Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 36–45.

8. *Колесник І. І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern // Ейдос. Київ, 2005. Вип. 1. С. 227–245.
9. *Колесник І. І.* Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
10. *Колесников К.* Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 46–60.
11. *Приходько Я.* Текст як факт соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 77–82.
12. *Репіна Л.* Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 89–106.
13. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. С. 56–78.
14. *Сухий О.* Сучасні школи історіописання в Україні // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 21. С. 710–723.
15. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія] / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. 406 с.

РОЗДІЛ 3.

Нові напрями і підходи методології історичного дослідження

ТЕМА 7

Історія повсякденності і мікроісторія

1. Виникнення напрямку «історія повсякденності».
2. Структура та зміст поняття «повсякденність».
3. Наукові школи і підходи у дослідженні мікроісторії та повсякденності.
4. Предмет дослідження напрямку повсякденної історії.
5. Методи вивчення історії повсякденності.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Історіографія, історія повсякденності, мікроісторія, соціальна історія, усна історія, школа «Анналів».

1. Виникнення напрямку «історія повсякденності»

Історія повсякденності – галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності в її історико-культурних, політико-подійних, етнічних та конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності лежить комплексне дослідження повторюваного, «нормального» і звичного, що конструює стиль та спосіб життя у представників різних соціальних верств, включаючи емоційні реакції на життєві події та мотиви поведінки.

Ми всі живемо у повсякденному світі; повсякденні, а тому малопомітні у своїй звичності явища оточують нас, і кожен з нас вважає, що може судити про них і про предмет в цілому. Однак реконструкція повсякденності не така проста: по-перше, ця сторона дійсності дуже широка, всеосяжна, по-друге, у історика часто недостатньо джерел (або, навпаки, занадто багато), що відносяться саме і тільки до неї. Чому ж необхідне наукове знання повсякденності? Повсякденність первинна, безумовна для всіх людей, скрізь і завжди, хоча й неоднорідна, неоднакова за змістом і значенням. У розумінні

філософа вона – «природно-тілесне та особисто-громадське буття/поведінка людини, необхідна передумова і загальний компонент всіх інших форм людської життєдіяльності».

Виникнення історії повсякденності як самостійної галузі вивчення минулого – одна із складових так званого історико-антропологічного повороту. Він розпочався наприкінці 60-х рр. XX ст. разом із революцією «нових лівих» та поваленням усіх старих пояснювальних концепцій. Але ще задовго до цієї «революції духу» світова філософія почала замислюватися про значущість того, що оточує індивіда день у день. Така категорія, як «загальний здоровий глузд», прийшла від Аристотеля, Цицерона, Сенеки та Горация у філософію епохи Відродження (Микола Кузанський, Еразм Роттердамський), а потім у розуміння світу Ф. Беконом, Р. Декартом та Т. Гоббсом, яким принципи здорового глузду бачилися основою всього філософствування. Свій внесок у розуміння цього предмета зробили і прагматики XIX ст. (У. Джеймс, Ч. Пірс), так що на початку XX ст. у «здоровому розумінні» почали бачити «думки, почуття, ідеї та способи поведінки, передбачувані у кожної людини». Що ж стосовно терміну «повсякденність», то «Психопатологія повсякденного життя» З. Фрейда (1904) була чи не першою науковою книгою, до заголовку якої було винесено поняття «повсякденне життя».

Якщо упродовж століть звичайні думки, почуття, ідеї та способи поведінки вважалися лише початком для високого теоретичного мислення, то в XX ст. у західній філософії акцент поступово став зміщуватися на користь «повсякденного». Е. Гуссерль, «батько» феноменологічного напрямку, одним з перших звернув увагу на значимість культурологічного осмислення «сфери людської буденності», яку він назвав «життєвим світом». Молодший сучасник Е. Гуссерля А. Шютц запропонував відмовитися від сприйняття «світу, в якому ми живемо» як початково заданого і зосередитись на процесі складання картини цього світу у людей, виходячи з їх прагнень, фантазій, сумнівів, реакцій на приватні події, спогадів про минуле та уявлень про майбутнє.

Незадовго до Другої світової війни німецький соціолог, фундатор «соціогенетичної теорії цивілізацій» Н. Еліас звернув увагу на те, наскільки вивчення суспільства відірвалося від вивчення індивіда. У своїй статті «Про поняття повсякденності» він показував, що «структура повсякденності не має характеру більш-менш автономної структури, але є складовою структури певного соціального шару». За Н. Еліасом почали визнавати й першість у розгляді суспільства та окремих людей «як нероздільних аспектів одного складного та

постійно змінного набору взаємозв'язків». На думку сучасних інтерпретаторів його ідей, учений запровадив у світову гуманітарну науку бачення прогресу як переплетіння – на рівні повсякденного життя – різноманітних практик виховання, пізнання, праці, влади та способів їх упорядкування, закріплених різними інститутами. Вивчення цих практик стало орієнтиром для соціальних наук у повоєнний час. Н. Еліас та його послідовники спеціально вивчали процеси «оцивілізування» різних сторін повсякденності індивідів – їхнього зовнішнього вигляду та манер поведінки, намірів, почуттів та переживань, мови, етикету.

Одночасно на народження історії повсякденності вплинуло перетворення на самостійну філософську течію герменевтики. Ідеї М. Хайдеггера та його послідовника Г. Гадамера, стали методологічною основою, яке надало сенс вивченню минулого у всій його сукупності, в тому числі і всього суто простого, неяскавого, непоказного.

У зростанні інтересу до вивчення повсякденності свою роль зіграла критична теорія суспільства, створена неомарксистами Франкфуртської школи 1930–1940-х рр. (декількома яскравими філософами, які працювали у Франкфурті-на-Майні – Т. Адорно, М. Хоркхаймером та ін.), чие ставлення до соціальної реальності відрізняли виражений акцент на ролі суспільної практики, гуманізм і прагнення зрозуміти витоки появи тоталітарних форм організації суспільства. Представники Франкфуртської школи, які прагнули зрозуміти витоки тоталітаризму, вказали на організуючу роль ідеологій у структурі життя. Один із останніх представників третього покоління цієї школи Г. Маркузе показав, як сучасна західна культура з її перевагами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття, безпеки існування породжує небезпечну терпимість усіх членів суспільства, «товстошкірість», «одномірність» та проінтегрованість у всі суспільні відносини. Роботи Г. Маркузе націлили істориків та соціологів на аналіз механізмів маніпулювання свідомістю на рівні повсякденних практик.

Особливим кроком до виділення досліджень повсякденності в галузь науки була поява у 1960-ті рр. критичної соціології модерністського напрямку. Однією з її складових була теорія соціального конструювання реальності П. Бергера та Т. Лукмана. Ці соціологи першими запровадили в мову соціології поняття «повсякденний світ», поставили питання про мову «повсякденних зустрічей» (соціальних взаємодій), про шляхи «заучування типових

повсякденних дій», тим самим давши поштовх концепціям соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії тощо.

У ті ж роки американські соціологи Г. Гарфінкель і А. Сікурель показали, наскільки перспективним могло б бути вивчення не просто дій індивідів у соціальних процесах, але й роль їх переживань та думок. Це дозволило їм створити основи соціології повсякденного життя (або етнометодології), націленої на виявлення методів, якими користується людина у суспільстві для здійснення повсякденних дій через аналіз існуючих у суспільстві правил та упереджень, тлумачення «одними» людьми промов, поведінки, жестів «інших». Продовжувач ідей Г. Гарфінкеля І. Гофман в одній зі своїх основних праць – «Уявлення себе в повсякденному житті» – виявив повсякденне як те звичайне, що завжди проходить непоміченим, що індивіди автоматично дотримуються, не надаючи тому значення.

Крім соціологів на народження історії повсякденності вплинули ідеї культурологів та антропологів. Оскільки будь-яка культура постає як ієрархія символів і знаків, що вказують на певні громадські структури, остільки дослідник, щоб наблизитися до розуміння цих структур, намагається розшифровувати ці символи та знаки, що становлять повсякденні, типізовані людські практики.

Інтерпретація, а не просто збирання знайдених фактів – це мета етнографічно орієнтованої науки. Засновниками такої «символічної» або «інтерпретативної» антропології, що розвиває в цьому плані підходи герменевтики, стали американський антрополог К. Гірц і французький культуролог А. Лефевр. Останній у своїх роботах «Критика повсякденного життя» та «Повсякденне життя в сучасному світі» показав, наскільки продуктивним може бути зіставлення суб'єктивного переживання конкретної життєвої ситуації із загальними моделями, а також очікуваного із дійсним.

Історики в числі перших звернулися до проблем вивчення повсякденного життя. Історіографія історії повсякденності відноситься в науці до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Ще у другій половині XIX – на початку XX ст. вийшли у світ роботи М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Сумцова, О. Терещенка, І. Забеліна, а в Європі – книги Е. Віолле-ле-Дюка, Е. Фукса, П. Жиро, присвячені різним аспектам історії побуту. Ці роботи мали переважно описовий характер, що не применшувало їх значення як досліджень, в яких уперше були окреслені та розкриті теми, що стали у подальшому традиційними для досліджень повсякденності.

Історія повсякденності на сучасний момент визнана як необхідний напрям історичних досліджень і набула загальної легітимації в зарубіжній, а також українській історіографії. У вітчизняній історичній науці вона поки що знаходиться на стадії становлення, тому їй притаманні деяка інституційна невизначеність, елементи наслідування методик та інструментарію інших національних історіографічних течій повсякденної історії. Таке складне становище є наслідком методологічної кризи, що переживала вітчизняна історична наука наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли їй випало одночасно відповідати на подвійний науковий виклик: виробити самостійну концепцію національної історії й адекватно її відтворити, а також подолати відставання від розвитку європейської науково-методологічної культури в цілому та історіографії, зокрема.

2. Структура та зміст поняття «повсякденність»

Як вдало помітила на початку 1990-х рр. німецький етнограф і антрополог Карола Ліпп, схоже, в літературі «існує так само багато «повсякденностей», скільки є авторів, що її [повсякденність] вивчають». Вивчення повсякденного життя є спробою вникнути у людський досвід, тому питання про зміст поняття «повсякденність» передбачає питання про те, який людський досвід слід розглядати при цьому, а який ні. Фахівці з історії соціальних конфліктів та рухів вважають, що опір насильству, якщо він щоденний або хоча б систематичний, теж є частиною історії повсякденного. З такої точки зору повсякденність з неминучістю повинна включати «форми поведінки та стратегії виживання та просування, якими користуються люди у специфічних соціально-політичних умовах», у тому числі найекстремальніших. Тому постановка таких тем, як повсякденність воєнної доби чи епохи революцій, цілком є виправданою.

Дискусійним є питання, чи може повсякденність бути трудовою, робочою, виробничою. Більшість дослідників мають на увазі під «повсякденністю», головним чином, сферу приватного життя, і лише деякі включають у сферу аналізу та життя трудову, ті моделі поведінки та відносини, які виникають на робочому місці. Проте соціологи та етнографи обома руками виступають за поняття «виробничий побут» та «повсякденність праці».

Спробуємо визначити власне розуміння категорії повсякденного. Зокрема, воно включає:

- подієву область публічного повсякденного життя, насамперед, дрібні приватні події, шляхи пристосування людей до подій зовнішнього світу;

- обставини приватного, особистого сімейного життя, побут у найширшому сенсі;

- емоційну сторону подій та явищ, переживання звичайних фактів та побутових причин окремими людьми та групами людей.

Відокремлюючи «історію повсякденного» у житті простих і великих людей від «історії неповсякденного», до останнього зазвичай схильні (слід за Н. Еліасом) відносити:

- свята, точніше, святкове і небудне в повсякденному житті, якщо воно, звичайно, не розігрується за одним і тим же повторюваним сценарієм – тоді навіть свята (як щось незвичайне, яскраве, неповторне) перетворюються на «повсякденність» та «рутину»;

- щось надзвичайне та значуще-подійне (але вже переживання Події у повсякденності, наслідки того, що воно сталося, відноситься до повсякденного);

- різноманітні, особливо незвичайні, форми відпочинку та святкування на протигагу повсякденній роботі, праці;

- життя незвичайних людей, незвичайний спосіб життя, який ніким не повторюється, можуть бути описані як повсякдення цих диваків, але якісь узагальнення неможливі.

Визначення повсякденного життя, що стало соціологічною класикою, як «реальності, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість в якості цілісного світу», мало відомо історикам. Це визначення підкреслює двоїсту природу повсякденності: її реальність організується навколо того, що є «тут» і «зараз» для кожної конкретної людини, і тому є глибоко суб'єктивною. Але водночас повсякденне життя являє собою світ, в якому людина живе і взаємодіє із собою подібними.

Історик і соціолог мають інструменти аналізу певного явища не тільки в індивідуальному контексті (пристрасті, афекти, депресії та ін.), але й у контексті соціально-хронологічному, політичному, етнокультурному. Історик може прослідкувати, як на уламках одного способу життя і однієї буденності в результаті їх руйнування виникає нова буденність і повсякденність, яка у порівнянні з попередньою здається дивною та «неповсякденною». Подібний аналіз містить у собі перспективу прогнозування майбутнього, оскільки дозволяє простежити розвиток системи цінностей, роль у цьому окремих осіб, які намагалися і намагаються «змінити життя» як у державному масштабі, так і на локальному рівні, як у минулому, так і сьогодні.

3. Наукові школи і підходи у дослідженні мікроісторії та повсякденності

Перспективність «антропологічного підходу» у вивченні минулого задовго до модерністських концепцій побачили французькі історики М. Блок та Л. Февр. Саме вони сформували історично першу наукову школу, адепти якої ставлять завдання відновлення історії в її всеосяжності та цілісності (тотальності), не обмежуючись однією лише політико-подійною, економічною, військовою чи якоюсь іншою окремою стороною. Подібний історико-антропологічний підхід став основою робіт М. Блока, Л. Февра та Ф. Броделя – представників відомого напрямку, що групувався навколо створеного у 1950-х рр. журналу «Анналі». Для Ф. Броделя, як і для багатьох представників Франкфуртської школи, повсякденність була однією з ниток візерунка історії, тканина якої зіткана також із демографічних, виробничо-технічних, економічних, фінансових, політичних, культурних та інших процесів. Історія повсякденності виступала у працях французьких істориків-«анналістів» частиною макроконтексту життя минулого або, як вони самі називали його, тотальної історії.

Розповідаючи про «прозорі» (важко вловлювані) реалії економіки – механізми виробництва та обміну, ярмарків та ринків, бірж та банків, майстерень та лавок, Ф. Бродель побачив у минулому повільне чергування періодів «великої тривалості» («long dure»), в які була включена й повсякденно-побутова складова. В економіці будь-якого суспільства він запропонував бачити два рівні структур: структури життя матеріального (предметного) та життя нематеріального (непредметного), що охоплює людську психологію та щоденні практики. Цей другий рівень і був названий ним «структурами повсякденності». До них він відніс те, що оточує людину та опосередковує її життя день у день – географічні та екологічні умови життя, трудова діяльність, потреби (у житлі, харчуванні, одязі, лікуванні хворих), можливості їх задоволення (через техніку та технології). Для такого всебічного вивчення був необхідний аналіз взаємодій між людьми, їх вчинків, цінностей і правил, форм та інститутів шлюбу, сім'ї, аналізу релігійних культів, політичної організації соціуму.

Характерною рисою реконструкції повсякденної історії в дусі Ф. Броделя спочатку була перевага, що віддавалася вивченню можливо більш масових сукупностей явищ, вибір великих часових тривалостей для виявлення глобальних соціальних трансформацій. Багато уваги приділялося й тому, як офіційна культура сприймалася низами. Французькі історики другого покоління школи «Анналів», які

продовжували «лінію Броделя», більш детально і скрупульозно вивчали взаємозв'язки між способом життя людей та їх ментальностями, побутовою соціальною психологією.

Найважливішим завоюванням школи Ф. Броделя став особливий принцип історіописання. Ще М. Блок стверджував, що дослідження історика починається зовсім не зі збору матеріалу, як часто думають, а з постановки проблеми, розробки попереднього списку питань, які дослідник бажає поставити джерелам. Ф. Бродель і медієвісти його школи переконали науковий світ у тому, що історик шляхом аналізу термінології та лексики письмових джерел може і повинен уміти змусити ці пам'ятники «сказати» більше.

Новий підхід до відновлення минулого поставив і нове для тодішньої історичної науки питання про те, як впливали на рутину та буденність людські почуття – вибухи відчаю та люті, нерозсудливість, раптові душевні переломи. М. Блок та Л. Февр в історії почуттів та способу мислення бачили свої «заповідні угіддя» та розробляли ці теми. Використання такого підходу в історіографіях низки країн Центральної Європи (Польщі, Угорщини, Австрії), розпочавшись у середині – другій половині 1970-х рр., осмислювалося як інтегративний метод пізнання людини в історії та «духу часу». Воно отримало найбільше визнання у медієвістів та фахівців з історії раннього Нового часу та меншою мірою практикується фахівцями, які вивчають недавнє минуле чи сучасність. Продовжувачі традиції перших двох поколінь школи «Анналів» поставили до центру своїх досліджень загальну реконструкцію «картини світу» певної доби, соціуму, групи. Вони вивчають у повсякденності насамперед її ментальну складову – загальні уявлення про нормальне, загальні страхи, загальні тривоги тощо.

Інше розуміння історії повсякденності переважає у німецькій, скандинавській та італійській історіографії. Так, німецька збірка «Історія повсякденності. Реконструкція історичного досвіду та способу життя», що вийшла наприкінці 1980-х рр., була одразу помічена за кордоном, але стримано прийнята у самій Німеччині представниками традиційної науки. «Від вивчення державної політики та аналізу глобальних суспільних структур та процесів звернемося до малих життєвих світів» – так звучав заклик німецьких дослідників, які задумали написати «нову соціальну історію» як історію пересічних, простих, непомітних людей. Ті, хто відгукнулися на цей заклик, стали вивчати маленьких людей у Великій Історії, і зі сторінок безлічі праць останнього часу на читача глянула не «людина-господар», не агент власної історії, а людина, загублена в масі.

Такі критики «старої науки», як Х. Медик та А. Людке, закликали молоде покоління звернути всі сили на вивчення пересічного, ординарного, малопримітного явища, як «мікроісторія» людей або груп, носіїв повсякденних інтересів (звідси – друга назва «історії повсякденності» в Німеччині – «Geschichte von unten», «історія знизу»). Центральними в аналізі повсякденності для представників цієї школи є життєві проблеми тих, хто здебільшого залишився безімним в історії. Індивіди в таких дослідженнях постають і дійовими особами, і творцями історії, які активно виробляють, відтворюють та змінюють соціально-політичні реалії минулого та сьогодення. Це було програмою особливого напрямку в німецькій історіографії – історії повсякденності (Alltagsgeschichte), яку іноді називають «етнологічною соціальною історією».

У німецькій історіографії міцно утвердилося протиставлення категорії повсякденності як всього повторюваного, буденного тому, що виходить за ці рамки як яскраве, незвичайне або унікальне. Такий підхід протиставив повсякденність в якості «життя мас» «життю окремих, унікальних та незвичайних особистостей». Це привело до появи німецького варіанту «історії повсякденності», який можна охарактеризувати як мікроісторію традиційних, непомітних, типових для свого часу та соціального шару індивідів. До «опозицій» повсякденного німецькі вчені зазвичай відносять «свята» як вияв чогось особливого, не буденного, а також «екстремальні ситуації», які за певного збігу причин можуть перейти у розряд звичайних і скласти повсякденність. Робота, праця, гра, навчання у подібних класифікаціях виявляються включеними до поняття «повсякденного» (а не протиставленими йому). Їх вивчення, на думку А. Людке, і є завданням історії повсякденності.

Розуміння «історії повсякденності» як мікроісторії негативно вплинуло на рівень визнання цього напрямку науковим істеблішментом Німеччини. Прихильники мікроісторії розглядалися як такі, що спокусилися на святе, і їх перестали допускати до конкурсів на заміщення посад в університетах та наукових центрах. Унаслідок цього в Німеччині виник паралельний офіційний світ «майстерних істориків» та особливих журналів. Прикладом цього є журнал «Історична антропологія», а також регіональна група активістів у Геттінгені, що діяла під девізом «Беремо історію до своїй рук!». Одним із головних завдань цих активістів, серед яких були і професійні історики та звичайні громадяни, була боротьба за перейменування вулиць та збереження пам'яті про злочини нацизму у різних містах Німеччини.

Крім німецьких «істориків повсякденності» до тлумачення її як синоніма «мікроісторії» виявили прихильність й італійські дослідники. У 1970-ті рр. невелика група таких вчених (К. Гінзбург, Д. Леві та ін.) згуртувалася навколо створеного ними журналу «Quaderni Storici» («Історичні квадеми»), розпочавши видання наукової серії «Microstorie». Ці вчені зробили гідним уваги науки не тільки поширене, а й одиначне, випадкове і приватне в історії, будь-то індивід, подія або випадок. Дослідження випадкового – доводили прихильники мікроісторичного підходу – має стати відправним пунктом для роботи з відтворення множинних та гнучких соціальних ідентичностей, що виникають та руйнуються у процесі функціонування мережі взаємовідносин (конкуренції, солідарності, об'єднання тощо). Тим самим вони прагнули зрозуміти взаємозв'язок між індивідуальною раціональністю та колективною ідентичністю.

Німецько-італійська школа мікроісториків у 1980–1990-ті рр. розширилася. Її поповнили американські дослідники минулого (прихильники так званої «нової культурної історії»), які трохи пізніше приєдналися до досліджень історії ментальностей та розгадування символів та смислів повсякденного життя. До напрямку мікроісторичного бачення історії повсякденності відійшли деякі представники третього покоління школи «Анналів» (Ж. Ле Гофф, Р. Шартьє). Спроби останніх витіснити чи обмежити «історію менталітету» у вивченні повсякденності були спробами дистанціюватися від «нерухомої історії», якою вона бачилася Ф. Броделю. Розмаїття ідей, які ніс із собою новий (порівняно з броделівським) підхід у вивченні повсякденності, визначалося політичним контекстом його виникнення. Якщо концепція «нерухомої історії» була доречною у 1960-ті рр., то підходи мікроісторії були затребувані епохою постструктуралістського виклику гуманітарному знанню з його інтересом до мови, критикою текстоцентризму, цікавістю до образів «іншого» та толерантного визнання цього «іншого».

Значимість мікроісторичного підходу в дослідженні повсякденності визначається, таким чином, тим, що він дозволив взяти до уваги безліч приватних доль. Тому історія повсякденності стала реконструкцією «життя непересічних людей», яка не менш важлива для дослідника минулого, ніж життя людей «відомих». Цей підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню ступеня свободи індивіда у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. Мікроісторики надали величезного значення автобіографіям та біографіям в історичних

дослідженнях, визнавши за ними чималу роль у формуванні у нащадків картини історичного процесу. У цьому історія повсякденності зблизилася з «історією приватного життя» та «усною історією». Особливо помітна ця схожість у США, де напрямок «new cultural history» («нова культурна історія») народився практично одночасно з так званими «дослідженнями окремих випадків» («case studies») у соціології.

Нарешті, саме мікроісторики поставили завданням свого дослідження вивчення питання про способи життя та екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду. Звичайно, і історики броделівської школи зверталися до цих сюжетів, однак саме мікроісторики, що вивчали повсякденність ХХ століття, перейняли аналізом швидше перехідних та переломних епох, ніж періодів відносної стабільності і стагнації.

Спільним для двох підходів у вивченні історії повсякденності – і наміченого Ф. Броделем, та позначеного мікроісториками – було нове розуміння минулого як «історії низу». Такий підхід зробив предметом історичного дослідження життя «маленької людини». Це сприяло подоланню застарілого снобізму щодо людей не просто не знаменитих, а й різного роду маргіналів та відщепенців. Розбійники, психопати, вільми, анархісти, інваліди, повії, представники сексуальних меншин, злочинці – всі вони здобули право потрапити до центру історичного дослідження.

Обидва підходи передбачають – на макроісторичному та мікроісторичному рівнях відповідно – інші методи вивчення еліт. Життям царів і знаті, особистими перипетіями відомих і великих, звичайно, цікавилися і раніше, проте реконструкція повсякденності елітарних верств набула нової якості. Це була вже інша біографічна історія великих людей, у ній ставилися зовсім інші дослідницькі завдання – насамперед виявлення взаємозв'язків між життям знатних осіб і повсякденними життями тих, хто від них залежав. Два підходи у дослідженнях повсякденності поєднує міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією та етнологією).

Обидва підходи передбачають також – хоч і на різних рівнях (макроісторичному та мікроісторичному) – вивчення «символіки повсякденного життя». Нарешті, вони в однаковій мірі зробили внесок у визнання того, що людина минулого не схожа на людину сьогодення, вони однаково визнають, що дослідження цієї «несхожості» є шлях до розуміння механізму соціопсихологічних змін.

У світовій науці продовжують співіснувати обидва розуміння історії повсякденності – як реконструюючої ментальний

макроконтекст подійної історії, і як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу.

4. Предмет дослідження напрямку повсякденної історії

Представники різних наукових дисциплін, шкіл і напрямів, визначаючи предмет історії повсякденності, суттєво розходяться у своїх думках. Етнологи, наприклад, вивчають побут як традиційні форми колективного та особистого існування, ритмічні, повторювані, усталені, стереотипні форми поведінки. У працях соціологів вживаються як його синоніми такі описові характеристики, як «звичайне щоденне існування», «спосіб життя» тощо. Лінія розмежування між традиційними дослідженнями побуту й сучасними підходами до вивчення повсякденності істориками пролягає там, де межують звичайне і випадкове, рутинна й експеримент, завчена дія і спроба нетривіального вчинку. За висловом російської дослідниці Н. Пушкарьової: «У центрі уваги історика повсякденності не просто лежить побут, а й життєві проблеми та їхнє осмислення тими, хто жив до нас. Тому історія повсякденності у вивченні ментальних макропроцесів є форма історизації колективного несвідомого більшою мірою, ніж етнографічна історія конкретно-побутових навичок і звичайностей».

Важливим сегментом досліджень повсякденного життя є гендерна сфера, стосунки в сім'ї, проблеми відносин між представниками різних вікових груп («конфлікт поколінь»). Окремим напрямом історії повсякденності є девіантна поведінка окремих членів суспільства, мотивація вчинків маргінальних осіб, стосунки у кримінальному середовищі, яке живе за власними установками й правилами тощо.

Як помітила ще на початку 1990-х рр. німецький етнограф і антрополог К. Ліпп, схоже, що в літературі «існує так само багато «повсякденностей», скільки є авторів, що її [повсякденність] вивчають». Вивчення повсякденного життя є спроба вникнути у людський досвід, тому питання про зміст поняття «повсякденність» передбачає питання про те, який людський досвід при цьому слід розглядати, а який ні.

Наприклад, фахівці з історії соціальних конфліктів і рухів вважають, що опір насильству, якщо він щоденний або хоча б систематичний, теж є частиною історії повсякденності. З такої точки зору, повсякденність з неминучістю повинна включати «форми поведінки та стратегії виживання та просування, якими користуються люди у специфічних соціально-політичних умовах», у тому числі найекстремальніших. Щойно ми стикаємося з повторюваністю

виняткового – воно, це виняткове, «змінюється», стає частиною нашого життя та предметом вивчення. Тому постановка таких тем, як повсякденність воєнної доби або періоду революцій, цілком виправдана.

Етнографи зазвичай говорять про повсякденність, маючи на увазі «побут» – тобто традиційні форми особистого та суспільного життя, «повторювані, стійкі, ритмічні, стереотипізовані форми поведінки». Проте історія повсякденності не дорівнює історії побуту, вона ширша за неї, хоча історики повсякденності багато чого запозичили у етнографів і «побутописачів» XIX ст.: інтерес до типово етнографічних тем – дослідженню житла, системи харчування, стилю одягу тощо. Етнографічний метод включеного спостереження дозволяє історикам помітити такі сторони життя людей, від яких не залишається слідів в історичних документальних джерелах. Проте важлива відмінність вивчення повсякденності від етнографічних досліджень побуту полягає у розумінні значимості подійної історії, у прагненні показати різноманіття індивідуальних реакцій на низку політичних подій.

Погляд через призму повсякденності дає змогу побачити історію в іншій перспективі. Наприклад, дослідження повсякденного життя 1930–1950-х рр. у Німеччині відкрили для істориків дещо несподіваний факт: у суб'єктивному сприйнятті населення закінчення війни як неблагополучного періоду життя і повернення до «нормального» припадає не на 1945, а на 1948 рік, – рік проведення фінансової реформи.

Дослідник історії повсякденності завжди має на увазі рухливий, мінливий час, в якому повно випадкових явищ, що впливали на приватне життя, що змінювали його. Саме в тривіальній звичайності витають думки та почуття, зріють задуми, ситуації, народжується експеримент. Історика повсякденності цікавить питання, як це відбувається. Етнограф відтворює побут, історик повсякденності аналізує емоційні реакції, переживання окремих людей у зв'язку з тим, що його у побуті оточує. Він шукає у відповідь питання, як випадкове стає спочатку «винятковим нормальним», а потім і поширеним.

Самий докладний опис побуту не здатний уявити чоловіка чи жінку минулого, наділених задумами, що здійснилися, або мріями, які не вдалося реалізувати. Побут завжди виглядає повільним і мало мінливим, що чинить опір змінам. Кожна з книжок радянських етнографів представляла людину раз і назавжди скутою рамками життєвого сценарію, вирватися за межі якого їй було нелегко. Але ж окремі люди виривалися. І вони робили історію. Ось чому в центрі

уваги історика повсякденності не просто побут, але й життєві проблеми та їхнє осмислення тими, хто жив до нас. Історія повсякденності у вивченні ментальних макропроцесів є формою історіоризації колективного несвідомого (а не етнографічна картинка конкретно-побутових навичок та звичаїв).

Які механізми виникнення новацій у вкорінених та звичних структурах? Що змушує зближуватися нові та традиційні форми (норми) соціальної дії, чому одні з них стійкіші за інші? Це також коло питань істориків повсякденності.

Історики повсякденності проблематизують вивчення побуту та «історію емоцій» малих, дискредитованих соціальних груп, їх прозу життя та переживання (а не лише основних класів: дворян, селян, робітників, підприємців, священників – як це робилося раніше). Поєднуючи осмислення повсякденного з політичною культурою особистості, новий напрям змушує з'ясовувати, наскільки індивідуальне сприйняття людини впливає на його повсякденне життя, зокрема у політичній системі, що склалася.

На відміну від культурологічних та етнологічних робіт, у працях з історії повсякденності, заснованих на мікроаналізі, автори прагнуть до меншої географічної та тимчасової локалізації. Вони описують часто невеликий регіон, малий період часу, описують крихітну групу людей – але їх робота передбачає поглибленість аналізу за рахунок життєвих історій представників різних вікових, професійних, статевих та інших соціальних когорт. Історик повсякденності важливі «мережі» їхніх взаємозв'язків та взаємодій у приватному, домашньому, а також позадомашньому, в тому числі виробничому, житті. Якщо юристів цікавить загальна офіційно-правова регламентація поведінки людей, якщо етнографи виявляють у ній елементи звичайного права, то історик повсякденності (не беручи до уваги цього загального контексту) ставить перед собою завдання зрозуміти і пояснити групові та індивідуальні реакції окремих людей на існуючі в їх час правила та закони. Він перевіряє дієвість тих установлень, що були зафіксовані або вважалися неписаними, визначаючи, які з них дотримувалися, а які ні.

У традиційній науці «побут», «побутова сфера» протиставляються (разом із дозвіллям, вільним часом тощо) «праці», виробничій сфері. Більшість дослідників мають на увазі під повсякденністю головним чином сферу приватного життя і лише деякі включають у сферу аналізу та життя трудову, ті моделі поведінки та відносини, які виникають на робочому місці. Однак соціологи та етнографи виступають за поняття «виробничого побуту» та «повсякденності

праці». Дослідник повсякденності ставить завдання вивчення пов'язаності праці та дозвілля, монотонної буденності та свят, щоденних обставин роботи та прагнення знайти у рідкісній хвилині відсутності контролю над залученням до трудового процесу можливості, наприклад, для відпочинку, іншими словами, включає виробничий побут у сферу повсякденного. Серед тем, пов'язаних із «повсякденністю роботи», \ і такі, як мотивація праці, відносини працівників між собою, їх взаємодії (у тому числі конфліктні) з представниками адміністрації та підприємцями.

Безперечно, до вивчення повсякденного належать:

- подієва область суспільного повсякденного життя, як великі потрясіння, шляхи пристосування людей до подій зовнішнього світу, так і дрібні приватні події, їхнє місце у житті окремих індивідів та його груп;

- емоційна сторона подій та явищ, переживання звичайних фактів та побутових причин окремими людьми та групами людей;

- обставини приватного, особистого сімейного життя, побут у найширшому сенсі і все, що пов'язано з особистим ставленням до нього оповідача (автора документа, джерела).

Визначення повсякденного життя, що стало соціологічною класикою, як «реальності, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісного світу» маловідоме історикам. Це визначення підкреслює двоїсту природу повсякденності: її реальність організується навколо того, що є «тут» і «зараз» для кожної конкретної людини, і тому є глибоко суб'єктивною. Але водночас повсякденне життя представляє собою світ, в якому людина живе і взаємодіє з собі подібними.

Історик та соціолог володіють інструментами аналізу певного явища не тільки в індивідуальному контексті (пристрасті, афекти, депресії тощо), а й у контексті соціально-хронологічному, політичному, етнокультурному тощо. Історик може прослідкувати, як на обломках одного укладу життя і однієї буденності в результаті їх руйнування виникає нова буденність і повсякденність, яка порівняно з попередньою здається дивною та «неповсякденною». Подібний аналіз містить у собі перспективу прогнозування майбутнього, оскільки дозволяє простежити розвиток системи цінностей, роль у цьому окремих особистостей, котрі намагалися і намагаються «змінити життя» як у державному масштабі, так і на локальному рівні, як у минулому, так і сьогодні.

Не варто забувати і про те, що повсякденність – завжди, у всі епохи, у всіх культурах «мала стаття», тобто була гендерно

детермінованою. Саме тому феміністські орієнтовані дослідники наполягають на необхідності окремого вивчення структур повсякденності жінок та чоловіків. Зміст повсякденного життя чоловіків і жінок, невизнаних сексуальних меншин і трансвеститів завжди був надзвичайно відмінним. Лише в останні десятиліття ХХ ст. було започатковане явище, яке називається умовно «гендерною революцією». Її змістом є ослаблення поляризації соціально-статевих ролей, зближення соціальних інтересів та систем цінностей (аксифосфер) різних статей, конвергенція норм поведінки та соціальних очікувань, мов вербального та невербального спілкування чоловіків та жінок. Чоловік більше не «здобувач», скорочуються його права, з'являються нові обов'язки. Жінка ясніше усвідомлює особливості своїх соціальних інтересів та вміє їх самостійно відстоювати. Разом з ослабленням гендерної поляризації найбільш схожими стають структури повсякденності чоловіків та жінок. В якій мірі і наскільки – це вивчають соціологи та соціопсихологи, а історики надають порівняльний матеріал із попередніми епохами.

Таким чином, історія повсякденності – це широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями та оцінками оточуючої дійсності.

5. Методи вивчення історії повсякденності

Сьогодні вчені так і не дійшли єдиної думки щодо методів вивчення історії повсякденності. Так, традиційно мислячий історик вважає, що тексти «спроможні говорити самі», важливо їх лише знайти, і, встановивши їхню репрезентативність, буде намагатися без спотворень навести знайдене у своєму дослідженні. Такий історії-розповіді як переказу історик повсякденності протиставляє свій метод роботи – метод «вчитування» в текст, роздумів про обставини висловлювання зображених у ньому ідей та оцінок, проникнення у внутрішні смисли повідомленого та обліку недоговореного.

Фокус аналізу історика повсякденності – вивчення соціального з погляду індивіда, не просто побут, але повсякденна свідомість і поведінка. Індивід у дослідженнях повсякденності може бути відтворений діючим на життєвій сцені в заданих обставинах (природних, тимчасових, політичних), показаний таким, що визначає ситуацію, конструє її, та разом з іншими відіграє соціальні ролі. Без з'ясування мотивації дій усіх акторів «театру життя» минулого історика повсякденності не зрозуміти їх. В об'єктах дослідження (у

тому числі в авторах тих текстів, які є для нього джерелом) такий історик бачить своїх співавторів, веде з ними діалог, не дистанціюючись, не намагаючись зберегти об'єктивність, стати «над» ними.

При цьому фахівці з історії повсякденності відмовляються виступати в ролі об'єктивного судді минулого, тобто відмовляються від бажання стати «над» джерелом та над його автором. Натомість вони ведуть «діалог» з джерелом, користуючись тими прийомами, які можуть забезпечити цей діалог, ставлять перед текстом питання, які його укладач або автор самі б ніколи не поставили, оскільки ці питання народжені сучасним станом наукових знань. Вони відмовляються від визнання існування незмінності, універсальності, «загальнолюдяності» та позаісторичності багатьох стійких понять, у тому числі Істини, Правди, Справедливості, і намагаються проаналізувати, що саме розумілося під ними у кожную епоху. Це вдається зробити через використання етнографічних описів та «case studies» («аналізів окремих випадків»), вивчаючи біографії та людські документи. Ось чому фахівцю з історії повсякденності ХХІ ст. простіше, ніж досліднику віддалених епох: він має можливість розширити свою джерельну базу за рахунок свідчень ще живих інформантів, використовувати метод «усної історії» – збору та запису «життєвих оповідань», інтерв'ю всіх видів (наративних, напівструктурованих, біографічних, лейтмотивних, фокусованих та ін.). Така робота для нього – не просто збір фактів, але створення нового виду емпіричного матеріалу (зібраний до купи, а потім роздроблений на частини, секвенції, а потім розподілений за темами згідно з дослідним задумом, він утворює так зване «вторинне джерело»).

У радянській історіографії до спогадів як до джерела було прийнято звертатися в основному тим, хто вивчав спочатку «історію фабрик і заводів», а потім історію Великої Вітчизняної війни. Проте в останні роки усна історія завоювала помітне місце у вітчизняних дослідженнях з історії повсякденності. Тут виявляються корисними способи роботи з автобіографічними текстами, розроблені психологами та соціологами, особливо зарубіжними. Зокрема, одна з таких методик передбачає вільне оповідання, перед яким інтерв'юєр просить людину, в якій бере інтерв'ю, розповісти про себе та своє життя, не замовчуючи ні про що суттєве. Порівнюється повторюваність тем і життєвих колізій, що дозволяє робити узагальнення.

Дослідники, які не мають можливостей особисто, вголос «задати питання минулому», працюють із традиційними писемними пам'ятниками. Серед них вони виділяють насамперед его-документи – біографії, мемуари, щоденники та листи. Саме вони дозволяють зрозуміти людину та її вчинки у конкретній ситуації, те, що відрізняє її повсякденність від життя та поведінки інших, що перебувають у тих самих обставинах.

Але у медієвістів і фахівців з більш ранньої історії, які вивчають людину в її «сірій буденності», часто немає навіть їх – ні листів, ні щоденників, ні спогадів. На допомогу досліднику історії повсякденності тут приходять етнологія. Наблизитися до чужої культури можна шляхом пошуку та аналізу символічних форм – слів, образів, інститутів, вчинків, за допомогою яких люди проявляли себе. Ось чому для медієвіста чи фахівця з XVI–XVII ст. головними у реконструкції історії повсякденності стають тлумачення смислів і знаків, які виявляються під час читання сформованого корпусу джерел.

Користуючись психологічними прийомами вживання («емпатії») в потаємне і водночас банальне, дослідник повсякденності неминуче створює більш суб'єктивне знання, ніж знання, одержуване за допомогою традиційного етнографічного чи історичного опису. У цьому – гідність та своєрідність даного методу відновлення минулого. На думку Н. Пушкарьової, праця дослідника повсякденності – інтерпретація чужих думок та слів – це завжди «переклад» із чужої емоційної мови. У цьому він близький до роботи дослідників історії психології та фахівців з історії приватного життя.

Праці істориків, що вивчають чуже емоційне життя, стилістично відмінні від звичайних наукових праць своєю небайдужістю, відчуттям життя іншого, співпереживанням тому, що розповідається. В ідеалі дослідження з історії повсякденності повинні писатися іншою мовою, в яку дослідник може вкласти і своє власне емоційне сприйняття предметного світу, що оточував людину минулого.

Етнографічний та соціологічний метод включеного спостереження застосовується, коли дослідник одночасно збирає фактичну інформацію та «веде спостереження» за її автором. У цьому випадку він користується інформацією з інших джерел про контекст написання даного тексту цією людиною, наприклад, його віку на той момент, сімейну ситуацію, психологічний настрій. Аналіз стенограми якогось важливого форуму, що враховує реакцію зали, може бути перетворено на методику аналізу фокус-групи – при вивченні повсякденності історик часто використовує ці етнологічно-соціологічні методи роботи.

Радощі та страждання, мрії та надії людей попередніх поколінь часто залишають лише випадкові сліди в історичних джерелах, до того ж представлені «зашифровано». Тому іноді єдиним способом вийти з глухого кута стає переоцінка тих свідчень, які вже використовувалися раніше в іншому ракурсі (скажімо, газетних статей та фотографій з метою отримання деталей та прикмет повсякденного побуту), залучення свідчень іноземців, яким більше впадають в око культурні відмінності в повсякденному побуті.

Але історик у результаті повинен привести свої мікроісторичні дослідження в єдину систему взаємозв'язків, тільки в такому вигляді маленькі елементи допоможуть відповісти на великі питання. Не випадково критики історії повсякденності як «зворушливих оповідань із життя людей з маси» стверджують, що авторам робіт з історії повсякденності є чому повчитися у фахівців із соціальної історії – вони мають на увазі складність перетворення множини «історій» у цілісну картину.

Шляхи такого перетворення добре відомі соціологам. У зібраному однорідному масиві джерел (записах судових процесів або, наприклад, автобіографіях або агітаційних брошурах) виділяються уривки тексту (так звані «секвенції»), які структуруються за темами «факт», «контекст», «суб'єктивна значущість для індивіда», а потім цей матеріал піддається новому аналізу з погляду повторюваності інформації. Великою підмогою для мікроісторика є можливість порівняти отримані ним висновки визначення ступеня типовості ситуації (або реакції) через залучення інших джерел. Але вона дається історика не завжди.

Таким чином, узагальнюючи сказане, наголосимо: історія повсякденності виникла на хвилі очевидного самовичерпання позитивістських прийомів роботи з джерелами та старіння колишніх пояснювальних парадигм (марксистської, структуралістської). Структури повсякденності, що становлять ґрунт порядку, влади, пізнання, визначаються специфічно організованими дисциплінарними просторами суспільства. Вивчаючи структури таких просторів, що існували в минулому, люди здатні по-іншому оцінити свій дійсний день, його скороминущість, стрімкість і водночас пов'язаність з іншими такими ж днями, своїми та чужими. Кожен із таких днів постає не випадковістю, але невід'ємною частинкою внутрішнього змісту, наповнення культурної традиції.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттям «історія повсякденності» та «мікроісторія».
2. Розкрийте проблему дослідження «історії повсякденності» в західноєвропейській історіографії.
3. Знайдіть та охарактеризуйте основні теми, які розглядаються сучасними українськими науковцями в напрямку «історії повсякденності».
4. Порівняйте основні підходи у дослідженні історії повсякденності двох наукових шкіл – «Анналів» та «мікроісториків».
5. Визначте предмет вивчення історії повсякденності у розумінні представників різних наукових дисциплін – історії, етнології, етнографії, культурології, соціології, права.
6. Розкрийте методи вивчення історії повсякденності: метод усної історії, метод текстового аналізу джерела, метод пошуку та аналізу символічних форм, етнографічний та соціологічний методи включеного спостереження та ін.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Головко В.* «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. Вип. 17. Київ: ПУ НАНУ, 2007. 494 с.
2. *Горобець В. М.* Історія повсякдення // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 618.
3. *Заболотна Т.* Історія повсякденності – «панацея від всіх хвороб» чи пастка для історика? // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38–42.
4. *Зашикільняк Л. О.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: Вид-во «ПАІС», 2007. 312 с.
5. *Зінчук М.* Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 48–51.
6. *Коляструк О. А.* Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2008. № 14. С. 259–264.
7. *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній

історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 174–184.

8. *Коляструг Ольга, Коляструг Олександр*. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 23–33.

9. *Кульчицький С.* Чому треба вивчати повсякденне життя // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 10–11.

10. *Куновська О.* Quo vadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 18. С. 21–30.

11. *Лисенко О.* Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–18.

12. *Нагайко Т.* Історія повсякденності: погляд на проблему // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 43–47.

13. *Потапенко О.* Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 52–54.

14. *Удод О. А.* Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. Київ, 2005. № 4. С. 40–45.

15. *Удод О. А.* Методологічні проблеми історії повсякденності // Матеріали V Міжнародного конгресу українців / 26–30 серпня 2002 р., м. Чернівці. Історія. Ч. 2. Чернівці: «Рута», 2004. С. 381–385.

ТЕМА 8.

Усна історія

1. *Витоки напрямку «усна історія».*
2. *Усна історія: проблема визначення.*
3. *Особливості класифікації усних історичних джерел.*
4. *Предмет дослідження усної історії.*
5. *Українська усно-історична традиція.*
6. *Методика збору та інтерпретації усних матеріалів.*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Автобіографія, бесіда, билини, епістолярії, інтерв'ю, легенди, спогади, теорія соціальної пам'яті, усна історія, усна традиція, усні джерела, усні перекази, фольклор.

1. Витоки напрямку «усна історія»

Розвиток історичної науки у XX ст. призвів до появи цілої низки нових напрямків, одним із яких стала усна історія. Як сучасна технологія збору історичних джерел та самостійний науковий напрямок вона склалася після Другої світової війни. Ще в 1938 р. професор Колумбійського університету, фахівець з історії Громадянської війни в США Аллан Невінс закликав своїх колег створити організацію для систематичного збору та запису усних оповідань та мемуарів «видатних американців». Навесні 1948 р. за його ініціативою було створено Кабінет усної історії для запису мемуарів людей, які відіграли значну роль у житті Америки. До 1971 р. співробітники Кабінету зібрали 2,5 тис. записів розмов загальним обсягом майже 350 тис. сторінок.

Зауважимо, що А. Невінс, який першим увів до наукового обігу термін «усна історія», розумів під нею збір та використання спогадів учасників історичних подій. Однак згодом цьому терміну надали розширеного трактування, позначаючи його як різні види усних свідчень про минуле, так і дослідження, написані на їх основі.

Популяризація нового напрямку в США у 1940–1950-ті рр. була пов'язана з діяльністю американського журналіста Джозефа Гулда. З'явившись як вузький напрямок у межах архівної справи, усна історія поступово завоювала визнання професійних істориків, які знайшли в усних спогадах виняткове джерело інформації про минуле.

Народження в 1971 р. журналу «*Oral History*» («Усна історія») та поява згодом товариства з такою ж назвою на чолі з одним із піонерів усної історії у Великобританії Полом Томпсоном свідчило про прагнення ширшого використання нових методик у пізнанні суспільства. Відбиваючи своєрідний протест проти «застиглої» академічної історії, заснованої на писемних джерелах, усна історія у 1970-ті рр. набула значного поширення в західній історіографії, а з початку 1990-х рр. – в українській. Із 1997 р. Міжнародна усно-історична асоціація випускає журнал «*Words and Silences*» («Слова і мовчання») трьома мовами.

Народження «*oral history*» слід розглядати в контексті сучасних тенденцій у соціальних науках взагалі. Її поява була зумовлена низкою факторів: по-перше, актуалізацією проблематики, пов'язаної з «недавнім» минулим; по-друге, розвитком звукозаписної апаратури. Перший звукозаписний прилад (фонограф) був винайдений у 1877 р., а система запису на сталевий дріт – наприкінці XIX ст. На початку 1930-х рр. значно вдосконалений апарат почав використовуватися на радіо, а через десятиліття з'явилася магнітофонна стрічка та бобінні магнітофони. На початку 1960-х рр. були розроблені і касетні магнітофони. По-третє, поява усної історії була зумовлена методологічними пошуками у зарубіжній історіографії, що перебувала під впливом філософії екзистенціалізму, постмодернізму та традицій соціальної історії. Зростаюче розчарування в глобальних історико-теоретичних побудовах («метарозповідях») викликало до життя позитивну програму постмодерну, націлену на участь «інтерпретуючого розуму», на діалог з суб'єктом, що пізнається. Усна історія, таким чином, стала одним із перспективних напрямків історичної науки, що дозволяло їй залишитися «наукою про Людину в часі».

Усні перекази і повідомлення здавна вважалися цінним способом передачі інформації про минуле для наступних поколінь. Зокрема, ранню форму історичної свідомості суспільства формували міфи, епічні сказання, билини, легенди, перекази, які передавалися усно із покоління до покоління. Навіть з появою писемності усні джерела залишалися важливими свідченнями минулого. Так, «батько історії» Геродот у V ст. до н. е. при написанні праці «Історія» використовував свідчення очевидців греко-перських воєн, а «батько джерелознавства» Фулідід вивчав усні джерела для написання «Історії Пелопоннеської війни». Навіть відомий французький філософ-просвітитель XVIII ст. Вольтер, який доволі скептично ставився до усних свідчень, використовував їх для написання своїх праць.

У XIX ст. усні джерела приваблювали більшою мірою літераторів, ніж істориків. Одним із прихильників усної традиції був Вальтер Скотт, який разом з Робертом Шортридом уклав збірку «Пісні шотландського кордону» (1802–1803 рр.). Чарльз Діккенс навмисно зробив місцем своїх творів знайомий за дитячими спогадами Лондон. У Франції Еміль Золя збирав матеріали для роману «Жерміналь», спілкуючись із шахтарями з Монса.

Поступово усні джерела почали братися на озброєння вченими. Наприклад, у праці Маколей «Історія Англії» (1845–1855 рр.), поруч з іншими джерелами використовувалася й усна традиція. Інший пошанувач усної історії Жюль Мішле у своїй «Історії Французької революції» (1847–1853 рр.) використав усні перекази для врівноваження офіційних документів. Сибом Раунтрі, використовуючи методику «спостереження зсередини», у дослідженні «Бідність» (1901) спирався на прямі інтерв'ю, але без цитування. У пізнішій праці «Безробіття» (1911) він уже використовував цитати із записів інтерв'юєрів. Беатріса Вебб у монографії «Кооперативний рух у Британії» (1891) і пізніше, працюючи з чоловіком Сіднеєм Вебб над «Історією тред-юніонізму» (1894), систематично збирала усні свідчення. Саме вони розробили метод періодичних польових досліджень, орендуючи з цією метою житло в провінційному містечку.

Із другої половини XIX ст. провідною тенденцією в рамках процесу професіоналізації історії стала документальна традиція. Під девізом «Немає документів – немає історії» розвиток наукової критики джерел, а потім твердження позитивізму призвели до встановлення в історіографії своєрідного «культу факту», що спирався на уявлення про безумовну достовірність письмового документа. Хоча методологія проведення інтерв'ю була більш-менш відпрацьована, відсутність звукозаписних пристроїв ставила питання точності письмового тексту інтерв'ю.

Однак до другої половини XX ст. серед вчених виникли серйозні сумніви щодо абсолютизації документального методу. Наприклад, англійський філософ та історик Стародавньої Британії Р. Дж. Коллінгвуд у своїй праці «Ідея історії» (1946) закликав до критичного аналізу та зіставлення різних джерел для встановлення історичних фактів. Один із засновників школи «Анналів» Марк Блок, який поєднував архівні пошуки з вивченням форми полів, географічних назв та фольклору, багато розмовляв із селянами французької глибинки.

2. Усна історія: проблема визначення

У XX ст. в розвитку історичної науки, що перебувала під впливом філософії екзистенціалізму та постмодернізму, відбувся поворот до Людини, до її внутрішнього світу. Одним із піонерів цих змін в історичній науці став Марк Блок. У своїй роботі «Апологія історії чи ремесло історика» він писав: «Предметом історії є людина. Скажімо точніше – люди... За зримими контурами пейзажу, знарядь чи машин, за самими, здавалося б, сухими документами та інститутами, зовсім відчуженими від тих, хто їх заснував, історія хоче побачити людей. Хто цього не засвоїв, той, найбільше, може стати чорноробом ерудиції. Справжній історик схожий на казкового людоджера. Де пахне людиною, там, він знає, на нього чекає здобич».

Численні методологічні пошуки у західноєвропейській історіографії призвели до появи цілої низки нових напрямів, одним із яких стала усна історія («*Oral History*»). Як було зазначено вище, цей напрямок історичної науки склався після Другої світової війни. Саме з цього часу почався процес інституціоналізації усної історії як самостійної гілки історичної науки. Збільшувалися межі її поширення. На сьогоднішній день практично у всіх європейських країнах, а також США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та деяких інших є асоціації істориків, які займаються дослідженнями усної історії.

Незважаючи на це, досі загальноприйнятий термін «Усна історія» («*Oral History*») не отримав однозначного визначення як в англійській, так і у вітчизняній історіографії. Щодо останньої, то ми можемо говорити про запозичення кальки словосполучення з англійської мови. Це характерно і для багатьох інших історичних термінів, тісно пов'язаних з усною історією.

У свою чергу, в зарубіжній історіографії усної історії спостерігається певна термінологічна плутанина: іноді поняття «усна історія» («*Oral History*»), «усні джерела» («*Oral Sources*»), «усна традиція» («*Oral tradition*») та «усні свідчення» («*Oral Evidence*») використовуються як синоніми. Іноді – як відмінні поняття. Сам Аллан Невіс розумів під ним «збирання та використання спогадів учасників історичних подій, викладених у словесній формі». Пізніше цей термін став дуже розпливчастим. До нього включали такі різнопланові за формою та змістом дії, як, наприклад, запис формальних, відрепетованих розповідей про минуле, що передаються носіями культурних традицій, або історій про «старі добрі часи», які розповідають бабусі та дідусі в колі сім'ї, а також створення друкованих збірників історій різних людей

Крім того, багато дослідників під впливом роботи бельгійського антрополога-африканіста Яна Вансіна «Усна традиція як історія» ставлять знак рівності між термінами «усна історія» та «усна традиція», однак це не одне й те саме. *Усна традиція* – це словесне повідомлення, яке є переказом тверджень з минулого, що знаходиться за межами покоління людей, що живе. Вона включає оповідання, пісні, прислів'я та традиційне сприйняття подій минулого. У свою чергу, усна історія використовує розповіді очевидців та їх спогади про події, що відбулися упродовж життя людини, яка дає інтерв'ю. Інтерв'юер повинен зосередитись на персональних спогадах, а не на слухах чи народній традиції. Саме завдяки цій особливості усної історії ми можемо бачити минуле очима пересічних учасників історичного процесу.

Багато відомих істориків також не змогли уникнути розширення терміна «усна історія». Зокрема, Д. П. Урсу у статті «Методологічні проблеми усної історії» намагався дати своєрідну класифікацію усної історії. Він виділив такі аспекти: 1) історичні традиції старописьменних народів Європи та Азії, що були колись усними, але потім згасли і збереглися тільки в записі (билини, епічні оповіді народів Західної Європи, хадиси арабів); 2) живі історичні традиції безписьменних та молодописьменних народів Тропічної Африки, Океанії, деяких районів Азії, корінних мешканців Америки; 3) усна історія як історія справжнього чи недавнього минулого (свідчення очевидців та учасників історичних подій, що фіксуються різними способами звукозапису); 4) усна історія як спонтанна народна історія, що відображає масову історичну свідомість на рівні суспільної думки.

Можна сказати, що через нерозробленість теоретичних питань, пов'язаних з усною історією, думок щодо її визначення у зарубіжній та вітчизняній історіографії безліч. Так, на думку радянського дослідника С. О. Шмідта усна історія являє собою «записані на магнітну плівку свідчення учасників та очевидців подій». При цьому під усною історією розуміється не будь-яка усна мова, а зафіксовані спеціалістами свідчення з метою отримання та збереження історичної інформації. Інший відомий історик А. Я. Гуревич визначав усну історію як «запис того, чому свідками були ті чи інші особи, не обов'язково професійні історики, але, перш за все, пересічні учасники історичного процесу, на пам'яті яких відбувалися події не лише їхнього особистого чи групового життя, але й великої історії». Крім того, окремі дослідники підмінюють термін «усна історія» поняттями «усні свідчення», «фоноджерела» або «усні історичні традиції». Усі ці

поняття цілком застосовні, але не відображають специфіки усної історії як певного наукового спрямування.

Для відповіді на це питання необхідно звернутися до сучасних американських чи західноєвропейських авторів. Зокрема, визнаний класик усної історії Пол Томпсон писав: «Це записана на магнітофон історична інформація, отримана з особистих знань того, хто говорить; її використання чи інтерпретація є предметом наукового дослідження». Варто зазначити, що це визначення набуло найбільшого поширення в англomовній історіографії. Єдине, що часто вказується – це цінність саме особистого досвіду інтерв'юйованого (people's testimony about their own experiences). Крім того, часто усні свідчення чи навіть людська пам'ять розглядаються просто як історичні документи (personal memoirs as historical documentation), тобто саме інтерв'ю перестає бути «історією», оскільки виступає лише частиною сирого матеріалу, який можна використовувати під час написання історичного дослідження поруч з іншими джерелами.

Таким чином, усна історія багатогранна. Вона рухається не стільки прагненням до пошуку фактів, скільки до інтерпретації подій. Усна історія – це одночасно і метод історичного дослідження, і певний тип історичного джерела, і навіть область міждисциплінарного дослідження. Усна історія як метод – це свідомо побудована, вихідно призначена для запису розмова двох людей про різні аспекти минулого, що мають (в розумінні обох сторін) історичне значення. Цифрові та магнітофонні записи цих інтерв'ю, а також їх транскрипція – це джерела, на яких базується усна історія. Проблеми, що порушуються в руслі усної історії, з самого початку стосувалися різних галузей знань, тому історики, що працюють у цьому напрямі, постійно співпрацюють із соціологами, антропологами, етнографами та представниками інших дисциплін. Усе це свідчить про можливість розвитку тісної взаємодії на основі усної історії, що є позитивною стороною досить молодого напрямку історії.

3. Особливості класифікації усних історичних джерел

Традиція використання усних джерел відома з періоду античності, але у XX ст. відбулося становлення усної історії як самостійної галузі історичної науки та появи нового виду джерел – усних історичних джерел, що й сьогодні викликає низку джерелознавчих проблем. До цих пір багато дослідників не визнають матеріали інтерв'ю як джерело, вказуючи на їхню емоційну насиченість і суб'єктивність, а, отже, і нерепрезентативність, недооцінюють їх актуальність для історичної науки або не виділяють їх в окремий вид джерел,

залишаючи свободу думки для істориків, які використовують даний вид історичних документів у своїх роботах, що породжує різні суперечки між фахівцями про місце усних історичних джерел у джерельній класифікації.

У пошуках місця документів, заснованих на історичній пам'яті, інтерес представляють напрацювання в галузі джерелознавства С. О. Шмідта. У 1985 р. він запропонував нову схему класифікації джерел за способом передачі інформації. По-перше, вона охоплює всі джерела історичного походження. По-друге, вона дуже зручна для сприйняття, тому що в її основі лежить зовнішня, «матеріальна» форма джерела. У цій класифікації усні спогади займають місце словесного джерела і відносяться або до розмовної мови, або до писемних пам'яток. Головною відмінністю їх виділення є спосіб фіксації усних джерел. «Письмові пам'ятники (включаючи епіграфічні) у всьому різноманітті змісту та форми – видів та різновидів. До цього типу відносяться і всі фонодокументи, що тією чи іншою мірою фіксують «мову» людини».

У сучасній науковій літературі питання про місце усних спогадів у джерельних класифікаціях також має неоднозначний характер. Існуючу групу документів індивідуального походження можна розширити виділенням у самостійний вид усних історичних джерел. Як правило, матеріали усної історії – інтерв'ю – також включають до групи документів особистого походження. З одного боку, це правильно, тому що будь-який історичний документ, створений за допомогою опитувальних технологій, має суб'єктивний характер – не в тому сенсі, що він апіорі повинен розглядатися як ангажований, упереджений, такий, що відображає оцінку «одного» і тому містить лише суб'єктивну інформацію, що викликає недовіру та критику з боку низки істориків, на відміну від письмових документів, які мають великий «кредит довіри» у сенсі об'єктивності інформації. Усне історичне джерело (матеріали інтерв'ю) «суб'єктивне» у тому сенсі, що воно створюється трьома «суб'єктами»: «респондентом», який надає інформацію; «інтерв'юером», який формує комплекс питань, що створює фон бесіди і задає параметри мобілізації історичної пам'яті, і людиною, яка транскрибує аудіодокумент, – «транскрибером».

Таким чином, під усними історичними джерелами можна розглядати матеріали інтерв'ювання учасників та очевидців досліджуваних подій, які містять масові або індивідуальні історичні уявлення про недавнє минуле.

Поняття «усне історичне джерело» до сьогодні не отримало певного визначення. У сучасній практиці сформувався термінологічний різнобій – усне джерело, «історико-соціологічне

джерело», «спогад-інтерв'ю», «життєва історія» («life story»), «біографія», «ретроспективна інформація» тощо.

В історичній науці до історичних джерел прийнято відносити всі свідчення минулого, що потрапляють до сфери уваги дослідника (будь то рукопис, картина, документ, обряд, предмет тощо), які можуть бути використані як підстава для будь-якого твердження про минуле. Як можна побачити, усні історичні джерела підходять під це визначення. Поєднує усні спогади з документами особистого походження те, що джерелом інформації в них є пам'ять оповідача, тому їх іноді відносять до різновидів мемуаристики, а після перенесення аудіозапису на папір вони стають специфічними мемуарами.

Авторитетний зарубіжний фахівець у галузі усної історії Пол Томпсон визначає та оцінює усні спогади так: «Усна історія дає нам джерела, що дуже нагадують опубліковані автобіографії, але у значно ширшому масштабі. Переважна більшість опублікованих автобіографій відноситься до вузької групи політичних, соціальних та інтелектуальних лідерів, і навіть якщо історик пощастить знайти автобіографію, пов'язану з конкретними місцем, часом і соціальною групою, що цікавлять його, в ній може зовсім не приділятися уваги досліджуваній ним проблемі. І навпаки, фахівці з усної історії можуть точно визначити, кого інтерв'ювати і про що запитувати».

На думку фахівця у галузі усної історії Т. К. Щеглової, особливість усного історичного джерела полягає в тому, що воно містить подвійну інформацію: фактологічну та оцінну. «Усне джерело, що «говорить» від народу, принципово відрізняється від архівних джерел, які говорять мовою владних структур: анонімно та уніфіковано. Воно одночасно є індивідуальним і об'єктивним через свою суб'єктивність, оскільки відображає бачення минулого конкретною людиною, яка викладає свій минулий життєвий досвід і свою правду життя, які можна інтегрувати в «макроісторію».

У цілому, якщо давати визначення усним історичним джерелам, слід зазначити, що насамперед виділяється хронологічна обмеженість оцінок та описи минулого власним емпіричним досвідом респондента, але слід сказати, що ця особливість притаманна й іншим видам документів особистого походження. Також слід пам'ятати, що для отримання більш об'єктивних результатів дослідження, в якому використовуються усні історичні джерела, варто перевіряти повноту та достовірність відомостей, отриманих із них. Для цього необхідно зіставити дані з матеріалів інтерв'ю з іншими документами офіційного й особистого характеру, в яких описувані події перегукуються з розповідями свідків. Але варто відзначити, що дана методика буде

працювати лише в тому випадку, якщо дослідник зможе знайти інші джерела, крім документів, заснованих на історичній пам'яті з досліджуваної ним проблеми.

4. Предмет дослідження усної історії

Предметом дослідження усної історії та усного історика є «людський вимір» історії, особистісне сприйняття або оцінка минулих подій, явищ, процесів не просто окремою людиною як учасником чи очевидцем-статистом, а особистістю з її поглядами, світоглядом, психологією, інакше кажучи, суб'єктивне відображення або суб'єктивна реконструкція минулого, індивідуальна оцінка історії. Індивід реконструює історичні події так, як він їх бачив та розумів. Наскільки унікальними є ці думки – інше питання. Вони, як і будь-які інші джерела, можуть об'єднуватись у групи за принципом подібності поглядів людей або їх поведінки, а можуть бути неповторними та індивідуальними. Так чи інакше, самі події, явища та процеси є канвою або «декораціями» сцени, де розгортається життя людей.

Таким чином, предметом дослідження усного історика є суб'єктивна реконструкція або «суб'єктивна реальність» учасника історії. При цьому, з одного боку, усного історика цікавить поведінка людини, її ставлення до того, що відбувається, можливість впливати на історичні події, з іншого боку – те, як ці події впливали на її життя, працю, сім'ю, світогляд тощо, які можливості або труднощі створювали для життя.

5. Українська усно-історична традиція

Як наукове поняття «усна історія» є історіографічним імпортом із США, але воно прижилося і в нашій країні, де до усних джерел (легенд, билин, пісень та інших фольклорних творів) часто зверталися багато відомих українських істориків – В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип'якевич та ін. У 1990-ті рр. усна історія перетворилася на один із перспективних напрямків сучасної історичної науки в Україні.

Як було зазначено вище, процес інституціоналізації усної історії як окремого напрямку історичних досліджень розпочався у країнах Західної Європи та Америки у 1970-х рр. та завершився відкриттям у 1996 р. Міжнародної асоціації усної історії (ІОНА) на IX міжнародній конференції усної історії у Гетеборзі (Швеція). У 2007 р. до Асоціації приєдналася Українська асоціація усної історії (УОНА). Метою створення останньої стала необхідність об'єднання спеціалістів різних соціально-гуманітарних дисциплін, які поділяють принципи та підходи

усної історії та застосовують відповідні методи у своїй дослідницькій діяльності.

Розвиток усно-історичних досліджень в Україні розпочався із розробки раніше заборонених офіційною радянською історіографією тем. Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені Голодомору 1932–1933 рр. Із багатьох видань спогадів із цієї проблеми слід відзначити дослідження американського культурного антрополога Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років» (1999). У роботі представлені результати масштабного проєкту, здійсненого у 1993–1995 рр., під час якого було зібрано усні оповідання понад 400 сільських жителів Центральної та Східної України, які пережили катастрофічний процес створення колективних господарств та голодомору. Політика жорстокої колективізації, на думку В. Нолла, зруйнувала не лише життя цілих сімей та окремих селян, знищила їх засоби для існування, а й призвела до остаточного руйнування безпосередніх основ та діючих структур громадянського суспільства в селі, яке існувало в Україні напередодні приходу до влади комуністів та було організовано навколо інституту сільських громад.

Спробу показати бурхливі події ХХ століття через біографічні розповіді його сучасниць здійснено у виданні «Усна жіноча історія. Повернення» (2003). У збірнику представлені усні історії жінок з різних регіонів України віком від 70 до 90 років, які пережили кризові суспільно-політичні ситуації у радянський та перехідний період.

Наступні видання з усної історії були присвячені ще одній малодослідженій темі – феномену примусової праці мільйонів наших співвітчизників у нацистській Німеччині в роки Другої світової війни. Збірник «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів» (2004) – це авторський проєкт науковиці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна Г. Грінченко. Усні історії, що увійшли до цієї збірки, були записані упродовж 2003 року, оповідачами стали колишні оstarбайтери, а нині члени Харківського міського товариства жертв нацизму.

До збірки «"То була неволя...". Спогади та листи оstarбайтерів» (2006) увійшли епістолярії воєнного часу, автобіографічні рукописи колишніх примусових робітників, а також їхні усні оповідання, записані упродовж 2003–2005 рр. співробітниками Інституту історії України НАНУ та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (м. Київ). Біографічні розповіді колишніх оstarбайтерів становлять величезний інтерес не

лише для реконструкції маловивчених в українській історіографії питань життя під час нацистської окупації, вербування, примусової праці, репатріації в СРСР, післявоєнної адаптації колишніх примусових робітників. Вони показують зовсім іншу, відмінну від сформованої в радянській історіографії та існуючої досі картини війни. У той же час представлені у виданнях інтерв'ю є унікальною пам'яткою ролі та місця звичайної людини в історії.

У 2005–2006 рр. за ініціативою фонду «Пам'ять та майбутнє» здійснено Міжнародний проєкт збору документальних свідочств про долю людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього Рейху. Головним завданням цього проєкту, який мав назву «International Slave and Forced Laborers Documentation Project» («Міжнародний проєкт документації про рабів і примусових робітників») став збір усних свідчень колишніх примусових робітників у форматі аудіо- та відеоінтерв'ю. До участі у проєкті було запрошено громадські та ініціативні групи, наукові, освітні та просвітницькі організації 24 європейських країн, а також Ізраїлю, США та ПАР. Україна була представлена двома організаціями – Центром освітніх ініціатив (м. Львів, керівник групи – Тетяна Лапан) та Східним інститутом українознавства ім. Ковальських, який співпрацював із відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Харків, керівник групи – Гелінада Грінченко). В Україні було проведено порівняно з іншими країнами найбільшу кількість інтерв'ю – 80 із загальної кількості 550.

У 2003–2006 рр. було реалізовано великий загальноукраїнський проєкт «Україна XX століття у пам'яті жінок». Це дослідження здійснювалось в Інституті народознавства НАН України за підтримки Канадського Інституту Українських Студій (керівник проєкту – Оксана Кісь). У рамках проєкту було записано 30 біографічних інтерв'ю із жінками літнього віку у Львові, Харкові та Сімферополі, а також здійснено міждисциплінарний аналіз жіночих автобіографій.

Інший дослідницький проєкт, який також здійснювався в Інституті народознавства НАН України, був спрямований на вивчення проблем соціально-культурної адаптації українців, які у повоєнні роки були примусово переселені з території Польщі на західноукраїнські землі (керівник проєкту – Галина Виноградська, наукова співробітниця ІН НАНУ).

У 2006 р. в Україні здійснено міжнародний проєкт «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау». Завданням проєкту було проведення інтерв'ю та написання біографій громадян України, які перебували в роки Другої світової війни у цьому нацистському

концтаборі. У ході реалізації проекту учасниками семи робочих груп, які діяли у Львові, Вінниці, Києві, Переяславі-Хмельницькому, Сімферополі, Полтаві та Харкові, було записано понад 60 інтерв'ю з колишніми в'язнями концтабору та зроблено наукову обробку аудіозаписів (транскрипції, складання протоколів та біографій). На основі зібраного матеріалу створено пересувну виставку «Ім'я замість номера», яка демонструвалася у 2008 р. в Німеччині, Голландії, Франції, Бельгії та Україні.

У 2007–2008 рр. здійснено ще один всеукраїнський проєкт «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід», який був ініційований Центром досліджень української спадщини Саскачеванського університету (м. Саскатун, Канада). Координатор проєкту – Наталія Ханенко-Фрізен, професорка відділу культурної антропології Саскачеванського університету. Цей проєкт став тематичним продовженням досліджень В. Нолла та його команди. Головним завданням дослідників було вивчення досвіду нових соціальних змін у селянському суспільстві України, які сталися внаслідок так званої деколективізації або розпаду упродовж 1990-х рр. колективних господарств.

Отже, усно-історичні проєкти, реалізовані в Україні наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., суттєво стимулювали розвиток сучасного напрямку історичної науки в нашій державі, підготовку кваліфікованих дослідників у цій галузі. Метод усної історії успішно застосовується українськими вченими для суто позитивістських досліджень історичних подій, але ще більш значні результати методика усної історії продемонструвала для таких складних соціально-гуманітарних досліджень, як проблема ідентичностей – історичних, етнонаціональних, гендерних, соціальних тощо.

6. Методика збору та інтерпретації усних матеріалів

Збір інформації шляхом опитувань, інтерв'ю, бесід або ініційованих спогадів, що записуються на відео- та аудіоносії, застосовується істориками найчастіше для того, щоб заповнити відсутність чи недостатню правдивість писемних джерел. Сьогодні усна історія є міждисциплінарною практикою, що дозволяє отримувати інформацію з усних джерел. Усна історія за своєю сутністю є діалогом. Повнота відповіді на питання інтерв'юера, що є продуктом його знань та історичного інтересу, залежить від бажання інформанта розповісти про пережиті відчуття. І навпаки, відповідь респондента дозволяє інтерв'юєру не лише чіткіше сформулювати питання, а й змінити його, щоб підійти до бажаної відповіді з іншого

боку. В основі найбільш інформативних інтерв'ю лежать: правильно сформульовані питання, готовність інтерв'юера та інформанта до інтерв'ю та ті взаємини, що виникають між ними.

Методологічні труднощі, пов'язані з використанням спогадів в якості історичних джерел, відомі багатьом дослідникам, що працюють у руслі усної історії, проте в цілому панує переконання, що ці оповідання сприяють встановленню істини. Тобто усна історія дозволяє, з одного боку, досліджувати певні сфери, за якими відсутні інші джерела, а з іншого – розширити можливості соціокультурної обробки недавнього минулого. Утім, ентузіазм щодо можливостей усної історії постійно стоїть поруч з критикою існуючих підходів до інтерпретації спогадів та є пошуком нових методів їх аналізу.

По-перше, мова йде про допуск в історичну науку багатьох суб'єктивностей – від життєвого досвіду різних людей до особистих інтерпретацій дослідника. Визнання за кожним респондентом рівних прав на свій погляд, оцінку та досвід веде до відмови від побудови єдиної картини минулого. У результаті тривалої роботи з формування опитувальника, пошуку респондентів, проведення інтерв'ю з ними та зіставлення безлічі висловлювань виникає дослідження, яке не претендує на узагальнення, фактичну точність та статистичну репрезентативність своїх даних.

По-друге, існують сумніви щодо надійності відомостей, одержаних інтерв'юерами від людей в усній бесіді. Стискаючи роки життя в години розповіді про неї, оповідач часто плутає дати та назви, поєднує різні факти в одну подію тощо. Треба враховувати і те, з чим ми маємо справу: із спогадами очевидців чи історіями «трансляторів» чужих спогадів.

По-третє, виникають проблеми співвідношення усної історії з історією «звичайною». Можна говорити про «опірність інтерв'ю по відношенню до узагальнень, які спрощуються». Життєвий досвід респондентів часто постає зовсім не таким гомогенним, як його описують професійні історики. Та й інтерпретація відповідей респондентів може бути розширена до масштабів «великої» історії лише тією мірою, в якій досліднику вдасться шляхом аналізу численних інтерв'ю продемонструвати регулярність тих чи інших проявів.

По-четверте, думки, висловлені інтерв'ююваними, у більшості випадків відображають їх сьогодинішній життєвий досвід, а не те, що було цінне їм у минулому. Окрім неосмислених спогадів про важливі моменти свого життя, нерідкими є й приховані інтерпретації пережитого, що належать до колишніх життєвих установок. Подібні

патерни іноді досить складно пов'язати із певними контекстами колишнього досвіду.

По-п'яте, необхідний облік ситуаційного контексту інтерв'ю – поєднання очікувань учасників, соціальної обстановки, інтерактивної процедури, мети зустрічі тощо. Цілком обґрунтованими є й побоювання з приводу етичних проблем, що постають перед усними істориками. Адже в ході інтерв'ю може виникнути ситуація, коли спогади занадто болючі для інтерв'ююваного.

По-шосте, існує проблема перекладу усної мови в письмовий текст. Адже в тексті неможливо передати багато нюансів усної мови. Часто важливим є не тільки те, що сказано, але й те, як сказано: інтонація, паузи, тембр голосу, темп і гучність мови. Усе це важко відобразити без втрат під час перекладу інтерв'ю в письмову форму. Понад те, транскрипт не може мати самостійного значення для психологів, етнологів чи лінгвістів.

Слід враховувати і ту відповідальність, яку бере на себе історик, який інтерпретує слова респондента. Нерідко одне й те саме твердження може мати зовсім різні значення залежно від інтонації респондента. В аудіозаписі можуть неясно звучати прізвища та географічні назви. Сприйняття ускладнюють як повтори, так і несподівані переходи з одного предмета в інший.

Сучасні архіви поступово переходять до цифрових технологій аудіозапису, що дозволяє зберігати «живий» текст документа. Але транскрипція значно полегшує аналіз отриманих матеріалів. Поняття «транскрибування» означає дослівне відтворення аудіозапису інтерв'ю у письмовій формі, проте на практиці після транскрибування відтворений текст доводиться редагувати. Та й сама транскрипція (розстановка розділових знаків, розбивка тексту на речення та абзаци) є тлумаченням думки оповідача.

Історик, починаючи роботу зі збору усних джерел, формулює для себе проблему, яка його цікавить, і визначає конкретні цілі та завдання. Крім того, він може мати готову гіпотезу, яку хоче підтвердити або спростувати в ході отримання усної інформації. Відповідно до цього він підбирає респондентів. Якщо ж мова йде про тотальний збір усної інформації (наприклад, для архівів), опитуються люди з різних верств. Респондентам пропонується розповісти про те, як загалом склалося їхнє життя. При цьому будь-яка записана інформація розглядається як така, що має потенційне значення для дослідження різноманітних проблем гуманітарних і соціальних наук.

Методика інтерв'ювання, запитальник, спосіб транскрибування і, зрештою, інтерпретація матеріалів значною мірою залежить від

вихідних цілей дослідження, що спирається на ту чи іншу академічну традицію. Усні джерела – складний матеріал для аналізу. При аналізі інтерв'ю необхідно брати до уваги надійність оповідача, достовірність теми оповідання, особисту зацікавленість в інтерпретації подій. Зокрема, достовірність інтерв'ю може бути перевірена у порівнянні з іншими розповідями на подібну тему, а також документальними свідченнями. Серед методик аналізу зібраних усних свідочств присутні контент-аналіз, лінгвістичний аналіз та дискурс-аналіз, що враховує особливості мовленнєвих оборотів і фраз, що використовуються.

Можна констатувати, що останнім часом усна історія, наслідуючи теорію соціальної пам'яті, розвинена до комплексно аргументуючого дослідницького напрямку. Своїм методичним інструментарієм вона намагається реконструювати колективні сліди та фрагменти пам'яті, залишені певними історичними подіями у свідомості тих чи інших дійових осіб. Іншими словами, головна цінність усних джерел полягає не в інформації про самі події минулого, а в тому, як вони відображаються у суспільній свідомості. Тому усна історія гостро ставить проблему виявлення прихованої інформації, що міститься в джерелі.

Усні джерела мають особливе значення при створенні локальних та регіональних досліджень, у вивченні питань традиційної культури та побуту народу, особистої історії та соціально-психологічних питань. Використання усних джерел дозволяє історичній науці не тільки ставити і вивчати нові проблеми, а й розширює її дослідні горизонти загалом. Тому перспективи розвитку усної історії визначаються не її протистоянням із традиційною історіографією, а, навпаки, їхньою тісною співпрацею та взаємодією при збереженні відносної самостійності. Усна історія як науковий напрям уможливило міждисциплінарну взаємодію, обмін методами та підходами, сформульованими у тих чи інших наукових галузях.

Для більшості напрямків історичних досліджень усна історія означає певне «зміщення фокуса». Наприклад, для фахівця із соціальної історії перейти від політиків та бюрократів власне до проблеми бідності. У деяких галузях усна історія дозволяє не тільки змінити кут зору, а й відкрити нові важливі напрямки для дослідження. Так, історики робітничого руху отримують можливість вивчати повсякденне життя на виробництві та його вплив на сім'ю та суспільство.

Для істориків інтерв'ю є не лише цінним джерелом нових знань про минуле, а й відкриває нові перспективи інтерпретації відомих подій. Інтерв'ю особливо збагачують соціальну історію, даючи уявлення про

повсякденне життя, ментальність так званих «простих людей», яке недоступне в «традиційних» джерелах. При цьому суб'єктивність сприймається дослідником з галузі усної історії як невід'ємна частина та якість, саме через яку проводяться бесіди з очевидцями подій. Усні спогади «незалежніші» за письмові, бо коли людина береться за перо, у ній мимоволі починають працювати і редактор, і цензор. Вони цінні самою випадковістю набору фактів та густотою подробиць. Завдяки повідомленню, переданому вустами свідка, історик отримує можливість надати опису історії більш індивідуального характеру. Крім того, важливість усних джерел полягає в тому, що вони дозволяють виділити та зіставити два пласти історичного знання – буденного та наукового.

У дослідному полі усної історії відкривається особлива роль дослідника, який спочатку приймає рішення про проведення інтерв'ю. У свою чергу, отримана інформація багато в чому залежить від діалогу, який виник, і професіоналізму вченого. Відбір має цільовий характер і проводиться з урахуванням принципу поінформованості. Тому проблема репрезентативності потребує якісної оцінки структури респондентів, їх типовості та поінформованості. Також важливим є облік того, наскільки широкий спектр відтворених ними думок. Крім того, комунікативні можливості усної історії відкривають суттєвий потенціал інтеграції науки та освіти. Володіє усна історія й потужним потенціалом громадянськості, символізуючи собою зустріч двох поколінь.

Отже, усна історія є цінним джерелом для вивчення і збереження соціальної пам'яті, ментальності народу. Її цінність полягає у можливості виявлення наступності і механізму ототожнення, самоідентифікації як окремої людини, так і всього колективу. Це спроба зберегти особисту і колективну пам'ять, зафіксувати цінності культури, що минає, красу і багатство розмовної мови. Пам'ять про минуле – це кропінка історична та культурна робота.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть головні передумови та причини виникнення в історичній науці напрямку «усна історія».
2. У якій країні вперше було започатковано напрямок «усна історія»? Хто був його ініціатором?
3. Дайте визначення поняття «усна історія». Зазначте, як трактування цього терміну змінювалося у часі.
4. Назвіть та проаналізуйте основні етапи розвитку усної історії.
5. Розкрийте класифікацію усних джерел.

6. Зазначте регіональні особливості вивчення усної історії в США та країнах Західної Європи.
7. Охарактеризуйте основні теми та особливості усно-історичних досліджень в сучасній Україні.
8. Проаналізуйте методику збору та інтерпретації усних матеріалів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гончарова Н.* Усноісторичний метод як інструмент вивчення етнофольклорних особливостей. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». 2019. Вип. 40. С. 44–49.
2. *Грінченко Г. Г.* Методичні рекомендації з аналізу наративних інтерв'ю. Для студентів і аспірантів. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2008. 32 с.
3. *Іріоглу Ю. О.* Усно-історична методика в наукових дослідженнях та освітньому процесі у вищому навчальному закладі // Наукові записки історичного факультету ЗНУ. 2014. Вип. 40. С. 268–270.
4. *Киридон А. М.* Усна історія у просторі конструювання минулого. Національна та історична пам'ять : Зб. наук. праць. 2012. Вип. 3. С. 158–170.
5. *Кісь О.* Усна історія: Становлення, проблематика, методологічні засади // Україна Модерна. Київ–Львів, 2007. Вип. 10. С. 7–24.
6. *Марущак О. В.* Усна історія в контексті міждисциплінарних досліджень пам'яті // Грані. 2012. № 12 (92). С. 43–47.
7. *Середа В., Малес Л.* Усна історія як метод і методологія // Україна Модерна. Київ–Львів, 2007. Вип. 10. С. 159–168.
8. *Сурева Н.* Правила видання джерел усної історії (проект). Запоріжжя: РА Тандем–У, 2005. 20 с.
9. Схід/Захід: Історико-культурний збірник. Вип. 11–12: Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. 432 с.
10. *Титаренко Д., Титаренко О.* Дослідницьке інтерв'ю: методичні рекомендації з організації та проведення дослідження. Київ: ТОВ «Праймдрук», 2012. 40 с.
11. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: ПП «ТОРГСИНПЛЮС», 2010. 125 с.

- 12.** Усна історія: теорія та практика / Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. Запоріжжя: Тандем–У, 2008. 100 с.

ТЕМА 9.

Гендерна історія

1. *Визначення поняття «гендерна історія».*
2. *Соціально-політичний контекст виникнення напрямку «гендерна історія».*
3. *Науково-теоретичний контекст виникнення нового напрямку.*
4. *Виникнення «жіночих досліджень» (Women Studies).*
5. *Народження історичної фемінології (жіночої історії).*
6. *Гендер як категорія історичного аналізу.*
7. *Гендерна історія. Предмет і значення.*
8. *Гендерні студії в Україні у період незалежності.*

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Гендер, гендерна історія, жіноча історія, історична андрологія, історична фемінологія, історія ментальностей, квір-спільнота, маскулінізм, сексизм, сексуальна культура, соціальна фемінологія, суфражизм, фемінізм.

1. Визначення поняття «гендерна історія»

Що означало бути чоловіком чи жінкою у різні часи? Як і чому відбувається відтворення соціального порядку, заснованого на соціально-статевій нерівності? Як прояви цієї нерівності змінювалися у різні епохи, від однієї культури до іншої? Чи можливе подолання такої соціальної асиметрії? Усі ці питання обговорюються прихильниками даного напрямку в науках про минуле, який розвивається та збагачується упродовж більш ніж 30 років.

Жіночі та гендерні дослідження в історичних науках ставлять у центр вивчення проблему соціального конструювання статевих відмінностей, взаємозв'язок та вплив цих процесів на загальну картину історичного розвитку людства. У центрі вивчення істориків-гендерологів – аналіз уявлень про кожну зі статей у різні історичні часи, самоуявлень кожної статі, вивчення нерівного розподілу матеріальних та духовних благ, влади та престижу між статями, а також інститутів соціального контролю, що регулювали цей розподіл. Гендерологи вивчають соціальні ієрархії, що виникали у зв'язку з цим – як у масштабі всього суспільства, так і класу, соціальної, етнічної, спорідненої чи іншої групи.

Проте існують певні розбіжності у термінологічному апараті, тому необхідно навести найважливіші визначення, які стосуються предмета дослідження даної теми.

Жіночі дослідження минулого – напрямок у гуманітарному знанні, предметом вивчення якого є історія змін жіночого соціального статусу та функціональних ролей, це історія, побачена очима жінок, написана з позицій жіночого досвіду.

Гендерні дослідження в історичних науках – напрямок у дослідженнях минулого, предметом вивчення якого є система відносин та взаємодій, що стратифікують суспільство за ознакою статі.

Гендерна історія включає історію жінок (історичну фемінологію), історію чоловіків (історичну андрологію), історію квір-спільнот³ і частково історію сексуальної культури.

2. Соціально-політичний контекст виникнення напряму «гендерна історія»

До кінця 60-х – початку 70-х рр. XX ст. для істориків усіх країн здавалося очевидним, що минуле (як і сьогодення, і майбутнє) є чимось спільним для всіх, без різниці статі. Позиції цієї наукової парадигми здавались незаперечними; вони коренилися у стереотипному сприйнятті відносин статей як заданих біологічно і тому незмінних. Але наприкінці 1960-х рр. соціологи та соціопсихологи, лінгвісти та політологи низки країн у буквальному сенсі «помітили» статі, зацікавилися нею і тим, як вона впливає на життя індивіда та особистості. Трохи згодом, у 1970-ті рр., «невидима революція» захопила й істориків.

«Помітити» статі, поставити питання про можливість розгляду її як однієї із «соціальних визначників» (подібно до класу і раси) вчених змусили «бурхливі» події та процеси кінця 1960-х рр. Друга половина XX ст. була відзначена відразу трьома найважливішими соціальними процесами, подібними до революційних. По-перше, питання про стосунки статей було поставлено на порядок денний молодіжними рухами, знаменитою «студентською революцією 1968 р.», що поставила під сумнів усю систему цінностей та орієнтирів старшого покоління. Не тільки наукове співтовариство, а й соціум як такий виявилися підготовленими до сприйняття нових концепцій. По-друге,

---

³ **Квір** (англ. queer – дивний) – термін для позначення всього відмінного від гетеронормативної моделі поведінки. До квір-спільноти відносять геїв, лесбіянок, трансвеститів (кросдресерів) – тобто осіб, які носять одяг не своєї статі, транссексуалів, бісексуалів тощо.

важливим фактором виявилася сексуальна революція, що супроводжувала молодіжні рухи, яка дозволила сміливо говорити про проблеми статі і відкрила для обговорення в засобах масової інформації (а не тільки в науковій літературі) низку раніше табуйованих тем (зокрема, питання про сексуальну задоволеність жінки у шлюбі або про толерантність до трансвестизму та операцій зі зміни статі)⁴.

Пов'язаним із вищезгаданими революціями виявився третій фактор – пожвавлення фемінізму. У науковій літературі це пожвавлення та оновлення жіночого руху називають «другою хвилею фемінізму». Перша хвиля, фемінізм XIX ст., був «фемінізмом рівності». Він ставив питання про рівний доступ жінок до праці та освіти, високу зарплату та професійну самореалізацію. Вік по тому, у 1960-ті рр., коли рівність прав обох статей виявилася задекларованою у законах багатьох країн, постало питання про рівність можливостей їх реалізації. Тому оновлений фемінізм XX ст. почав іменуватися «фемінізмом відмінностей». Жінки зажадали в ім'я дійсної рівності визнати відмінність їхнього соціального досвіду від досвіду чоловічого, а потім – домогтися афірмативних⁵ (позитивних, конструктивних) дій, спрямованих на взяття до уваги їхньої статі та забезпечення дійсної рівності життєвих можливостей.

Головною метою «шістдесятниць» XX ст. стало створення та визнання соціумом вільної, автономної жіночої особистості. Суперечки про те, чи можна досягти такої мети, втягнули в дослідження «жіночої теми» генетиків, психологів, антропологів, етнологів, філософів, істориків, соціологів, філологів. На цьому етапі йшлося про поглиблення розуміння того, як ієрархічна статева структура закріплюється у глибинних структурах культури та суспільства, у наукових дискурсах, у релігійних уявленнях, особливостях індивідуальних та колективних ментальностей, сприйняттях та відчуттях.

---

⁴ Сексуальна революція, безперечно, дала більше саме жінкам: зміна поглядів на сексуальність була пов'язана з революцією в галузі контрацепції, з появою гормональних пігулок – уперше в історії питання «народжувати чи не народжувати», від кого народжувати і як часто, стали вирішуватися жінкою, а чоловіки втратили найсильніший важіль своєї влади.

⁵ **Афірмативний** (від англ. affirm – стверджувати, урочисто заявляти) – заявлено конструктивний, позитивний.

3. Науково-теоретичний контекст виникнення нового напрямку

Головними теоретичними джерелами нового напрямку вважаються ліберальна думка, соціалістична традиція та психоаналіз. Із дискурсу Просвітництва та лібералізму феміністки 1960-х рр. запозичували уявлення про емансипацію, рівність, автономію, прогрес. Із соціалістичної традиції – підхід до осмислення відносин між статями як особливого соціального механізму панування та експлуатації. Значимість психоаналізу залежить від того, що це одна з небагатьох теорій, в яких осмислюються соціально-культурні основи формування статевої ідентичності.

Проте, вихідною точкою народження інтересу до проблем статі стали лише 1960-ті рр., коли (завдяки феміністкам) було визнано, що все в науці – від вибору тем до структури академічних інститутів та установ – несе на собі «друк» сексистського забарвлення⁶.

Найсильнішим теоретичним імпульсом до дискусій з цього приводу стала криза марксизму. Він так і не дав відповіді на питання, чому нерівний стан статей зберігається в сучасному суспільстві. Намагання до «усереднення» та відкидання всіх погрішностей, які не поміщалися в схему, заставляло класиків марксизму розглядати перед усе класичний варіант розвитку західного суспільства, ведучою рухомою силою якого (в марксистській термінології – гегемоном) слід було вважати пролетаря, який бореться проти своїх принижувачів. Тих, хто не поміщувався у схему – селян, інтелігенцію і жінок, у тому числі дружин пролетарів, – теоретики марксизму або намагалися підтягнути під цю схему, або залишали «за бортом» свого розгляду. Розуміючи, що всі життєві аспекти однією економікою не пояснити, марксистки (в ім'я «чистої схеми») просто відкидали те, що неможливо було пояснити економікою, в тому числі і проблему особистісного становлення жінок, проблеми жіночої підсвідомості, ідентичності. Не тема жіночої підсвідомості, але тема жіночої праці була в центрі багатьох європейських наукових і публіцистичних дебатів XIX – початку XX ст.

Існування приватної власності і класової структури суспільства – основні, згідно з Ф. Енгельсом, причини дискримінації індивідів за ознакою статі. Ці положення були сформульовані в його роботі «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Зміна виробничих відносин в умовах ліквідації приватної власності, ліквідації класового поділу – головний і, по суті, єдиний шлях спасіння

---

⁶ **Сексизм** – дискримінація людини за ознакою статі, практики (в тому числі приховані) такої дискримінації.

жінок від вікової нерівності. Концепція Ф. Енгельса не пояснювала, чому – незважаючи на те, що рабство як формація упродовж деякого часу себе пережила, – рабство жінок у родині продовжувало існувати століттями. Чому чоловік навіть у самій бідній родині привласнював і привласнює через сім'ю як соціальний інститут частину часу, праці, сил жінки.

Погляди класиків марксизму відображали чоловічий погляд на світ, який не приймав до уваги жіночі соціальні потреби і жіночий досвід, центрувалися на пріоритеті економічний класових інтересів, не враховуючи можливості об'єднання індивідів за статевою ознакою.

Намагаючись знайти пояснення тому, як надали статус науковості теорії біологічної зумовленості, теоретики фемінізму звернули увагу на модерністські концепції в соціології. Структурний функціоналізм Т. Парсонса змушував побачити в суспільстві цільну соціальну систему, яка має свою структуру, механізми взаємодії елементів, які знаходяться у нестійкій рівновазі, яка забезпечує – у випадку балансу – «соціальний порядок». Обидві статі були представлені в концепції постійно включеними до нього – виконуючими свої структурно-функціональні ролі. Від теорії конструювання соціальної реальності (теорії П. Бергера і Т. Лукмана (1995), в якій суспільство розуміється як процес безперервного конструювання: значень і символів, що лежать в основі людської діяльності), теоретичний фемінізм легко зробив крок до теорії соціального конструювання статевих відмінностей.

Крім цих основних теорій велике значення мала також концепція ситуативної драматургії або символічного інтеракціонізму І. Гофмана. Автор ототожнив елементи сценічної дії та соціальної взаємодії, запровадив поняття конвенціональної (умовної, «договірної»; від англ. *conventional* – обумовлений) соціально-статевої (зараз говорять: гендерної) ролі та її проявів (дисплея) – у стереотипах (образах), нормах (предписаннях) та ідентичностях. Соціально-статевий дисплей у І. Гофмана – це набір ритуалізованих дій, що здійснюються індивідом у ситуації взаємодії з іншим індивідом.

У результаті використання модерністської соціальної теорії у створенні власних підходів до пояснення існування соціально-статевої асиметрії теоретики фемінізму були поставлені перед необхідністю знайти власні пояснення того, як ідеї про біологічну зумовленість життя людини його статтю надали статус науковості.

Особливу роль у пошуках відповіді на це та схожі питання відіграли у той час модерністські і психологічні теорії, що спростували багато постулатів фрейдизму і поставили на порядок денний

обговорення таких питань, як відповідність істини, можливість типізувати індивідуальне, проявляти інтерес до ролі «випадкового» в долі людини.

Найбільш відомі праці психологів-модерністів 1960-х рр. відносять до так званої гуманістичної психології (або руху за людський потенціал). Вони представлені іменами К. Роджерса, А. Маслоу та ін. Сутність концепції К. Роджерса полягає у тому, що ядро людської природи по суті є позитивним (він категорично розійшовся в цьому із З. Фрейдом). Людина постійно розвивається, вважав К. Роджерс (знову ж таки на протигагу З. Фрейду, який вважав найбільш суттєві компоненти особистості постійними), метою її є самоактуалізація, вона відчуває постійну потребу в позитивній оцінці – повазі та прийнятті з боку інших людей.

Головний принцип гуманістичної психології А. Маслоу – визнання права кожної людини бути самою собою, плекати свою унікальність, неповторність, не підлаштовуватися, проявляти спротив тиску середовища, її обмеженням права на свободу вибору рішень і права відповідальності за цей вибір. Усе це виявилось доволі співзвучним феміністським ідеям.

4. Виникнення «жіночих досліджень» (Women Studies)

Гуманітарні науки в другій половині XX ст. помітно фемінізувалися практично у всій Західній Європі. У всьому світі кількість представниць інтелектуальної еліти швидко зростала: у життя вступило покоління, народжене після Другої світової війни, яке не знало перепон в отриманні освіти, пов'язаних із дискримінацією за ознакою статі. Щоправда, переважно це були жінки, які прийшли в систему «наукового обслуговування»: частка дослідниць з посадами і науковими званнями збільшувалася дуже повільно. Ось чому звернення до досвіду попередниць виявилось основою для пробудження соціальної жіночої самосвідомості та колективних дій. «Особисте» ставало «професійним», а слідом і «політичним». Жінки-вчені задумалися про причини і особливості нерівності в їх професійному середовищі.

Уперше «Рух за звільнення жінки» зародився у Франції у 1970 р. Одним із його головних досягнень стала поява перших феміністських журналів. Аналогічний процес розпочався і в США, де було засновано такі видання, як «Signs» («Знаки»), «Feminist Studies» («Феміністичні дослідження»), «Women's Studies Quarterly» («Щоквартальник жіночих досліджень»).

Зростання напрямку неоефемінізму вплинуло на інтелектуальну сферу: вчені в Європі і США почали обирати об'єктом своїх пошуків жінку – у родині, на виробництві, в системах права та освіти, в науці, політиці, літературі та мистецтві. Перший спецкурс з історії «жіночого руху» був прочитаний у Сіетлі в 1965 р., а наприкінці 1960-х рр. такі спецкурси вже читалися у Вашингтоні, Портленді, Річмонді, Сакраменто. Поступово в рамках традиційних академічних дисциплін в багатьох університетах США і Європи з'явилося «вивчення жінок». У 1969 р. дослідниця із Корнельського університету Шейла Тобіас запропонувала узагальнену назву для цих спецкурсів – «Female Studies» («Жіночі студії»), але вона не прижилися, оскільки здавалася вченим-феміністкам занадто біологізованою. Нарешті, після довгих суперечок і дискусій, напрямок отримав назву «Women Studies» («Жіночі дослідження») – саме так визначалися дослідження будь-якої проблеми, написані на «жіночу тему» і частіше за все самими жінками.

1975 рік ООН оголосила «Всесвітнім роком жінки». Саме в той час американська дослідниця Нін Коч запровадила термін «соціальна фемінологія», під якою почали розуміти міждисциплінарну галузь наукового знання, яка вивчає сукупність проблем, пов'язаних із соціально-економічним і політичним становищем жінки в суспільстві, еволюцією її соціального статусу та функціональних ролей. Головною відмінністю «жіночих досліджень», або «фемінології», як наукового напрямку від всіх попередніх студій, які стосувалися соціально-статевих ролей, етнографії, психології та соціології статі, стала орієнтація на критику наук, які раніше не «бачили» жінок.

5. Народження історичної фемінології (жіночої історії)

У середовищі істориків на появу нового напрямку відгукнулися перед усе вчені-феміністки. З точки зору феміністської теорії не можна пояснити соціальну дійсність, не зрозумівши механізмів виробництва суспільної нерівності, заснованої на розподілі людей за статтю. Феміністки і феміністи, які вивчають минуле, прийняли досліджувати зміни опосередкованою статтю дійсності «у просторі» і «в часі» (тобто з урахуванням географічної, етнокультурної та хронологічної складових). Формуванню «жіночої історії» як особливої субдисципліни в системі історичних наук сприяв особливий контекст: це був час швидкого збільшення кількості «окремих історій», плюралізації дослідницьких напрямків.

Невипадковим був інтерес до «жіночої історії» тих, хто вивчав проблеми масових рухів. Події кінця 1960-х рр. сприяли посиленню позицій фемінізму, а він, у свою чергу, сприяв тому, щоб чимала

кількість фахівців у галузі Women's Studies (жіночих досліджень) вийшла із дослідників робітничого, селянського рухів, у яких (на відміну від історії партій або товариств) завжди були присутні обидві статі. У дослідженнях перших жіночих організацій, історії фемінізму та суфражизму⁷ ці фахівці побачили ключ до розуміння гострих питань сучасності: «Що слід розуміти під горезвісним «придушенням жінок»? Чи завжди воно існувало, як і коли виникло, якими були причини його появи, форми, методи та шляхи подолання нерівності?».

Виникнення «жіночої історії» було підтримане медієвістами, і це не випадково. Зростаючі проблеми історичного знання (розширення кількості джерел, диверсифікація колишніх результатів), старіння способів аналізу та методологічних орієнтирів – усе це перетворило медієвістику та історію раннього Нового часу на «випробувальний полігон» нових аналітичних експериментів.

У народженні історичної фемінології зіграло свою роль і різке зростання значення історичної антропології, що дозволило їй виділитися в окремий напрямок соціальної історії, стати її частиною. В рамках «нової соціальної історії» самостійними напрямками вивчення стали «історія повсякденності» індивідів та соціальних груп, «історія дитинства», «історія сексуальності», «старості», «вдовства» тощо. Без «історії жінок» тут було, звісно, не обійтися.

Самостійною частиною «соціальної історії» стала історична демографія, яка пережила наприкінці ХХ ст. друге народження. Висновки істориків-демографів, які звернулися вперше (завдяки включенню до методів історичного дослідження математичних прийомів обробки масових джерел, насамперед міських кадастрів та церковних метричних книг) до вивчення демографічної ситуації епохи Середньовіччя, дозволили виділити феномен, який до цього не враховувався дослідниками. Йдеться про стійкий дефіцит осіб жіночої статі практично у всіх соціальних та вікових групах, але особливо у дитячому та зрілому віці. Чому він виник, які наслідки мав? Усі ці та багато інших питань належало вирішити, звернувшись безпосередньо до «історії жінок». Історія повсякденності та приватного життя зробила предметом вивчення, на відміну від традиційної етнографії, не просто речі, не лише матеріальні форми існування людини, а й «звичаї, форми та практики» повсякденного побуту, насамперед ставлення

---

⁷ **Суфражизм** (від англ. *suffrage* – голос, виборче право) – жіночий рух за надання жінкам виборчого права, що зародився в Англії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Завдяки англійським феміністкам цей термін увійшов до історії як визначення політичного спрямування у фемінізмі.

людей та речей, людей до речей та явищ повсякденності, соціальний та сімейний «вигляд людини», що формувався залежно від форм його діяльності та самовираження.

До середини 1980-х рр., коли соціальна історія поступилася пальмою першості історії культурної та інтелектуальної (у певному сенсі близької до так званої культурно-історичної антропології, що виникла на рубежі століть), у центрі уваги фахівців з інтелектуальної історії виявилось вивчення змін соціальних та культурних категорій. Особливого значення для них набула історична та соціальна психологія, виникла так звана «психоісторія», історія почуттів (емоцій), до наукового обігу введено новий термін «історія ментальностей», історія уявлень та образів (імагологія).

«Історія ментальностей» неминуче підвела дослідників до висновку про необхідність вивчення різних «історій», у тому числі історії переживань не тільки переможців, а й переможених, маргіналів – хворих, ув'язнених, гомосексуалістів, безпорадних людей похилого віку, жебраків та люмпенів, «негероїв» минулого. Тематизація «історії переживань» збіглася з розвитком у системі психологічних наук інтересу до «особливого», «відносного», «тимчасового», «обумовленого» (тоді як у минулому пропонувалося завжди від цього абстрагуватися). Історія вкотре зблизилася з психологією, і цей союз виявився успішним, у тому числі й для «жіночих досліджень».

У рамках нових «жіночих досліджень» історія жінок пережила значного розвитку. Щорічно почали виходити у світ безліч досліджень по всіх періодах і регіонах, а в узагальнюючих роботах різного рівня висвітлювалися практично всі питання, що стосуються життя жінок минулих епох. Так сформувався **предмет історії жінок (історичної фемінології)** – це історія змін жіночого соціального статусу та функціональних ролей, це історія очима жінок, написана з позицій жіночого досвіду.

Науковиці-феміністки вивчили сотні архівних справ, знаходячи джерела, що проливають світло на становище жінок у різні епохи. Вони описували окремі долі та аналізували досвід жіночих спільностей (наприклад, у монастирях та перших жіночих спілках), намагалися переглянути у світлі нових даних навіть хронологію. Прихильниці нового напрямку найчастіше говорили про бажання подолати «безумовне панування старої історії», «переписати її». Справа дійшла до готовності замінити слово history (який феміністки прочитували як hisstory, дослівно: «Його історія», історія чоловіка) новим терміном, що характеризує новий підхід до вивчення минулого, а саме терміном herstory (тобто «Її історія», історія жінки). Так чи інакше, але в

уявленнях про минуле стався справжній переворот, закріплений створенням на конференції в Белладжіо (Італія), а потім конституюванням у рамках Міжнародного конгресу історичних наук у Мадриді 1990 р. Міжнародної федерації дослідників жіночої історії.

Історична фемінологія «повернула жінок» до загальних курсів історії. Завдання відновлення історичної правди, виявлення жіночих імен, забутих чи викреслених із офіційної, «чоловічої» історіографії, було вирішено: у підручниках з'явилося багато жіночих імен. Отримане раніше «єдине і повне» знання про минуле перестало виглядати таким, у дослідженнях доводилося, що жінки мали у всі епохи своє світобачення та свою систему цінностей, що іноді не збігалася з чоловічою.

Замість опису того, як обидві статі взаємно доповнювали одна одну (як це робила традиційна наука, етнографія), увага була звернена на їх відмінності. Так, було зроблено важливий внесок у підриє стереотипу про «природне призначення» жінки (виношування дітей, продовження роду, відповідальність за сім'ю та домівку). Історія жінок надала інший сенс вивченню історії повсякденності, ще раз переконала в історичності поділу соціального життя на публічну та приватну сфери. Факти постійного порушення кордонів між ними показали історичну обумовленість цих кордонів та неможливість однозначно визначити напрямки, в якому розвивається їхня взаємодія.

Вивчивши історично сформовані відносини панування та підпорядкування між чоловіками та жінками у патріархатних структурах класових суспільств, дослідники жінок пов'язали «жіночу історію» з історією суспільства. Найчастіше це робилося, однак, у дусі неомарксизму, і статева нерівність пояснювалася її вкоріненістю в економічній нерівності. Багато фактів, зібрані «істориками жінок», підірвали чоловічу міфотворчість у соціальній історії, поставивши під сумнів оцінку найважливіших епох та процесів.

Однак поступово історико-фемінологічні студії ставали все більш кастовими. З «історії жінок» історична фемінологія повільно перетворювалася на «історію придушення жінок». Дослідження фемінологів створювали враження, що роль жінки як жертви є історичною константою. Часто зі сторінок фемінологічних досліджень проступали мізоандринні (мужененависницькі) настрої, «докази» жіночої винятковості, твердження про те, що історія, написана жінкою, є більш точнішою і об'єктивнішою, ніж та, що написана чоловіком, «бо знання пригніченого точніше і глибше за знання гнобителя». Як відповідь на подібний підхід до минулого у світовій історичній науці з'явилася «історія гомосексуальності», а також «історія чоловіків та

мужності» (історична андрологія). Так історія жінок своєю появою змусила чоловіків замислитися над відсутністю «їх власної історії», змусила стати видимими й їх.

Методичні труднощі реконструкції «історії маскулінності» виявилися більшими, ніж «історії жіночності», оскільки чоловіки (на відміну від жінок) вважалися тією «непроблематизованою нормою», яку не варто було й описувати (вона й так малася на увазі). Обмежень унаслідок приналежності до своєї статі чоловіки не відчували, так що це важко піддавалося історичній реконструкції.

«Чоловічі історії», історична андрологія зазнали тієї ж складності визнання і той самий скептицизм, що й історія жінок. «Історії батьківства», «історії чоловічої честі», «історії маскулінності» доводили, що досі не було створено не лише об'єктивної історії Жінки, а й історії Чоловіка, культури чоловічої. **Предметом «чоловічої історії» стала історія змін соціального статусу чоловіків та їх функціональних ролей; це історія очима чоловіків, написана з позицій усвідомленого чоловічого досвіду.**

До кінця 1970-х рр. роздільне існування історій статей – «чоловічої» і «жіночої», відсутність історії сексуальних меншин (сьогодні ця частина гендерної історії називається квір-історією) загрожували стати методологічним тупиком. Змінився й загальний соціально-політичний контекст. Ідеї протистояння, які володіли розумами людей з 1968 р., як у світовій політиці, так і в науці, до початку 1980-х рр. стали поступатися місцем ідеям балансу, терпимості, неагресивності і допущення за іншим права на існування. Кордони дисциплін до кінця XX ст. стали розпливчастими, ідея міждисциплінарних досліджень набула величезної популярності.

6. Гендер як категорія історичного аналізу

До кінця 1970-х рр. в історичних дослідженнях країн Європи та США стало все частіше з'являтися слово «гендер», що дослівно перекладається з англійської як рід іменника (від лат. genus – рід).

До середини 1950-х рр. лексема «gender» використовувалася лише в англійській лінгвістиці. Але у 1955 р. видатний сексолог Джон Мані, якому при вивченні гермафродитизму і транссексуалізму потрібно було відмежувати загальностатеві властивості від сексуально-генітальних, сексуально-еротичних і сексуально-прокреативних, запровадив до наукового обігу поняття «гендер». У багатьох сучасних працях слава першовідкривача нової дефініції приписана, однак, не Дж. Мані, а Роберту Столлеру. У 1958 р. у Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі відкрився центр з вивчення гендерної

самосвідомості та транссексуалізму і його співробітник, психоаналітик Р. Столлер почав користуватися терміном «гендер» для позначення поняття «стать у соціальному контексті». Із пропозицією активніше користуватися цим поняттям він виступив у 1963 р. на конгресі психоаналітиків у Стокгольмі, зробивши доповідь про поняття соціостатевої (або – як він назвав його – гендерної) самосвідомості.

Вибудована на розподілі природного (сутнісного, есенціального) і культурного, гендерна концепція розділила «стать» і «гендер». «Стать» почала співвідноситися лише з біологією та фізіологією (гормони, гени, нервова система, морфологія), а «гендер» – із явищами культури, соціальної психології, соціології та соціальної антропології.

Наукова риторика, що використовувала новий термін, міцно утвердилася в інших гуманітарних науках – психології, соціології та історії. Питання, поставлені «жіночими» та «чоловічими» дослідженнями в історії, і перш за все питання про причини відтворення соціально-статевої нерівності, могли бути тепер проаналізовані по-новому. Раніше жіночі і чоловічі дослідження в історії прагнули автономії, згуртованості в ім'я уявлення саме жіночого або чоловічого соціального досвіду, були орієнтовані на отримання знання про історію та суспільство, альтернативного існуючому. Це вело до відокремленості, «геттизації», і така відокремленість часом відлякувала інших представників наукової спільноти, які хотіли вважатися політично не заангажованими, об'єктивними. Концепція гендера давала такий шанс. Центральним предметом досліджень поступово почала проголошуватися не відокремлена історія жінок або чоловіків, а історія їхніх відносин як одного з найважливіших аспектів соціальної організації, історія вибудовування соціальних асиметрій та ієрархій, пов'язаних із статевою приналежністю, історія співвідношень статей.

Важливим кроком у народженні гендерної історії традиційно вважається стаття американської історикині Джоан Уоллах Скотт «Гендер – корисна категорія історичного аналізу», опублікована в 1986 р. Зафіксувавши необхідність подолання позаісторичності панівних інтерпретацій статі в історії, авторка запропонувала продуктивну схему аналізу історичного матеріалу крізь призму нового поняття та чотирьох груп соціально-історичних підсистем або напрямків вивчення:

1. Комплекс символів і образів, які характеризують чоловіка і жінку в культурі (гендерних стереотипів), що існували в різні часи, типових і ідеальних образів, у тому числі тих, що стали патернами, моделями (Адам, Єва, Марія), міфологічних уявлень про порочність,

осквернення або чистоту, форми їх репрезентації та трансформацій у різних історичних контекстах та багатьох аналогічних сюжетів.

2. Комплекс норм – релігійних, педагогічних, наукових, правових, політичних (гендерних норм), який передбачав роботу зі сформованими у культурі нормативними розпорядженнями. Як у процесі боротьби альтернативних концепцій, закріплені у різних доктринах, вони сприяли виробленню поняття «правильного» чи навіть «єдино можливого» по відношенню чоловіків та жінок?

3. При аналізі комплексу проблем самовираження, суб'єктивного самосприйняття та самоусвідомлення особистості (гендерної ідентичності) вимагався розгляд особливостей самоідентифікації чоловіків і жінок у різні епохи. Пильну увагу пропонувалося приділяти своєрідності так званих «гендерних конфліктів», коли суб'єктивна гендерна ідентичність могла не співпадати з культурно предписаними та соціально заданими образами.

4. Останній комплекс патернів включав у собі аналіз ролі статевої відмінності у функціонуванні соціальних інститутів, які беруть участь у формуванні гендера (це сім'я, система спорідненості, домогосподарство, ринок робочої сили, система освіти, державний устрій тощо). Як відтворюються соціальні асиметрії, пов'язані зі статтю, як функціонують інститути соціального контролю та за рахунок чого здійснюється розподіл і перерозподіл влади, матеріальних та духовних благ, власності та престижу в масштабах усього суспільства, класу, групи тощо – всі ці питання висунулися на перший план.

Дж. Скотт назвала гендер «первинним способом визначення владних відносин», а «історіоризацію відмінностей» між статями – головним напрямом досліджень гендерної історії. З її доказів випливало, що соціально-статева (гендерна) ієрархія є історично першою формою соціальної нерівності. Гендерні статус, ієрархія та моделі поведінки предписані інститутами соціального контролю та культурними традиціями, відтворення гендерної свідомості підтримує сформовану систему відносин панування та підпорядкування, а гендерний статус – один із констатуючих елементів соціальної асиметрії та системи розподілу влади, престижу та власності.

Цією та подальшими своїми роботами Дж. Скотт закликала подолати очевидний розкол між традиційною та новими (жіночою, чоловічою, квір-) історіями. Частина істориків-фемінологів виявили готовність піти назустріч цьому заклику, змінити назву «жіночої історії» на «гендерну історію» і цим, у певному сенсі, подолати маргінальність становища «жіночої історії» в системі гуманітарного

знання. Вони рішуче заявили про зміну пізнавальних орієнтацій: «жіночу історію» оголосили лише етапом, перехідним феноменом, який був необхідний для процесу усвідомлення та доведення до визнання (науковою та взагалі широкою громадськістю) значущості досліджень історії відносин статей. У всіх роботах, навіть у тих, що були присвячені виключно жінкам, було запропоновано враховувати «чоловічий фактор», щоб «знищити половинчастість науки про статі».

Готовність відмовитися від вирішення «жіночими дослідженнями» в історії послідовно феміністських завдань розширила соціальну базу нового напрямку. У суспільстві гендерологів з'явилися чоловіки, які раніше дивилися на розвиток жіночих досліджень з іронією. Услід розгорнулася широка дискусія з приводу визначення понять «стать», «мужність», «жіночність» у різні історичні епохи, та її учасники намагалися з'ясувати, як ці концепти перетинаються з іншими дискурсивно створеними ідентичностями (класом, поколінням, віком, віросповіданням, регіональною та етнічною приналежністю).

Однак із пропозицією Дж. Скотт погодилися далеко не всі дослідники жіночої історії. Рішуче налаштовані проти засилля «чоловічої історії» історики феміністської орієнтації розгорнули широку дискусію щодо можливості не лише знахідок, а й шкоди на шляху перетворень «жіночих досліджень» на «гендерні». Серед серйозних втрат називалося потенційне скочування гендерних досліджень (як досліджень обох статей) до чергових обґрунтувань «природності» їхньої взаємної додатковості. А це, доводилося феміністками, призведе до прагнення спростувати «особливість» жіночого досвіду та жіночих інтересів, призведе до стирання межі між традиційною наукою (етнологією, соціологією, психологією статі) та критично націленими на них гендерними дослідженнями.

Незважаючи на дискусії, деякі аспекти гендерних взаємодій знайшли свій відбиток вже у ранніх публікаціях. Їх автори намагалися порівнювати ставлення чоловіків і жінок до одного і того ж питання (наприклад, до віку шлюбу або повторного одруження/заміжжя з вдовими), розглядати неоднакові наслідки для чоловіків і жінок одних і тих самих соціальних явищ і трансформацій. У них вивчався, зокрема, гендерний аспект поняття «цехової єдності» (і у зв'язку з цим – «чоловічої солідарності», що витіснила жінок із цехового виробництва в ранній Новий час). Надзвичайно плідними та переконливими були дослідження різного розуміння честі, яке для жінок мало цілком гендерне звучання, а для чоловіків – визначалося загальнолюдськими «властивостями» – хоробрістю, вірністю, сумлінністю, професійною майстерністю.

Розвиток гендерної історії був зумовлений її взаємодією зі структуралізмом (важливим для розвитку жіночих досліджень у вивченні минулого) і особливо з різними постструктуралістськими течіями, участю в низці «поворотів», що відбулися в гуманітарному знанні на рубежі XX і XXI ст. У тематиці гендерної історії виділилися ключові для неї теми: праця в домашньому господарстві, робота в суспільному виробництві, право, політика, родина, релігія, освіта, культура тощо. Але кожна з цих тем відтепер розглядалася з точки зору шляхів забезпечення відтворення соціального порядку, заснованого на гендерних відмінностях, і нерівного розподілу матеріальних і духовних благ, влади і престижу в історичному соціумі. Особливе місце займав аналіз опосередкованої ролі гендерних уявлень у міжособистісній взаємодії, виявлення їхнього історичного характеру та динаміки. Відносини між статями – як з'ясувалося – становлять серцевину будь-якої соціальної системи поряд з класовими та міжпоколінськими відносинами, відносинами між суспільними верствами, способами виробництва та ставленням людини до природи. Таким чином, гендерні дослідження пронизали собою майже всі галузі історичної науки.

Дослідження гендерних істориків розгорнулися в ситуації постмодерну, головним «відкриттям» якого стала недовіра до великих ідеологій – до того, що французькі філософи називали метанаративами (метанаративи прогресу, раціонального облаштування суспільства, революційної перебудови, модернізації). Іншою відчутною зміною в науках про минуле, що відбулася у прямому зв'язку з поширенням постмодерністських концепцій і феміністської критики історизму та емпіризму, стала ліквідація ієрархії «важливості» дослідницьких проблем. Ще років двадцять-тридцять тому все, що пов'язане з жінкою, жіночим соціальним досвідом, історією сексуальних меншин чи історією сексуальності, могло бути оголошено «не головними темами». В епоху постмодерну ієрархію важливості проблематики було повалено. Теми, що здавалися раніше «дрібними», виявилися вписаними у велику історію: історія служництва та найму годувальниць, історія домашньої роботи, виношування дітей та пологової допомоги тощо.

Категорія «стать» була визнана одним із структурують економічних принципів. Гендерні дослідження історичного минулого показали себе як об'єднуюче наукове поле, як концепт, що підтверджував поліцентричність навколишнього світу, плюралістичність типів мислення, множинність методів та підходів, за допомогою яких можна пізнавати і минуле, і сучасне.

7. Гендерна історія. Предмет і значення

Початок інтенсивного розвитку гендерної історії відноситься до 1990-х рр. і збігається зі зміною предмета історичних наук. Замість «структур великої тривалості» інтерес вчених звернувся до конкретних долей пересічних людей в обмеженому тимчасовому відрізку; замість історико-демографічних студій, перенавантажених цифрами та графіками, почали публікуватися історико-літературні есе, автори яких міркували про те, який вплив здатний надати індивід на перебіг історії. Замість утилітарного підходу до джерел особистого походження (з яких раніше бралися лише загальнозначущі факти соціально-політичної історії) став практикуватися «біографічний метод», де на чільне місце була поставлена реконструкція однієї або декількох долей і вплив на них соціально-економічних і політичних катаклізмів. Змінилося і ставлення до «соціальної статі», гендеру: категорія приналежності до нього нарівні з приналежністю до певного етносу (раси) та класу (соціальної страти) стала одним із критеріїв ідентифікації загального.

Ці зміни дозволили сформуватися і розвинутихся гендерній історії, яка була покликана поєднати історію жінок, історію чоловіків, історію сексуальності та історію квір-спільнот. До цього етапу розвиток напрямку пройшов чотири стадії: 1) уваги до «історії боротьби» жінок проти чоловічого світопорядку; 2) інтересу до нового розуміння влади; 3) закликів вивчати не «підпорядкування»/«придушення», а «відмінності», щоб, нарешті, дійти до нової 4) стадії визнання необхідності оновлення методології.

Виходячи з цього, науковцями було визначено **предмет гендерної історії** – це історія складання та функціонування відносин та взаємодій, що стратифікують суспільство за ознакою статі, історія уявлень про «чоловіче» та «жіноче» як про категорії соціального ієрархічного порядку, історія самоуявлень чоловіків, жінок, сексуальних меншин.

Прибічники гендерної історії віддають перевагу якісній методології формально-кількісному опису, аналіз біографій та інтерв'ю – цифрам і графікам, які є типовими для офіційної, традиційної науки, орієнтованої на чоловічу систему цінностей та систему доказів (андроцентричну). Відмова від «дизайну об'єктивності» на користь досліджень емпатичних, тобто наповнених почуттями та співпереживанням, – ще один методологічний підхід прихильників гендерної історії. Вони приділяють велику увагу авторським інтерпретаціям подій та явищ, пропонують переміщення від суб'єктів до дискурсу, від конкретних подій – до тла, який їх створював і

опосередковував, вважаючи за потрібне вивчити не стільки «як воно було», скільки «як про це було розказано» (та ким).

8. Гендерні студії в Україні у період незалежності

Із початку 1990-х рр. в Україні термін «фемінізм» став відомим завдяки дослідникам із літературознавчих студій. У 1992 р. відома літературознавиця, докторка філологічних наук, професорка Києво-Могилянської академії Соломія Павличко заснувала видавництво «Основи», в якому, вже після її смерті, вийшла друком збірка статей із відповідною назвою «Фемінізм» (2002). У своїй дослідницькій діяльності С. Павличко намагалася проаналізувати численні міфи про становище жінки в суспільстві, прагнула зруйнувати та розконсервувати патріархальні структури мислення і народницькі ідеали.

С. Павличко разом з Т. Гундоровою, В. Агеєвою та Н. Шумило стали засновницями першої феміністичної групи – т. зв. феміністичного семінару в Інституті літературознавства Національної академії наук України. Результатом діяльності цього жіночого інтелектуального кола став вихід у світ низки монографій, зокрема: «Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму» (2003) В. Агеєвої та «Femina Melancholica. Стать і культура в Гендерній утопії Ольги Кобилянської» (2002) Т. Гундорової. Важливою також є праця літературознавиці, письменниці, директорки Центру Гендерних студій Ніли Зборовської «Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків» (1999).

Окремо слід виділити творчість відомої письменниці сучасності Оксани Забужко, яка 1996 р. написала один з перших феміністичних романів в українській літературі «Польові дослідження з українського сексу», а 2007 р. опублікувала роман «Notre Dame d 'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій».

Із початку 1990-х рр. до вивчення питань становища жінок в українському суспільстві та гендерної рівності доєдналися науково-дослідні центри, створені при університетах – Харківський центр Гендерних досліджень (1994), Одеський науковий центр жіночих досліджень (1994), Всеукраїнський жіночий центр інформації та соціально-економічної адаптації (1995), Київський дослідницький та консультативний Гендерний центр (1996), Київський інститут Гендерних досліджень (1999), науково-дослідницький центр «Жінка і суспільство» у Львові (1999) та ін. Вивчаючи формування та становлення жіночих і гендерних досліджень в Україні у 1990-х – на початку 2000-х рр. директорка Одеського наукового центру жіночих

досліджень Л. Смоляр визначила дві основні стадії розвитку: перша (початок 1990-х – 1995 рр.) – виокремлення жіночих досліджень як самостійних дослідницьких програм; друга (1995–2002) – процес інтеграції жіночих досліджень у систему вищої освіти.

Наукові дослідження гендерних відносин в Україні підтримують переважно міжнародні організації та їхні представництва в Україні: Програма рівних можливостей ПРООН, ОБСЄ, МОМ, Британська Рада, Human Rights Watch, Міжнародний фонд «Відродження», Фонд Макартурів, Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні та ін. Так, за підтримки Програми рівних можливостей ПРООН в Україні і шведської агенції міжнародного розвитку (SIDA) вийшли у світ низка публікацій з проблем моніторингу стану гендерних відносин в Україні; розвитку гендерної освіти; формування гендерночутливої політики шляхом проведення гендерної експертизи українського законодавства; впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України, у діяльність органів виконавчої влади; підтримки зусиль громадянського суспільства у формуванні гендерно-орієнтованої регіональної політики тощо. У 2017 р. засновано Східноєвропейський журнал феміністичних та квір-студій «Критика феміністична», який публікує матеріали, що мають чітку квір-теоретичну та/або феміністичну позиційованість.

Академічна спільнота України намагається просувати ідеї гендерної рівності у навчальний процес та освітні навчальні заклади. Зокрема, у 2012 р. з ініціативи Харківського обласного гендерного ресурсного центру, у партнерстві з представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, створено Всеукраїнську мережу осередків гендерної освіти. Із 2014 р. мережа співпрацює з Міністерством освіти і науки України над запровадженням гендерних підходів у систему освіти. У цьому партнерстві створено робочу групу з питань політики гендерної рівності та протидії дискримінації у сфері освіти, яка розробила проєкт Стратегії впровадження гендерної рівності і недискримінації у сфері освіти «Освіта: гендерний вимір – 2020».

Із початку 2010-х рр. в українському науковому середовищі стали чіткіше виділятися окремі спеціалізації із гендерних студій. Зокрема, гендерну проблематику в історії розробляють: у Львові – О. Кісь, у Харкові – І. Жеребкіна і В. Суковатая, в Одесі – Л. Смоляр, у Миколаєві – Н. Шевченко та ін. Основними темами для дослідження стали: жіноча історія, феміністська антропологія, гендерна рівність, сім'я, гендерні перетворення в постсоціалістичних країнах тощо.

Підбиваючи підсумки цієї теми, можна зробити наступні висновки.

По-перше. Люди народжуються чоловіками та жінками, але бути ними їх навчає суспільство, яке пропонує певні поведінкові матриці для позиціонування чоловіків та жінок. Як статеву характеристику слід виділити факт, що жінки можуть народжувати дітей, а чоловіки – ні. Щодо гендерних характеристик – жінки більше займаються домашнім господарством, ніж чоловіки. Звідси і виявляються гендерні ролі – манера поведінки й мислення людини, сформовані завдяки оточенню, в якому вона виховувалася. У сім'ях, школі, ЗМІ, Інтернеті формуються гендерні ролі – вони й сприяють збереженню та передачі гендерних стереотипів. Наприклад, у засобах масової інформації жінок найчастіше зображують об'єктами дії, жертвами та піклувальницями, а чоловіків, як правило, – винахідливими, сильними, розумними та ініціативними. Крім того, ЗМІ для реклами та привернення уваги споживачів набагато частіше використовують жіночу сексуальність, ніж чоловічу.

По-друге. Поняття «гендерний» у кожній культурі сприймається по-різному. До того ж, його зміст може змінюватися з часом. Згадаймо хоча б той факт, що жінки лише у минулому столітті отримали право голосу. Здебільшого вони займалися домашнім господарством, а чоловіки змушені були лише забезпечувати сім'ю. У патріархальніших суспільствах, у тому числі й в українському, такі гендерні стереотипи збереглися й досі.

По-третє. Філософи, соціологи та психологи «відкрили» гендер, поставили питання про те, як гендерна ідентичність заломлює погляд людини на світ, виявили відмінності в жіночому та чоловічому соціальному досвіді, який став особливим джерелом знання. Історики, застосовуючи гендерний підхід до аналізу соціально-історичних явищ, показали, як жіночий досвід співвідносився з чоловічим у минулі століття і якою мірою ця взаємодія формувала культурні стереотипи, норми та ідентичності. Ці нові знання про минуле впливають на тих, хто їх отримує, а разом із ними змінюють і дійсність. Саме тому в гендерній історії закладено революційний – щодо старої науки – сенс.

По-четверте. З удосконаленням українського законодавства наші жінки матимуть ще один інструмент у боротьбі за свої права. Є передумови того, що європейські цінності щодо гендерної політики зруйнують існуючі стереотипи в нашому суспільстві. І українські жінки дивитимуться на власну самореалізацію та досягнення у всіх можливих сферах життя, у політичному зокрема, через призму можливостей, які дає ЄС.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте визначення понять «жіночі дослідження минулого» і «гендерна історія». Назвіть спільні та відмінні риси цих понять.
2. Охарактеризуйте предмети дослідження жіночої та гендерної історії.
3. Назвіть основні передумови та причини виникнення «гендерної історії». У чому полягають соціально-політичний і науково-теоретичний контексти виникнення цього напрямку?
4. Назвіть та охарактеризуйте основні хвилі розвитку фемінізму у світі.
5. Порівняйте погляди класиків марксизму, теоретиків структурного функціоналізму і гуманістичної психології на проблему фемінізму та жіночої історії.
6. Назвіть передумови і головні причини виникнення в науці напрямку «жіночих досліджень» (Women Studies).
7. Розкрийте предмет дослідження історичної фемінології.
8. Дайте визначення терміну «чоловіча історія». Розкрийте предмет її дослідження.
9. Проаналізуйте концепцію «гендерної історії» Джоан Уоллах Скотт.
10. Назвіть основні теми та особливості гендерних досліджень в сучасній Україні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Богачевська-Хом'як М.* Націоналізм і фемінізм: провідні ідеології чи інструменти для з'ясування проблем? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 151–166.
2. Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / За ред. М. Масрчик (голова), О. Плахотнік, Г. Ярманої. Київ: Критика, 2017. 217 с.
3. *Гобсбаум Е.* Нова жінка // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 62–74.
4. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.
5. *Келлі Дж.* Чи існував Ренесанс для жінок? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 46–61.

6. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. 2012. Вип. 2. С. 159–172.

7. Нейджел Дж. Маскулінність і націоналізм: гендер і сексуальність у творенні націй // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 167–182.

8. Ортнер Ш. Чи співвідноситься жіноче з чоловічим як природа з культурою? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 112–134.

9. Пушкарьова Н. Від «Жіночих студій» до «Гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 15–45.

10. Скотт Дж. Жіноча історія // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 75–97.

11. Скотт Дж. Роздуми про гендер і політику // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 206–231.

12. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 1–2. С. 30–39.

13. Цимбаліст Р.-М. Жінки, культура й суспільство: теоретичний огляд // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 98–111.

14. Ювал-Девіс Н. Теоретичні міркування про Гендер і Націю // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 183–205.

15. Яценко Л. Проблеми гендерної диференціації в «історії жінок»: зарубіжний досвід // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 66–71.

РОЗДІЛ 4.

Завдання для контролю знань студентів

Семінарські заняття

Тема 1. Наукове історичне дослідження: поняття, сутність, завдання, основні етапи

План

1. Історичне дослідження, його сутність і завдання.
2. Етапи історичного дослідження:
  - а) постановка проблеми дослідження;
  - б) актуальність і наукова новизна дослідження;
  - в) визначення об'єкта і предмета дослідження;
  - г) формулювання мети і завдань дослідження;
  - д) хронологічні і територіальні рамки дослідження;
  - є) теоретична і практична значимість теми.

Тема 2. Емпіричні методи історичного дослідження (методи збору історичної інформації)

План

1. Оцінка рівня наукової розробленості теми (історіографічний етап).
2. Методика формування та опрацювання джерельної бази дослідження.
3. Соціологічний інструментарій в історичних дослідженнях:
  - а) кількісні методи збору інформації;
  - б) методи теоретичного рівня.

Тема 3. Філософські та загальнонаукові методи дослідження

План

1. Принципи наукового історичного пізнання.
2. Всезагальні (філософські) методи наукового дослідження: методи метафізики і діалектики.

3. Загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, ідеалізація, узагальнення тощо.

Тема 4. Спеціальні (приватні) методи історичного дослідження

План

1. Наративний метод.
2. Історичний (історико-генетичний) метод.
3. Історико-порівняльний метод.
4. Історико-типологічний метод.
5. Структурний і системний методи.
6. Діахронічний метод.

Тема 5. Нові методи історичного дослідження

План

1. Континуалістський підхід та принцип релевантності знання.
2. Феноменолого-екзистенційний та розуміючий (герменевтичний) методи.
3. Індивідуалізуючий та ідіографічний методи.
4. Презентативно-експлікативний метод.
5. Теоретико-множинний метод.
6. Експериментальна історія.
7. Творча активність історика та вимоги до професійної підготовки істориків.

Тема 6. Основні поняття методології історичного джерелознавства

План

1. Предмет методології історичного джерелознавства. Поняття «джерелознавча евристика».
2. Методологічні принципи джерелознавства: наукового дослідження джерел; конкретно-історичного підходу; об'єктивності; всебічності і цілісності; комплексності.
3. Джерелознавчі методи дослідження:
  - а) загальнонаукові методи;
  - б) міждисциплінарні (міжнаукові) методи;

- в) загальноісторичні методи;
  - г) специфічно джерелознавчі методи.
4. Головні концепції сучасного джерелознавства: позитивістська, когнітивної історії, теоретичного джерелознавства, інформаційна.

Тема 7. Структура джерелознавчого дослідження

План

1. Метод джерелознавства.
2. Джерелознавчий аналіз.
3. Джерелознавчий синтез.
4. Виклад результатів джерелознавчого дослідження.

Тема 8. Методика дослідження часу створення джерела

План

1. Мета та основні етапи джерелознавчої критики.
2. Методика датування історичних фактів.
3. Аналіз прямої часової інформації.
4. Аналіз непрямої часової інформації.
5. Синтез часової інформації.

Тема 9. Методика дослідження місця виникнення джерела

План

1. Аналіз прямої просторової інформації.
2. Аналіз непрямої просторової інформації.
3. Синтез просторової інформації.

Тема 10. Методика дослідження авторства джерела (атрибуція)

План

1. Аналіз прямої інформації про особистість.
2. Аналіз непрямої інформації про особистість.
3. Синтез інформації про особистість.

Тема 11. Формаційний підхід до розуміння історичного процесу

План

1. Сутність формаційного підходу.
2. Поняття формації та її структура. Зміна формацій.
3. Типологія держав за формаційним підходом.
4. Переваги і недоліки формаційного підходу.

Тема 12. Цивілізаційний підхід до розуміння історичного процесу

План

1. Поняття цивілізації. Сутність цивілізаційного підходу і його відмінність від формаційного.
2. Класифікації держав за цивілізаційним підходом.
3. Переваги і недоліки цивілізаційного підходу.
4. Співвідношення формаційного і цивілізаційного підходів у сучасному світі.

Тема 13. Теорії модернізації

План

1. Теоретичні передумови становлення парадигми модернізації.
2. Еволюція модернізаційної парадигми.
3. Механізми модернізації.
4. Моделі «піонерної» та «наздоганяючої» модернізації.
5. Типи і шляхи модернізації.

Тема 14. Школа «Анналів» та історична антропологія

План

1. Передумови і початок історіографічного руху школи «Анналів». М. Блок і Л. Февр.
2. «Анналі» – 2. Е. Лабрусс і Ф. Бродель.
3. Становлення історії ментальностей.
4. Підхід історичної антропології. «Анналі» – 3.
5. Сучасні методологічні підходи і напрямки розвитку школи «Анналі» – 4.

Тема 15. Історія ідей та інтелектуальна історія

План

1. Інтелектуальна історія: поняття, предмет та метод дисципліни.
2. Витоки історії ідей. Артур Онкен Лавджой.
3. «Нова інтелектуальна історія». Концептуальні побудови відродження наративу Хейдена Уайта.
4. Особливості методології «інтелектуальної історії» на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Тема 16. Історія повсякденності і мікроісторія

План

1. Предмет історії повсякденності. Історіографія та міждисциплінарні зв'язки.
2. Мікроісторія та її пізнавальний характер.
3. Повсякденність в історичній науці XIX–XX ст.
4. Історія повсякденності як методологічна проблема.

Тема 17. Усна історія

План

1. Витоки усної історії. Визначення поняття.
2. Усна історія в сучасному гуманітарному знанні.
3. Усна історія в географічному вимірі.
4. Українська усно-історична традиція.
5. Особливості збору та інтерпретації усних матеріалів.

Тема 18. Гендерна історія

План

1. Гендерна історія. Предмет і значення.
2. Виникнення «жіночих досліджень» (Women Studies).
3. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології.
4. Розвиток жіночих і гендерних досліджень в Україні.

Самостійна робота

Тема: Сучасні напрямки історичного дослідження

Самостійна робота спрямована на розвиток інтелектуальних умінь, загальнокультурних і професійних компетентностей, творчого мислення у студентів.

Завдання

Виберіть одну із сучасних історичних робіт за напрямком, який вас цікавить: антропологічної історії, історії ментальностей, мікроісторії, історії повсякденності, усної історії, гендерної історії, інтелектуальної історії (оберіть джерело із поданого списку або запропонуйте своє). На основі вивченого джерела напишіть доповідь на тему: «Сучасні напрямки історичного дослідження».

При написанні доповіді орієнтуйтеся на такі запитання:

1. За якими ознаками ви ідентифікували цю роботу із певним напрямком (жанром) сучасного історичного дослідження?
2. У чому виявляється присутність у цій роботі інших напрямів сучасних історичних досліджень?
3. Як у цьому дослідженні проявляється новизна у розумінні історії, історичності, джерел, методів та підходів дослідження?
4. Які нові сторони, аспекти, нюанси у бутті людини та соціуму розкриваються у цій роботі?

Теми для дослідження

1. Нові підходи до історіописання в творах Робіна Джорджа Колінгвуда (джерело: Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії : [пер. з англ. О. Моқровольський]. Київ: Основи, 1996. 615 с.).
2. Цивілізаційна теорія Арнольда Джозефа Тойнбі (джерело: Тойнбі А. Дослідження історії : [пер. з англ.]. Т. 1. Київ: Основи, 1995. 614 с.; Т. 2. Київ: Основи, 1995. 406 с.).
3. Методологія історії Марка Блока (джерело: Блок М. Апологія історії або ремесло історика : [пер. з франц.]. Київ: Лаурис, 2018. 240 с.).
4. Люсьєн Февр і його розуміння ментальності (джерело: Февр Л. Бої за історію. Київ: Наука, 1991. 629 с.)

5. Актуальні проблеми історії повсякденності в дослідженнях сучасних українських та зарубіжних науковців (джерело: «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.).

6. Актуальні проблеми усної історії в дослідженнях сучасних українських та зарубіжних науковців (джерело: Схід/Захід: Історико-культурний збірник. Вип. 11–12: Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. 432 с.).

7. Актуальні проблеми гендерної історії в дослідженнях сучасних українських та зарубіжних науковців (джерело: Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.).

Контрольна робота

Варіант 1

1. Історичне дослідження, його сутність і завдання.
2. Загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, ідеалізація, узагальнення.
3. Формаційний підхід у розумінні історичного процесу.

Варіант 2

1. Етапи історичного дослідження.
2. Цивілізаційний підхід у розумінні історичного процесу.
3. Предмет вивчення історії повсякденності.

Варіант 3

1. Емпіричні методи історичного дослідження (методи збору інформації).
2. Теорії модернізації.
3. Особливості збору та інтерпретації усних матеріалів.

Варіант 4

1. Спеціальні (приватні) методи історичного дослідження.
2. Історична антропологія. Проблема «антропологічного повороту» у вивченні історії.
3. Гендерна історія. Предмет і значення.

Варіант 5

1. Метод «контент-аналізу» в історичному дослідженні.
2. Сутність і проблематика напрямку «історії ідей».
3. Сучасні школи історіописання в Україні.

Варіант 6

1. Речові джерела та методика їх дослідження.
2. Нова інтелектуальна історія: поняття, предмет та метод дисципліни.
3. Люсьєн Февр і його розуміння ментальності.

Варіант 7

1. Зображальні джерела та методика їх дослідження.
2. Мікроісторія та її пізнавальний характер.

3. Історична репрезентація та метаісторія в концептуальних побудовах «нової інтелектуальної історії» Хейдена Уайта.

Варіант 8

1. Предмет методології історії. Методологічні підходи та принципи.
2. Усні джерела та методика їх дослідження.
3. Історія повсякденності як методологічна проблема.

Варіант 9

1. Лінгвістичні джерела та методика їх дослідження.
2. Теорії локальних цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі.
3. Основні підходи у дослідженні історії повсякденності наукової школи «Анналів».

Варіант 10

1. Експериментальна історія як методологічна проблема.
2. Головні концепції сучасного джерелознавства: позитивістська, когнітивної історії, теоретичного джерелознавства, інформаційна.
3. Становлення історії ментальностей в науковому доробку школи «Анналів».

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ

---

1. Поняття історичного джерела та його інформаційні можливості.
2. Автентичність і достовірність джерела. Методи і прийоми визначення.
3. Історичне дослідження, його сутність і завдання.
4. Етапи історичного дослідження.
5. Емпіричні методи історичного дослідження (методи збору історичної інформації).
6. Критерії й еталони науковості історичного дослідження.
7. Суб'єктивізм у науковому історичному дослідженні.
8. Метод «контент-аналізу» в історичному дослідженні.
9. Історичне дослідження й соціальне замовлення.
10. Форми і методи наукової організації праці історика.
11. Принципи наукового історичного пізнання.
12. Всезагальні (філософські) методи наукового дослідження.
13. Загальнонаукові методи дослідження.
14. Наративний метод історичного дослідження.
15. Історичний (історико-генетичний) метод наукового дослідження.
16. Історико-порівняльний метод наукового дослідження.
17. Історико-типологічний метод наукового дослідження.
18. Структурний і системний методи історичного дослідження.
19. Діахронічний метод історичного дослідження.
20. Предмет методології історичного джерелознавства. Поняття «джерелознавча евристика».
21. Методологічні принципи джерелознавства.
22. Джерелознавчі методи дослідження.
23. Головні концепції сучасного джерелознавства.
24. Структура джерелознавчого дослідження.
25. Методика дослідження часу створення джерела.
26. Методика дослідження місця виникнення джерела.
27. Методика дослідження авторства джерела (атрибуція).
28. Текст джерела, його прочитання та інтерпретація.
29. Речові джерела та методика їх дослідження.
30. Зображальні джерела та методика їх дослідження.
31. Усні джерела та методика їх дослідження.
32. Лінгвістичні джерела та методика їх дослідження.

33. Сутність формаційного підходу. Поняття формації та її структура.

34. Поняття цивілізації. Сутність цивілізаційного підходу і його відмінність від формаційного.

35. Лінійно-стадіальні теорії цивілізацій.

36. Теорія локальних цивілізацій Миколи Данилевського.

37. Теорія локальних цивілізацій Освальда Шпенглера.

38. Цивілізаційна концепція Арнольда Джозефа Тойнбі як нове розуміння культурно-історичного процесу.

39. Локально-цивілізаційний підхід у працях Льва Гумільова.

40. Сутність модернізаційного підходу до вивчення історичного процесу.

41. Теорії модернізації.

42. Моделі «піонерної» та «наздоганяючої» модернізації.

43. Етапи становлення і розвитку школи «Анналів». Основні наукові напрямки і методологія історичних досліджень.

44. Марк Блок: життєвий шлях і внесок у розвиток історичної науки.

45. Методологія історії Марка Блока.

46. Люсьєн Февр і його розуміння ментальності.

47. Другі «Анналі». Е. Лабрусс і Ф. Бродель.

48. «Тотальна» історія у розумінні Фернана Броделя.

49. Історична антропологія та проблема «антропологічного повороту» у наукових дослідженнях представників школи «Анналів».

50. Сучасні методологічні підходи і напрямки розвитку школи «Анналів».

51. Інтелектуальна історія: поняття, предмет та метод дисципліни.

52. Витоки «історії ідей». Артур Онкен Лавджой.

53. «Нова інтелектуальна історія». Концептуальні побудови відродження наративу Хейдена Уайта.

54. Особливості методології «інтелектуальної історії» на сучасному етапі розвитку історичної науки.

55. Предмет історії повсякденності.

56. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень.

57. Історія повсякденності: питання історіографії.

58. Мікроісторія та її пізнавальний характер.

59. Історія повсякденності в історичній науці XIX–XX ст.

60. Історія повсякденності як методологічна проблема.

61. Актуальні проблеми історії повсякденності в дослідженнях сучасних українських та зарубіжних науковців.

62. Витоки усної історії. Визначення поняття.
63. Усна історія в сучасному гуманітарному знанні.
64. Інституціоналізація та розвиток усної історії.
65. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях.
66. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії.
67. Українська усно-історична традиція.
68. Особливості збору та інтерпретації усних матеріалів.
69. Актуальні проблеми усної історії в дослідженнях сучасних українських та зарубіжних науковців.
70. Гендерна історія. Предмет і значення.
71. Виникнення «жіночих досліджень» (Women Studies).
72. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень.
73. Становлення гендерної історії: від історичної фемінології до гендерної історії.
74. Розвиток жіночих і гендерних досліджень в Україні.
75. Актуальні проблеми гендерної історії в дослідженнях сучасних українських та зарубіжних науковців.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Абстрагування – уявне відсікання в досліджуваному явищі або предметі несуттєвих, другорядних властивостей та зв'язків.

Абстрактна семіотика – напрям семіотики, спрямований на виявлення найбільш загальних властивостей та відносин, що характеризують знакові системи, незалежно від їх форми організації та уявлення.

Аналіз (від грец. «розкладання, розчленування») – аналітичний метод дослідження, що передбачає поділ, розтин, розкладання цілого на складові частини та дослідження кожного елемента окремо; приватними методами аналізу є класифікація та періодизація.

Аналогія (від грец. «відповідність, подібність») – метод отримання знань про предмети на основі їх порівняння та встановлення між ними подібності за тими чи іншими ознаками, внаслідок чого робляться припущення про відповідність, сумісність та інші характеристики об'єктів, що вивчаються; метод перенесення властивостей одного предмета на інший за рівнем подібності.

Архівна справа – це окремий документ або сукупність документів, що відносяться до конкретного визначеного питання. Вивчення описів пов'язано з виділенням справ, назви і хронологічні рамки яких відповідають темі дослідження. Заголовок справи повинен відображати характер і зміст документів.

Архівний путівник – систематизований перелік архівних фондів з характеристикою фондоутворювача, обсягів фонду, загальним описом документів.

Б

Біосеміотика – напрям семіотики, орієнтований на вивчення систем, заснованих на природних знаках, важливих для існування біологічних організмів, наприклад, сигналів тварин.

В

Вимір – процедура, за допомогою якої об'єкти відповідно до своїх властивостей і ознак відображаються в числових показниках.

Г

Гендерна історія – напрямок у дослідженнях минулого, предметом вивчення якого є історія жінок (історична фемінологія), історія чоловіків (історична андрологія), історія квір-спільнот і частково історія сексуальної культури.

Гендерний підхід – напрямок в історичних дослідженнях, предметом вивчення якого є система відносин і взаємодій, що стратифікує суспільство за ознакою статі. Гендерна історія включає в себе історію жінок (історичну фемінологію), історію чоловіків (історичну андрологію), історію квір-спільнот і частково історію сексуальної культури.

Гендерні дослідження в історичних науках – напрямок у дослідженнях минулого, предметом вивчення якого є система відносин та взаємодій, що стратифікують суспільство за ознакою статі.

Гіпотеза – це припущення про значущість необхідності досягнення результату дослідження та вирішення даних проблем, унаслідок чого має бути досягнуто подолання протиріч між існуючим та бажаним, що покращить стан становища, пов'язаного з темою явища чи процесу.

Д

Дедукція (від лат. «deduction» – «виведення») – метод виведення із загального стану поодиноких фактів та формулювання на їх основі приватних висновків.

Е

Етносеміотика – напрям семіотики, пов'язаний з антропологією та етнографією, займається дослідженням системи вірувань, звичаїв, міфології, літератури тощо.

Ж

Жіночі дослідження минулого – напрямок у гуманітарному знанні, предметом вивчення якого є історія змін жіночого соціального статусу та функціональних ролей, це історія, побачена очима жінок, написана з позицій жіночого досвіду.

І

Ідеалізація – перехід до граничного варіанта абстрагування та узагальнення; уявне конструювання об'єктів дійсності, для яких існують прообрази в реальному світі.

Індукція (від лат. «наведення») – шлях пізнання від поодиноких фактів до загального стану – висновку.

Інтелектуальна історія – це спеціальна історична дисципліна, яка займається вивченням інтелектуалів, їхніх ідей, а також інтелектуальних патернів у часі.

Інтерпретація – це логічний прийом встановлення значень знаків та символів формальної системи.

Історико-діахронний метод – сукупність теоретичних принципів, прийомів та процедур, спрямованих на вивчення сутнісно-часових змін історичної реальності.

Історична антропологія – умовний термін, яким позначали, починаючи з 1970-х рр. історіографічну течію, орієнтовану на систематичне використання історією методів антропології (етнографії, етнології, культурної антропології), що виявляється у прагненні подивитись на процеси, які відбуваються, з позицій їх учасників, а також на вивчення всіх видів соціальних практик (тотальна історія, історія повсякденності).

Історичний (історико-хронологічний) метод – метод, який ґрунтується на виявленні історичних фактів у їхній хронологічній послідовності та логічній закономірності побутування в контексті зародження, розвитку, згасання та вмирання чи переродження явища.

Історичний підхід – це науковий підхід, який дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток досліджуваної проблеми у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Історія повсякденності (або мікроісторія) – галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності в її історико-культурних, політико-подійних, етнічних, конфесійних та інших повсякденних контекстах.

К

Квір (від англ. «queer» – «дивний») – термін для позначення всього відмінного від гетеронормативної моделі поведінки. До квір-спільноти відносять геїв, лесбіянок, трансвеститів (кросдресерів) – тобто осіб, які носять одяг не своєї статі, транссексуалів, бісексуалів тощо.

Контент-аналіз (від англ. «content» – «зміст», «analysis» – розкладання документа) – це метод збору кількісних даних про досліджуване явище або процес, що містяться в документах.

Л

Лінгвосеміотика – напрям семіотики, який займається вивченням природної мови як системи з її стилістикою, граматиною, семантикою і т. д.

М

Метод (грец. «methodos» – «шлях») – це образ дії, спосіб або одиничний прийом досягнення мети, який є безпосереднім інструментом, за допомогою якого створюється дослідницька робота, будь-то збір матеріалу, аналіз творів чи написання тексту.

Методика – це техніка історичного дослідження, та ланка історичного мислення та конкретно-історичного аналізу, за допомогою якого реалізується методологія.

Методологічний підхід – основний шлях рішення поставленого досліджуваного завдання.

Методологія (від грец. «method» – «шлях» і «logos» – «слово, вчення») – це сукупність способів і прийомів організації та здійснення теоретичної і практичної діяльності, які мають системний характер; являє собою вчення про структуру, форми організації, принципи, методи та способи наукової діяльності.

Моделювання – метод дослідження, при якому об'єкт, який цікавить дослідника, замінюється іншим об'єктом, що знаходиться у відношенні подібності до першого об'єкту.

Модернізаційний підхід – це підхід, в якому історія розглядається у процесі вдосконалення, поліпшення або поновлення.

Модернізація – рух від «традиційності» до «сучасності»; протяжний, охоплюючий кілька століть всеосяжний історичний процес інноваційних заходів, обумовлений дією факторів внутрішнього походження (ендогенних), який, у свою чергу, може бути представлений як сукупність підпроцесів: індустріалізації, урбанізації, бюрократизації, професіоналізації, раціоналізації, демократизації, становлення сучасних ціннісно-мотиваційних механізмів, освітньої та комунікативної революцій.

Н

Науковий метод – це метод, який враховує систему категорій та принципів конкретної науки і здатний ефективно, суворо та постійно служити засобом розуміння сутності та закономірностей її об'єкта.

О

Об'єкт дослідження – це система наукового пошуку, в якій визначена і перебуває дана проблема, пов'язана з дослідженням, а також, в якій визначено тимчасові і територіальні параметри джерел дослідження, задіяних у роботі.

Опис архівного фонду – це довідник, найбільш інформативний документ з точки зору отримання інформації, в якому відображені заголовки справ – основних одиниць зберігання в порядку їх нумерації.

П

Пасіонарність (за Л. Гумільовим) – це вроджена здатність організму абсорбувати енергію довкілля та видавати її у вигляді роботи.

Порівняльний метод – розгляд та порівняння різних історичних явищ та виявлення загальних ознак.

Предмет «чоловічої історії» – це історія змін соціального статусу чоловіків та їх функціональних ролей; це історія очима чоловіків, написана з позицій усвідомленого чоловічого досвіду.

Предмет гендерної історії – це історія складання та функціонування відносин та взаємодій, що стратифікують суспільство за ознакою статі, історія уявлень про «чоловіче» та «жіноче» як про категорії соціального ієрархічного порядку, історія самоуявлень чоловіків, жінок, сексуальних меншин.

Предмет історії жінок (історичної фемінології) – це історія змін жіночого соціального статусу та функціональних ролей; це історія очима жінок, написана з позицій жіночого досвіду.

Принцип альтернативності – науковий підхід, який допускає можливість багатоваріантного історичного розвитку; керуючись ним, дослідник створює моделі альтернативного розвитку шляхом зіставлення з аналогічними явищами світової історії, визначає ступінь ймовірності здійснення тієї чи іншої події.

Принцип детермінізму – науковий підхід, згідно з яким всі явища не випадкові, а мають причину, обумовлені певними передумовами, і вся дійсність постає як сплетіння причинно-наслідкових зв'язків.

Принцип історизму – це установка на вивчення будь-якого явища в його генезисі та розвитку, це пошук у широкому сенсі витоків подій та етапів їх розвитку та пояснення подій з погляду їх витоків та етапів.

Принцип об'єктивності – науковий підхід, який передбачає відтворення історичної дійсності з опорою на справжні факти і знання об'єктивних закономірностей історичного розвитку.

Принцип соціального підходу – науковий підхід, який передбачає необхідність враховувати інтереси, традиції та психологію певних класів, станів, соціальних верств і груп.

Р

Регіональний підхід – науковий підхід, за допомогою якого дослідник має змогу розглянути поставлену проблему в межах окремого регіону України або іншої держави як певного територіального соціуму в історико-культурному контексті з урахуванням його господарської та культурної однорідності.

С

Сексизм – дискримінація людини за ознакою статі, практики (в тому числі приховані) такої дискримінації.

Семіотика – це наука про знакові системи в природі та суспільстві.

Синтез (від грец. «synthesis» – «з'єднання») – метод об'єднання розрізнених елементів у єдине ціле на підставі того чи іншого закону, будь-яких принципів чи закономірностей.

Синхроністичний метод – розгляд зв'язку явищ в одному часовому проміжку.

Системний метод – метод, який виходить з розуміння системи як сукупності взаємопов'язаних елементів; передбачає розгляд кількох головних завдань: виокремлення елементів, які входять в систему; аналіз характеру відносин між елементами (горизонтальні, ієрархічні); вивчення взаємодії системи з зовнішнім середовищем.

Соціальна фемінологія – міждисциплінарна галузь наукового знання, яка вивчає сукупність проблем, пов'язаних із соціально-економічним і політичним становищем жінки в суспільстві, еволюцією її соціального статусу та функціональних ролей.

Структурний метод (від. лат. «structura» – «будова, розташування») – метод, заснований на виявленні стійких зв'язків усередині системи, що забезпечують збереження її основних властивостей.

Суфражизм (від англ. «suffrage» – «голос, виборче право») – жіночий рух за надання жінкам виборчого права, що зародився в Англії наприкінці XIX – на початку XX ст. Завдяки англійським

феміністкам цей термін увійшов до історії як визначення політичного спрямування у фемінізмі.

Т

Типологічний метод – метод, заснований на зіставленні, який дозволяє виявити групи схожих явищ і процесів, що досягається за допомогою схематичного відображення конкретно-історичної реальності у вигляді логічних моделей – так званих «ідеальних типів».

У

Узагальнення – метод, що спирається на такі філософські категорії, як «загальне», «одиничне» і «особливе», для встановлення найбільш загальних властивостей, якостей, відносин предметів і явищ, що визначаються загальними поняттями.

Усна історія – це напрямок соціально-гуманітарних досліджень, головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини; свідчення учасників історичного процесу та очевидців подій з метою отримання та збереження історичної інформації, записані фахівцями на інформаційних носіях.

Ф

Формалізація – процес виявлення структури (форми) ідеї, її символічного значення та інтерпретації.

Формація (за К. Марксом) – логічно обумовлений тип (форма) організації соціально-економічного життя суспільства, який складається на основі виділення у різних конкретно-історичних суспільств загальних рис і ознак, перед усе в засобах виробництва.

Х

Хронологічний метод – розгляд зв'язку різних явищ у різних часових проміжках у порядку хронології.

Хронологічні рамки – це певні часові межі історичного дослідження.

Ц

Цивілізації (за А. Дж. Тойнбі) – це суспільства, більш протяжні у просторі та часі, ніж національні держави, які мають тенденції до поширення шляхом підпорядкування та асиміляції інших суспільств.

Кожна з цивілізацій проходить у своєму розвитку наступні цикли: народження, зростання, надлом та розпад.

Цивілізаційний підхід – це науковий підхід, зорієнтований на сприйняття історичного поступу як багатовимірного поліцентричного процесу в рамках єдиної людської цивілізації, направлений на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування.

Цивілізація (за О. Шпенглером) – це матеріальна сторона людської діяльності, яка здійснює перехід від культури до цивілізації; вмираюча культура.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Авт.: Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін. редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.), В. П. Ляхоцький, Г. В. Боряк та ін. Київ: Либідь, 1998. 316 с.
2. *Блок М.* Апологія історії або ремесло історика : [пер. з франц.]. Київ: Лаурус, 2018. 240 с.
3. *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник. Харків: «Вид-во САГА», 2008. 214 с.
4. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. Курс лекцій. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпр. ун-ту, 2003. 336 с.
5. Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / За ред. М. Маєрчик (голова), О. Плахотнік, Г. Ярманової. Київ: Критика, 2017. 217 с.
6. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.
7. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін. Київ: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. 212 с.
8. *Єріна А. М., Захожай В. Б., Єрін Д. Л.* Методологія наукових досліджень: Навч. посіб. Київ : Центр навч. літ-ри, 2004. 212 с.
9. *Зашильняк Л. О.* Вступ до методології історії. Львів: ЛОУНМО, 1996. 96 с.
10. *Зашильняк Л. О.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. 227 с.
11. *Зашильняк Л. О.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: Вид-во «ПАІС», 2007. 312 с.
12. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища шк., 2002. 430 с.
13. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

14. *Калакура Я. С.* Українська історіографія. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
15. *Ковальчук В. В., Мойсєєв Л. М.* Основи наукових досліджень. Київ: В. П. Професіонал, 2004. 208 с.
16. *Колесник І. І.* Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
17. *Колінгвуд Р. Дж.* Ідея історії : [пер. з англ. О. Мокровольський]. Київ: Основи, 1996. 615 с.
18. *Конончук І.* Джерелознавство: Навчально-методичний посібник. Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. 88 с.
19. *Космина В. Г.* Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
20. *Лебеденко О. Л., Гончарова Н. О.* Науково-дослідна робота студента в системі навчального процесу: Навчально-методичний посібник для студентів-істориків. Ізмаїл: ІДГУ, 2011. 104 с.
21. *Леві-Строс К.* Структурна антропологія : [пер. з фр.]. Київ: Вид-во «Основи», 2000. 360 с.
22. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.
23. *Міронова І. С.* Історичне джерелознавство та українська археографія. Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії : [навчальний посібник]. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 176 с.
24. *Міронова І. С.* Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії. Методичні рекомендації для студентів спеціальності «Історія та археологія». Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2017. Випуск 247. 116 с. (Методична серія).
25. *Осіп'ян О.* Експериментальна історія: Дослідницькі підходи та методи французької історичної школи Анналів. Краматорськ: Вид-во «Тираж», 2007. 176 с.
26. *Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського.* Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
27. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник. Київ: Либідь, 2001. 360 с.
28. *Пілюшенко В. П., Шкрабак І. В., Словенко Е. І.* Наукове дослідження: Організація, методологія, інформаційне забезпечення. Київ: Либідь, 2004. 344 с.
29. *Романчиков В. І.* Основи наукових досліджень. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 254 с.

30. *Староста В. І.* Методологія наукових досліджень: навчально-методичний посібник для самостійної роботи здобувачів освіти. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2021. 64 с.

31. *Стефанюк Г. В.* Джерелознавство: опорні конспекти і самостійна робота. Навчально-методичний посібник для студентів Інституту історії, політології і міжнародних відносин (заочна форма навчання). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2013. 129 с.

32. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії : [пер. з англ.]. Т. 1. Київ: Основи, 1995. 614 с.; Т. 2. Київ: Основи, 1995. 406 с.

33. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія] / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. 406 с.

34. Усна історія: теорія та практика / Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. Запоріжжя: Тандем-У, 2008. 100 с.

35. *Февр Л.* Бої за історію. Київ: Наука, 1991. 629 с.

36. *Цехмістрова Г. С.* Основи наукових досліджень. Навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003. 240 с.

37. *Чмиленко Ф. О., Жук Л. П.* Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.

38. *Шейко В. М., Кушнарєнко В. М.* Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. Київ: Знання, 2006. 307 с.

39. *Яковенко Н.* Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.

Додаткова

1. *Ададуров В.* Нові території історії: Проблема синтезу соціальних наук у творчості третього покоління школи Анналів (на прикладі концептуальних поглядів Еммануеля Ле Руа Лядюрі) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 35–36. Львів, 2000. С. 367–386.

2. *Андрєєв В.* Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 17–23.

3. *Берк П.* Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання : [пер. з англ.]. Київ: Вид-во «Ніка-Центр», 2004. С. 8–35.

4. *Богачевська-Хом'як М.* Націоналізм і фемінізм: провідні ідеології чи інструменти для з'ясування проблем? // Гендерний підхід:

історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 151–166.

5. *Верменич Я.* Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 24–27.

6. *Ганжуров Ю. С.* Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики // Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 30–40.

7. *Гобсбаум Е.* Нова жінка // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 62–74.

8. *Головко В.* «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. Вип. 17. Київ: ІУ НАНУ, 2007. 494 с.

9. *Гончарова Н.* Усноісторичний метод як інструмент вивчення етнофольклорних особливостей // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». 2019. Вип. 40. С. 44–49.

10. *Горобець В. М.* Історія повсякдення // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 618.

11. *Грінченко Г. Г.* Методичні рекомендації з аналізу наративних інтерв'ю. Для студентів і аспірантів. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2008. 32 с.

12. *Заболотна Т.* Історія повсякденності – «панацея від всіх хвороб» чи пастка для історика? // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38–42.

13. *Запківляк Л. О.* Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 28–35.

14. *Запківляк Л. О.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: Здобутки і проблеми. Львів: Вид-во Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2004. С. 24–56.

15. *Зінчук М.* Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 48–51.

16. *Іріоглу Ю. О.* Усно-історична методика в наукових дослідженнях та освітньому процесі у вищому навчальному закладі //

Наукові записки історичного факультету ЗНУ. 2014. Вип. 40. С. 268–270.

17. «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.

18. *Калакура Я. С.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2014. Вип. 24. С. 23–37.

19. *Келлі Дж.* Чи існував Ренесанс для жінок? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 46–61.

20. *Киридон А. М.* Усна історія у просторі конструювання минулого. Національна та історична пам'ять : Зб. наук. праць. 2012. Вип. 3. С. 158–170.

21. *Кісь О. Р.* Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. 2012. Вип. 2. С. 159–172.

22. *Кісь О.* Усна історія: Становлення, проблематика, методологічні засади // Україна Модерна. Київ–Львів, 2007. Вип. 10. С. 7–24.

23. *Колесник І. І.* Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 36–45.

24. *Колесник І. І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern // Ейдос. Київ, 2005. Вип. 1. С. 227–245.

25. *Колесников К.* Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 46–60.

26. *Коляструк О. А.* Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2008. № 14. С. 259–264.

27. *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 174–184.

28. *Коляструк Ольга, Коляструк Олександр.* Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 23–34.

29. *Котляр Ю. В.* Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Випуск 2. С.33-37.

30. *Kotlyar Yuriy.* Historical memory and historical science: European and Ukrainian discourses // European Historical Studies: Scientific Journal. № 18. Kyiv, 2021. С.78-88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2021.18.07>

31. *Kotlyar Yuriy.* Synergetic method in the research of Ukrainian state formation: European experience // European Historical Studies: Scientific Journal. № 19. Kyiv, 2021. С.61-73. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2021.19.5>

32. *Кульчицький С.* Чому треба вивчати повсякденне життя // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 10–11.

33. *Куновська О.* Quo vadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 18. С. 21–30.

34. *Лисенко О.* Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–18.

35. *Мартинов А. Ю.* Історичні знання в умовах глобалізації // Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 181–190.

36. *Марущак О. В.* Усна історія в контексті міждисциплінарних досліджень пам'яті // Грані. 2012. № 12 (92). С. 43–47.

37. *Нагайко Т.* Історія повсякденності: погляд на проблему // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 43–47.

38. *Нейджел Дж.* Маскулінність і націоналізм: гендер і сексуальність у творенні націй // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 167–182.

39. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка ; пер. з англ. К. : Ніка-Центр, 2013. 368 с.

40. *Ортнер Ш.* Чи співвідноситься жіноче з чоловічим як природа з культурою? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 112–134.

41. *Потапенко О.* Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 52–54.
42. *Приходько Я.* Текст як факт соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 77–82.
43. *Пушкарьова Н.* Від «Жіночих студій» до «Гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 15–45.
44. *Репіна Л.* Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2005. Вип. 1. С. 89–106.
45. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
46. *Середа В., Малес Л.* Усна історія як метод і методологія // Україна Модерна. Київ–Львів, 2007. Вип. 10. С. 159–168.
47. *Скотт Дж.* Жіноча історія // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 75–97.
48. *Скотт Дж.* Роздуми про гендер і політику // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 206–231.
49. *Сурева Н.* Правила видання джерел усної історії (проект). Запоріжжя: РА Тандем–У, 2005. 20 с.
50. *Сухий О.* Сучасні школи історіописання в Україні // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 21. С. 710–723.
51. Схід/Захід: Історико-культурний збірник. Вип. 11–12: Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. 432 с.
52. *Титаренко Д., Титаренко О.* Дослідницьке інтерв'ю: методичні рекомендації з організації та проведення дослідження. Київ: ТОВ «Праймдрук», 2012. 40 с.
53. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: ПП «ТОРГСИНПЛЮС», 2010. 125 с.

54. Удод О. А. Історія повсякденності: питання історіографії // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 19–23.

55. Удод О. А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. Київ, 2005. № 4. С. 40–45.

56. Удод О. А. Методологічні проблеми історії повсякденності // Матеріали V Міжнародного конгресу українців / 26–30 серпня 2002 р., м. Чернівці. Історія. Ч. 2. Чернівці: «Рута», 2004. С. 381–385.

57. Цимбаліст Р.-М. Жінки, культура й суспільство: теоретичний огляд // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 98–111.

58. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 1–2. С. 30–39.

59. Ювал-Девіс Н. Теоретичні міркування про Гендер і Націю // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 183–205.

60. Яценко Л. Проблеми гендерної диференціації в «історії жінок»: зарубіжний досвід // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 66–71.

Навчальне видання

**Ірина Сергіївна
МІРОНОВА**

**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА
МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ**

Навчальний посібник

Редактор *О. Тулузакова*
Технічний редактор, комп'ютерна верстка *К. Гросу-Грабарчук*
Друк, фальцювально-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підписано до друку 11.09.2023.
Формат 60х84¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 12,55. Обл.-вид. арк. 11,69.
Тираж 13 пр. Зам. № 6597.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.